

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Μηνιαία Έπιθεώρηση • τεύχος 109 • Νοέμβριος 1990 • 400 δρχ.

Πώς νά μιλήσουμε σήμερα γιά τόν Άλτουσέρ. Ένα γράμμα τού Γιάννη Ρίτσου γιά τήν ποίησή του. Περί «βάσης καί έποικοδομήματος». Ένα έρειπωμένο σχολείο σέ μιά έρειπωμένη κοινωνία

Ο ΠΟΛΙΤΗΣ

Δευτέρα 3 Δεκεμβρίου
τεύχος 109
Κέκροπος 2, 105 58 Αθήνα
Τιμή τεύχους 400 δρχ.

ΤΑΚΤΙΚΟΙ ΣΥΝΕΡΓΑΤΕΣ

Χάρης Γολέμης, Κώστας Γαβρόγλου, Λάκης Δεδουσόπουλος, Μαριάννα Δήτσα, Βασίλης Ζουναλής, Μάκης Καβουριάρης, Γιώργος Καρράς, Διονύσης Καψάλης, Βάσω Κιζήλου, Παύλος Κρέμος, Βάσω Κιντή, Δημήτρης Κυρτάτας, Σταύρος Λειβαδάς, Γιώργος Μαργαρίτης, Μιχάλης Μοδινός, Παντελής Σπ. Μπουκάλας, Άριστίδης Μπαλτάς, Άνδρέας Πανταζόπουλος, Νίκος Πολίτης, Χρύσα Προκοπάκη, Νόρα Σκουτέρη-Διασκάλου, Βούλα Τσηνόρεμα

Έκδότης, Άγγελος Έλεφάντης, Κέκροπος 2, Αθήνα 105 58, τηλ. 3228791, 3239645. Διαχείριση Σπύρος Δελέγκας. Έκτύπωση, Θαν. Γκόνης, Χαριλάου Τρικούπη 18, τηλ. 3620383.

ΠΡΟΣΦΟΡΑ
δλα τὰ τεύχη
του ΠΟΛΙΤΗ
ἀπό τό 1 ἔως τό 10:
(1976-1989)
καί του
Δεκαπενθήμερου
ΠΟΛΙΤΗ
μόνο μέ
10.000 δρχ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΚΑΘΕ ΜΗΝΑ , Νόμος είναι τό δίκιο τῆς κυβέρνησης	5
Δαμιανού Παπαδημητρόπουλου, Ἐσχάτη προδοσία ἀμηχανία, ὑποκρισία, ἀπραξία	6
Άγγελου Ἐλεφάντη, Ὅ,τι ἀποφασίζει ὁ Κατσιίκης	7
Γιώργου Μαργαρίτη, Ἡ ἐπιστροφή τῶν ἀρίστων	8
Γιώργου Καρρά, Dura lex ἡ πολιτική	9
Χαράλαμπου Γολέμη, Οἱ δύο ὄψεις τοῦ νομίσματος	11
Γιώργου Μαργαρίτη, Τά νέα μέτρα γιά τό νέφος	14
Τά ΣΤΙΓΜΙΑΙΑ τοῦ «Πολίτη»	16
Ζακό Πρυνεντύ, Ἐρησκευτική Ἐκπαίδευση	18
Έντγκαρ Μορέν, Οἱ νέοι ἐκφράζουν τήν ἠθική ἀποσύνθεση τοῦ κόσμου	21
Φρανσουά Ντυπέ, Οἱ μαθητές ἀναζητοῦν τό σχολεῖο τους	23
Βασίλη Ζουναλή, Τό ἀμερικανικό ὄνειρο	25
Γιώργου Γιαννουλόπουλου, Περί «βάσης καί ἐποικοδομήματος»	26
Άγγελου Ἐλεφάντη, Ὁ Λουί Ἄλτουσέρ καί ἐμεῖς	43
Βάσω Κιντή, Πῶς νά μιλήσουμε σήμερα γιά τόν Ἄλτουσέρ	46
Ένα γράμμα τοῦ Γιάννη Ρίτσου γιά τήν ποίησή του	51
Χρύσας Προκοπάκη, Ένα σχόλιο	54
Σοφίας Ντενίσση, Γιά τίς ἀρχές τῆς πεζογραφίας μας	55
Σίας Ἀναγνωστοπούλου, Γιά τὰ «Διηγήματα» τοῦ Σαίτ Φαίικ	61
Άνδρέα Πανταζόπουλου, «Μύθος καί ἰδεολογία στή Ρωσική Ἐπανάσταση τῆς Ἑλλης Παππᾶ	63
Άνδρέα Πανταζόπουλου, Γιά τὰ πολιτικά κόμματα τοῦ Μ. Σπουρδαλάκη	64
ΕΠΙΣΤΟΛΕΣ	66

Ἐξώφυλλο Ἀλέκου Κυριτσόπουλου

ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ: Ἐτήσια (12 τεύχη) 3.000 δρχ.
Ἐξάμηνη (6 τεύχη) 1.500 δρχ.
ΣΥΝΔΡΟΜΕΣ ΕΞΩΤΕΡΙΚΟΥ: Εὐρώπη ἔτήσια: 3.500 δρχ.
Ἄλλες χῶρες, ἔτήσια: 4.000, ἔξάμηνη 2.000

ΦΟΙΤΗΤΙΚΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ: Ἐτήσια: 2.000, ἔξάμηνη: 1.000

Ἰδιοκτησία: «Σπύρος Δελέγκας & Σία ΟΕ». Ἐκδότης: Άγγελος Ἐλεφάντης, Κέκροπος 2, 105 58 Αθήνα, τηλ. 3228791 καί 3239645

Νόμος είναι τό δίκιο τῆς κυβέρνησης

Ἡ κυβέρνηση νομοθετεῖ. Μέ τῆ διαδικασία τοῦ ἐπείγοντος καί τοῦ κατεπείγοντος, χωρίς οὐσιαστική συζήτηση, τά διάφορα νομοσχέδια «ἀντί» (ἐναντίον δηλαδή) διαδέχονται τό ἓνα τό ἄλλο, καθώς ἡ Ν.Δ. προσπαθεῖ νά θωρακίσει τήν πολιτική της ἀπό τίς συνέπειές της. Τήν Παρασκευή κατατίθεται ὁ προϋπολογισμός καί ἐνόψει αὐτῆς τῆς κατάθεσης προηγεῖται κατά πέντε μέρες τό ἀντιαπεργιακό ν.σ. προκειμένου ἀκριβῶς νά ἀντιμετωπίσει τίς «παρενέργειες» τῆς ἐξαγγελίας τοῦ προϋπολογισμοῦ στούς ἐργαζόμενους τοῦ δημόσιου τομέα (καί ὄχι μόνο). Τήν περασμένη Τρίτη εἴχαμε τήν ἀπόπειρα τῆς 17 Νοέμβρη ἐναντίον τοῦ Β. Βαρδινογιάννη καί λίγες μέρες ἀργότερα ἡ κυβέρνηση ἐξαγγέλλει τήν κατάθεση ἀντιτρομοκρατικοῦ νόμου «μέχρι τό τέλος τῆς βδομάδας». Λές καί ἦταν ἔτοιμο τό ν.σ. καί ἡ κυβέρνηση περίμενε κάποιο «χτύπημα» γιά νά προωθήσει τήν κατάθεσή του.

Πρόκειται λοιπόν γιά «πολιτικά» καί ὄχι γιά «θεσμικά» νομοσχέδια, πιά σωστά γιά νομοσχέδια πού ἀντιμετωπίζουν θεσμικά ζητήματα, ὅπως ὁ συνδικαλισμός καί τά ἀτομικά δικαιώματα, μέ ἄμεσο πολιτικό τρόπο. Ἡ κυβέρνηση ἀντί νά πολιτεύεται σύμφωνα μέ τό νόμο, νομοθετεῖ σύμφωνα μέ τήν πολιτική της, γιά νά ἀκριβολογοῦμε νομοθετεῖ τήν πολιτική της. Πρόκειται γιά κλασικό παράδειγμα αὐθαιρεσίας τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας, ἡ ὁποία ἔχοντας τό καρπούζι ἀλλά καί τό μαχαίρι διατάσσει τήν κοινωνία ἀνάλογα μέ τίς ἀνάγκες της. Καί βέβαια τέτοιοι «ἰδιοτελεῖς» νόμοι εἶναι ἀδύνατο νά σταθοῦν γιά καιρό, καθώς δέν εἶναι ἀξιόπιστοι. Δέν εἶναι δηλαδή ἀξιόπιστο οἱ πολιτικές ἀνάγκες τοῦ χειμῶνα '90-'91 νά φτάνουν στό σημεῖο νά καθορίζουν μέχρι καί τή δομή τοῦ συνδικαλισμοῦ. Τό ἀποτέλεσμα εἶναι ἡ ἐπόμενη κυβέρνηση νά ψηφίσει τόν δικό της συνδικαλιστικό νόμο, ὁ δέ συνδικαλισμός νά μὴν μπορεῖ σέ καμιά στιγμή νά βασιστεῖ σέ θεσμούς «δικούς του», ἀπαραβίαστους, νά ἐνηλικιωθεῖ καί νά ἀνεξαρτητοποιηθεῖ ἀπό τήν κρατικοπολιτική κηδεμονία, ἀπό τήν ὑπερπολιτικοποίηση.

Ὅσο γιά τόν ἀντιτρομοκρατικό νόμο, οἱ ἀνακρίσεις καί οἱ συλλήψεις τῶν ἡμερῶν, μετά τήν ἀνακάλυψη τῆς γιάφκας Μαζοκόπου, δείχνουν εὐγλωττα τήν χρησιμότητα, ἀλλά καί τή χρήση του. Κάπου ἀνάμεσα στήν ἀνάγκη νά παρουσιάσουν ἔργο γιά νά καλύψουν τήν ἀδυναμία τους καί τήν ἀνάγκη νά τρομοκρατήσουν πρὸς παραδειγματισμό, οἱ διωκτικές ἀρχές καί ἡ ἐκτελεστική ἐξουσία θεσμοθετοῦν τή νομιμοποίηση τῆς αὐθαιρεσίας, τή νομιμοποίηση τῆς δικῆς τους τρομοκρατίας κατά τά πρότυπα τῶν «προηγμένων» δυτικῶν χωρῶν. Ἡ τρομοκρατία τοῦς ἤρθε γάντι προκειμένου νά οἰκοδομήσουν μιά κοινωνία ἔκτακτης ἀνάγκης, μιά κοινωνία σέ ἐμπόλεμη κατάσταση μέ ὅ,τι δέν ὑποτάσσεται σ' αὐτήν.

Παραλίγο νά ξεχάσουμε καί τό «ἀντιαντιπολιτευτικό» ν.σ., ὅπως θά ὀνομάζαμε τόν ἐκλογικό νόμο, τήν ἔσχατη θωράκιση τῆς ἐκτελεστικῆς ἐξουσίας ἀπέναντι στούς πολιτικούς της ἀντιπάλους, τό νόμο πού καθορίζει τήν θεμιτή καί ἀνεκτή πολιτική συμπεριφορά τους καί ἀξιολογεῖ ἀντίστοιχα τήν ψῆφο τοῦ λαοῦ. Ἄλλο ἓνα ἐφήμερο, ὑπερπολιτικό, νομοθέτημα, προορισμένο νά διαρκέσει ὅσο καί ἡ κυβέρνηση τῆς Ν.Δ., καί οὔτε μιά μέρα παραπάνω.

Νομοθετεῖ πολύ ἡ κυβέρνηση καί θά ἀναγκαστεῖ νά νομοθετεῖ ὄλο καί περισσότερο γιά νά καλύψει τίς συνέπειες τῆς αὐθαιρεσίας της: ὁ αὐταρχισμός της θά γεννᾷ ὄλο καί περισσότερους ἀμφισβητές — ἀντικείμενα τοῦ ἀντιτρομοκρατικοῦ νόμου, οἱ ἀπεργίες θά γίνονται ὀλοένα καί πιά ἄγριες ἀπό ἓνα συνδικαλιστικό κίνημα ἀπό τό ὁποῖο ἀπαιτοῦν ὑπευθυνότητα ἀπέναντι στήν κοινωνία τήν ὥρα πού τοῦ ἀφαιροῦν τήν εὐθύνη γιά τά τοῦ οἴκου του.

Ἡ σύγχρονη κοινωνία τοῦ αὐταρχισμοῦ προτιμᾷ τίς φοβισμένες ἀδρανεῖς μάζες ἀπό τοῦς ὑπεύθυνους πολίτες καί ἡ κυβέρνηση τῆς Ν.Δ. ἀνενδοίαστα ἔκανε τίς ἀντίστοιχες ἐπιλογές.

Έσχατη προδοσία, άμηχανία, ύποκρισία, άπραξία

Εθνική διακομματική (ή νά ποῦμε υπερκομματική) άγανάκτηση: άναφερόμαστε στην όργισμένη έπιστολή που κατέθεσαν 23 βουλευτές όλων τών κομμάτων στό Προεδρείο τής Βουλής, μέ τήν όποία ζητοῦν τήν παραίτηση τοῦ Ἀχμέτ Σαδίκ από βουλευτή κατηγορώντας τον γιά έσχατή προδοσία. Αίτια ή δήλωση τοῦ κ. Σαδίκ σέ φοιτητές τής ΑΣΟΕ ότι σέ περίπτωση έλληνοτουρκικής σύρραξης ή μειονότητα θά δυσκολευτεί νά πάρει θέση. Οί 23 κατηγοροῦν άκόμα τόν Σαδίκ ότι έπιμένει νά μιλάει γιά τουρκική μειονότητα οδηγώντας τούς Πομάκους καί Ἀθίγγανους σέ «πολιτιστική γενοκτονία».

Είναι πιά θλιβερό αυτό πού συμβαίνει καί πού καταλήγει ή πολιτική μας άμηχανία νά καθίσταται πολιτική. Καλυπτόμενοι κάτω από τόν όρο «μουσουλμανική μειονότητα» τής συνθήκης τής Λωζάννης, όρο πού περιγράφει συλλήβδην καί μέ βάση τήν κοινή θρησκεία τούς Τούρκους, τούς Πομάκους καί τούς Ἀθίγγανους τής Δυτικής Θράκης, καμωνόμαστε πώς δέν υπάρχουν Τούρκοι παρά μόνο μουσουλμάνοι. Ταυτόχρονα μιλάμε οί ίδιοι γιά Πομάκους καί Ἀθίγγανους, τούς όποιους άναγνωρίζουμε ότι υπάρχουν, όπως άναγνωρίζουμε βέβαια καί μιλάμε γιά Ἑλληνες τής Πόλης καί όχι γιά χριστιανούς. Λαλίστατοι όταν πρόκειται γιά Ἑλληνες, Πομάκους, Ἀθίγγανους, καταπίνουμε τή γλώσσα μας όταν φτάνουμε σέ κάποιους πού δέν είναι τίποτα άπ' όλα αυτά, καί τούς όποιους άποκαλοῦμε γενικῶς μουσουλμάνους άπαιτώντας νά κάνουν κι αὐτοί τό ίδιο γιά τόν έαυτό τους. Ἀλλιῶς δέν βρίσκονται «έντός γραμμής», είναι συνεπῶς κακοί Ἑλληνες, προδότες!

Θά κατανοούσαμε (χωρίς αυτό νά σημαίνει ότι θά συμφωνούσαμε) διάφορους τρόπους αντιμετώπισης τοῦ θέματος. Θά μπορούσαν λ.χ. κάποια κοράκια νά ύποστηρίξουν τήν άπάλειψη τοῦ προβλήματος μέ τόν έξαναγκασμό τών Τούρκων νά πάνε στήν Τουρκία. Ἄλλοι θά μπορούσαν νά ύποστηρίξουν τήν όδό τής άφομοίωσης, πού προϋποθέτει βέβαια τήν ένταξη τής μειονότητας στήν κοινωνία καί κάποιοι τρίτοι τήν καλλιέργεια καί τήν προαγωγή τής μειονοτικής διαφορετικότητας. Καί άκόμα περισσότερο θά κατανοούσαμε ένα συνδυασμό κάθε δυνατής αντιμετώπισης, πού θά άφηνε στήν «έλεύθερη έπιλογή» τής μειονότητας, τοῦ καθενός ξεχωριστά, τό δρόμο πού θ' άκολουθήσει.

Τίποτα άπ' όλα αυτά δέν υιοθετεῖται, ούτε καν άκούγεται. Ὅντας έτσι άνίκανοι νά αντιμετωπίσουμε τό πρόβλημα μέ έργα, τό αντιμετωπίζουμε στά λόγια διά τής άπαλείψεώς του. Δέν ύπάρχει λοιπόν τουρκική μειονότητα, διότι έτσι όρίζουμε εμεῖς, καί βέβαια δέν μπορεί νά χαραχθεῖ καμιά πολιτική καί νά ληφθεῖ κανένα μέτρο γιά κάτι πού δέν ύφίσταται.

Καταλήγουμε έτσι στήν έσχατή ύποκρισία, τήν ώρα πού ή μειονότητα άποφασίζει νά δηλώσει τήν παρουσία της λέγοντας «έδῶ εἴμαστε, ύπάρχουμε», νά τήν κατηγοροῦμε γιά έσχατή προδοσία. Ὅμοιοῦντες καί όμόφωνα. Γιατί άπ' ό,τι μάθαμε οί 23 πολύ Ἑλληνες βουλευτές πού υπέγραψαν τήν έπιστολή, ήταν όλοι όσοι έτυχε νά βρίσκονται εκείνη τήν ώρα στή Βουλή. Τήν ώρα πού έπρόκειτο νά συζητηθεῖ έπερώτηση τοῦ Α. Φαίκογλου γιά τή μειονότητα καί τά εκπαιδευτικά της προβλήματα. Ἄντ' αὐτοῦ διεξήχθη ό άκόλουθος διάλογος (έπί λέξει):

- Φαίκογλου:** Ὅσο γιά τήν έθνική ταυτότητα κ. Πρόεδρε μᾶς έχουν καταδικάσει καί άπαγορεύεται νομικά νά λέμε ότι εἴμαστε Τούρκοι (...) Δέν είναι δυνατόν νά ζητάμε — και ούτε εμεῖς έχουμε ζητήσει— από κανέναν έθνική ταυτότητα μέσα σ' αὐτή τήν αίθουσα.
- Προεδρέων:** (Μ. Δρεττάκης): Κύριε συνάδελφε τί έννοεῖτε; Τί θα πεί Τούρκος; Εἴμεθα όλοι Ἑλληνες κι εσεῖς εἰσθε Ἑλληνας. Τί θα πεί Τούρκος;
- Φαίκογλου:** Εμεῖς εἴμαστε Ἑλληνες ύπήκοοι. Ἄλλη φυλή εἴμαστε.
- Προεδρέων:** Δεν μπορείτε νά λέτε ότι εἰσθε Τούρκος.
- Φαίκογλου:** Εἴμαστε Τούρκοι, κ. Πρόεδρε. Ναι, τό λέω εγώ. Ἐγώ λέω ότι εἴμαστε Τούρκοι.
- Προεδρέων:** Μέ συγχωρεῖτε δέν μπορείτε νά λέτε ότι εἰσθε Τούρκος, ούτε έδῶ, ούτε πούθενά άλλού.

Καί ή συζήτηση γιά τά εκπαιδευτικά προβλήματα συνεχίστηκε σ' αὐτό τό μοτίβο. Πότε όμως καί πώς θά εκπαιδευτοῦν οί εκπαιδευτές;

Δαμιανός Παπαδημητρόπουλος

Υστερόγραφο: Σέ περίπτωση πολέμου ή θέση τοῦ Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Δημητρίου, Ἑλληνας τό φρόνημα, αλλά καί κατά δήλωσή του Τούρκου ύπηκόου, δέν θά είναι δύσκολη;

“Ο,τι αποφασίσει ο Κασιόκης

Ο νέος εκλογικός νόμος είναι πλέον νόμος του κράτους. *Dura lex sed lex* έλεγαν οι Ρωμαίοι και η Ν.Δ. μαζί τους. Όστόσο ο νόμος δεν είναι μόνο σκληρός αλλά εισάγει σε ολοκληρωτικού τύπου θεσμούς. Όλα αυτά, βέβαια, είπωθήκαν στον τύπο και από τα κόμματα της αντιπολίτευσης που πολέμησαν με πάθος στη Βουλή έναντι του νόμου, που στρώνει το έδαφος για την εκλογική νίκη της Ν.Δ. στις προσεχείς εκλογές. Πράγματι και ο Συνασπισμός και το ΠΑΣΟΚ κατήγγειλαν, τις απαράδεκτες διατάξεις για το 3% και τα περί συνασπισμού κομμάτων, με βάση τα όποια το 30% περίπου των έδρων πηγαίνουν στο πρώτο κόμμα. Αυτή όμως ιδιαίτερα η διάταξη για το φράγμα του 3%, εκτός από εξωφρενική είναι εθρεία εισαγωγή στα θέματα του ολοκληρωτισμού και όρθως καταγγέλθηκε ως αντισυνταγματική αφού καταργεί κάθε έννοια Ισονομίας και Ισοπολιτείας.

Ένα παράδειγμα μπορεί να δείξει πάνω σε ποιό μνημείο αυταρχισμού θεμελιώνει η Ν.Δ. το «φιλελεύθερο» υπερκρατισμό της. Ας υποθέσουμε ότι ένα μικρό κόμμα ή ανεξάρτητος υποψήφιος συγκεντρώνει σε μία περιφέρεια ή σε όλη τη χώρα 150.000 ψήφους. Αυτοί οι 150.000 Έλληνες πολίτες δεν μπορούν να εκλέξουν βουλευτή διότι σε εθνική κλίμακα το ποσό αυτό δεν αντιστοιχεί στο 3% των εγκύρων ψηφοδελτίων! Αντίθετα μπορούν κάλλιστα να εκλέγονται βουλευτές από τα μεγάλα κόμματα μόνο με 20.000 ψήφους και πολύ λιγότερες άκρομη!

Επιπλέον, η αιτιολόγηση της διάταξης αυτής από τον κ. Κούβελα είναι ακόμη πιο τερατώδης ήθικα και λογικά. Είπε ο κ. ύπουργός, ζετσίπωτα κι αστύστολα στη Βουλή, ότι με το 3% απαλλάσσονται οι όπαδοί των μικρών κομμάτων από την ταλαιπωρία της εκλογικής περιπέτειας, απαλλάσσονται επίσης και τα μεγάλα κόμματα από την ταλαιπωρία να εξαρτάται η συγκρότηση κυβέρνησης από μία οικτρή μειοψηφία π.χ. 0,50%. Ός καλός χριστιανός ο κύριος ύπουργός είναι και φιλεύσπλαχνος. Μόνο που η εδσπλαχνία του, χριστιανικότατα, εκδηλώνεται ως νόμος της Πολιτείας όταν πρόκειται απ' αυτήν την «ταλαιπωρία» ν' απαλλαγούν κάποιοι που τους απαγορεύεται να όνομάζονται Τουρκοί, οικόλογοι ή όπως άλλιώς θέλουν. Απόλυτα φιλελεύθερος όταν πρόκειται να χαρίσει άπεραντα περιθώρια έλευθερίας και άσυδοσίας στο κόμμα του και την «ιδιωτική πρωτοβουλία» αλλά και απόλυτα αυταρχικός όταν η ιδιωτική πρωτοβουλία πολιτών θέλει να εκφρασθεί πολιτικά με τον τρόπο που αυτή έπιθυμεί. Αυτή η χονδροειδής και άπροσημάτιστη κατάργηση του δικαιώματος στην πολιτική σε όσους δεν είναι άρεστή στον κ. Κούβελα έχει ένα όνομα: *όλοκληρωτισμός*. Οί θεσμοί πολιτικού άποκλεισμού που εισάγει είναι κάριο πλήγμα στο πολίτευμα που μόνο η ύποκρισία μπορεί άκρομη να του άπονέμει τίτλους δημοκρατικότητας.

Όστόσο ο νόμος πέρασε, όπως και τόσα άλλα σ' αυτόν τον τόπο, τόσο άπλόχερο σε φαναρονισμούς και ύποκρισίες και τόσο μίζερο σε ούσιαστικές άπαντήσεις στα προβλήματά του. Οί «της δημοκρατικής παράταξης», βολεύτηκαν, κι αυτοί, πίσω από μίαν άλλη ύποκρισία αντιστοιχη μ' εκείνη της Ν.Δ. και έξισου διαλυτική. Τα μεγάλα κόμματα, ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμός, έχουν ήσυχη τή συνείδησή τους και έτοιμους τους άτοχαρακτηρισμούς τους ως φρουρών της δημοκρατίας. Πράγματι κατήγγειλαν τή Ν.Δ. γι' αυτό τό τερατούργημα, μέσα και έξω από τή Βουλή, με παρηρησία έδειξαν τή βαθιά αντίδημοκρατικότητα του εκλογικού νόμου και τήν ετέλεστατη ιδιοτέλεια του, οί βουλευτές των δύο μεγάλων συναγωνίστηκαν σε έδρηματικότητα και μαχητικότητα και καταψήφισαν τό νομοσχέδιο. Αν αυτό τελικά πέρασε έστω και σάν κουρέλι μετά τήν κριτική που του άσκήθηκε ως όνεται ο Κασιόκης. Τό κρίμα πάνω στους 151 της Ν.Δ.

Ό νόμος αυτός όμως, αν πραγματικά τα κόμματα της αντιπολίτευσης διαπνέονταν από δημοκρατικά φρονήματα, από εκείνη τή βαθύτερη αίσθηση της δημοκρατίας που τήν θεωρεί και άπαράγραπτη και άδιαίρετη και άναπαλλοτριώτη, *θά μπορούσε να μήν περάσει*. Τα κόμματα της αντιπολίτευσης δεν είχαν παρά να κάνουν σαφές στον κ. Μητσοτάκη ότι σε τέτοιου τύπου φαλκιδεύσεις και νομιμοφανείς καταστρατηγήσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος ότι όχι μόνο είναι αντίθετα αλλά και δεν τους αναγνωρίζουν *τυπική έγκυρότητα*. Πολύ άπλά: *να άποχωρήσουν από τή Βουλή κατά τήν ψηφοφορία και να δηλώσουν δημόσια ότι δεν θά λάβουν μέρος στις εκλογές που θά διενεργηθούν μ' αυτόν τον νόμο, ότι η Ν.Δ., αν θά έπέμενε, στις έπόμενες εκλογές, θά ήταν τό μόνο κόμμα, στις κάλπες: χάρισμα της και οί τριακόσιοι, τέτοιου τύπου σωτήρες του Έθνους*. Μέ δύο λόγια, δεν είχε ο κ. Μητσοτάκης παρά να διαλάξει τον τίτλο του *κοινοβουλευτικού δικτάτορα*. Ας τό τολμούσε. Κανείς δεν θά μπορούσε να τολμήσει κάτι τέτοιο. Αν ή θέση των κομμάτων είχε αυτή τή σαφήνεια και άποφασιστικότητα τό σχετικό νομοσχέδιο δεν θά έφθανε ποτέ στη Βουλή.

Αν. Όλλά μιλάμε βέβαια για φανταστικές περιπτώσεις, για φανταστικά κόμματα, φανταστικούς πολιτικούς, για πράγματα που συμβαίνουν μόνο στα παραμύθια. Οί πραγματικές περιπτώσεις, ή πραγματική πολιτική, τα πραγματικά κόμματα είναι τέτοια που ο πραγματισμός τους απαγορεύει κάθε πιθανότητα να φανταστούν «άλλιώς» τήν πολιτική και τήν κοινωνική ζωή. Ό,τι εύλογήσει ο Κούβελας, ό,τι βολεύει στον Μητσοτάκη, σε ό,τι συναινεί ο Παπανδρέου, όποια μεγάλη ιδέα έχουν ο Κύρκος κι ο Φλωράκης, ό,τι αποφασίσει, τελικά, ο Κασιόκης.

Άγγελος Έλεφάντης

Ἡ ἐπιστροφή τῶν ἀρίστων

Πρὶν ἀπὸ μερικά χρόνια τὸ μέτρο τῆς προσμέτρησης τοῦ βαθμοῦ τοῦ ἀπολυτηρίου τῆς μέσης ἐκπαίδευσης στὴ διαμόρφωση τοῦ ἀποτελέσματος τῶν ἐξετάσεων γιὰ εἰσαγωγή στὰ Ἀνώτατα Ἐκπαιδευτικά Ἰδρύματα, εἶχε προσδώσει στὴ χώρα μας ἕνα παγκόσμια ζηλευτό χαρακτηριστικό. Τὴν εἶχε μεταβάλει σὲ «χώρα τῶν ἀρίστων» καθὼς τὰ ποσοστά τῶν ἀριστούχων στὰ γυμνάσια καὶ στὰ λύκεια τῆς ἀνέβηκαν στὸ 80-90%! Πολὺ σύντομα οἱ βαθμολογικὲς ὁροφές ἔφθασαν στὰ ὄρια τους καὶ τὸ σύστημα ἀποσύρθηκε ἐλλείψει μὴ ἀριστούχων μαθητῶν.

Ὡς τίς μέρες μας. Ὁ κ. Ἐβερτ, γνωστός καὶ ἀπὸ ἄλλες «νέες» ἰδέες ὑπουργός, σκέφτηκε νὰ ἐπαναφέρει τὸ κυνήγι τῶν (βαθμολογικῶν) ρεκόρ ὥστε νὰ πετύχει ἴσως τὴν ἐγγραφή τῆς χώρας καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς στὸ γνωστὸ βιβλίο Γκίνες. Ἀποφάσισε λοιπὸν νὰ διευρύνει τὸ σύστημα ὡς τίς ἔσχατες συνέπειες καὶ νὰ διορίζει στὸ δημόσιο τοὺς ἀριστούχους καὶ μόνο. Καὶ νὰ ἴμαστε πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή, ὅπως συχνὰ γίνεται σ' αὐτὴν τὴν σισσύφεια χώρα.

Ἄς ἀρχίσουμε ἀπὸ τὴν οὐσία. Σ' ἕνα ἐκπαιδευτικὸ σύστημα, ὡς τὸ κρατοῦν στὴ χώρα μας, σύστημα πού στηρίζεται στὴν ἀπομνημόνευση καὶ στὴν ἐπανάληψη ἀχρηστων καὶ συχνὰ ξεπερασμένων καὶ ἐκτός τόπου καὶ χρόνου γνώσεων, τί ἱκανότητες μπορεῖ νὰ πιστοποιεῖ ὁ τίτλος τοῦ ἀρίστου; Ἄς πάρουμε ἕνα συγκεκριμένο παράδειγμα ὄχι ἀπὸ τὴ μέση ἐκπαίδευση, ὅπου συχνὰ ὁ βαθμὸς ἀλλοιώνεται καὶ ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν συμβατικὰ βαθμολογούμενων μαθημάτων (τὸ 20 τῆς γυμναστικῆς, τῆς μουσικῆς, τῶν θρησκευτικῶν — ἂν φυσικὰ ὁ ἀρμόδιος καθηγητὴς ἀισθάνεται τὸ πού βρίσκεται — τῆς δημοκρατικῆς ἀγωγῆς κ.λπ. κ.λπ.), ἀλλὰ ἀπὸ τὴν Ἀνώτατη. Στὸ Πανεπιστήμιο Κρήτης, οἱ πτυχιούχοι τοῦ Παιδαγωγικοῦ Τμήματος Δημοτικῆς Ἐκπαίδευσης, ἀποφοιτοῦν μὲ βαθμοὺς κατὰ δύο ἢ καὶ τρεῖς μονάδες μεγαλύτερους κατὰ μέσο ὄρο ἀπὸ τοὺς ἀντιστοιχοῦσους τῶν ἄλλων Τμημάτων. Μὴν υποθέσει κανεὶς ὅτι στὸ Τμήμα αὐτὸ τὸ «δαιμόνιο τῆς φυλῆς» ἔχει ὀδηγήσει σὲ κάποιον θαῦμα. Ἀντίθετα ἀπὸ πλευρᾶς οὐσιαστικῶν γνώσεων αὐτὸ τὸ τετράχρονο πασάλεμμα πού γίνεται ἐκεῖ (μεταξὺ παιδοψυχολογικῶν, διδακτολογικῶν, ἀντιαυταρχικῶν/παιδαγωγικῶν κ.ἄ. παπαγαλημάτων ἀπερίγραπτης ἀθλιότητος — ἐλπίζουμε σύντομα νὰ μπορέσουμε νὰ παρουσιάσουμε ἀποσπάσματα αὐτῆς τῆς «πανεπιστημιακῆς» διδασκαλίας ἀπὸ τὸ περιοδικὸ αὐτὸ) ὀδηγεῖ στὴν ἀπόλυτη ἀγνοία ἀκόμα καὶ ὄσους κάτι ἤξεραν πρὶν εἰσαχθοῦν σ' αὐτὸ τὸ Τμήμα.

Βρισκόμαστε ἐδῶ μπροστὰ στὴν οὐσία τῶν μηχανισμῶν παραγωγῆς τῶν «ἀρίστων». Δηλαδή, αὐτοὶ προκύπτουν πολὺ πιὸ εδκόλα σὲ συνθήκες μετριότητος, ἐκεῖ ὅπου ἡ ἀσάφεια τῶν παρεχόμενων γνώσεων, ἡ χαμηλὴ ποιότητα τῶν διδασκόντων, ἡ ἀπουσία κριτικῆς σκέψης καὶ ἐρευνητικῆς διάθεσης, δημιουργεῖ ἕνα πλέγμα συννεοχῆς πού ἀποσκοπεῖ στὴ συγκάλυψη, μέσα ἀπὸ τὴν γοητεία τοῦ βαθμοῦ, ὄλων τῶν ἄλλων ἐλλείψεων. Πράγμα πού φαίνεται καθαρὰ καὶ ἐκεῖ ὅπου ὄλοι αὐτοὶ οἱ λόγοι δὲν συντρέχουν. Στὰ Τμήματα πού δουλεύουν οὐσιαστικά, οἱ βαθμοὶ περιορίζονται σὲ πολὺ πιὸ χαμηλὰ ἐπίπεδα...

Στὴ μέση ἐκπαίδευση, ὅπου ὁ φροντιστηριακὸς χαρακτήρας τῆς ἔχει βαθύτατα θάψει κάθε οὐσιαστικὴ ἐκπαιδευτικὴ διαδικασία, θὰ χρειαζόταν μιά ἐπανάσταση γιὰ νὰ μεταβληθοῦν τὰ δεδομένα. Οἱ σύλλογοι γονέων ἐξάλλου, πού ἀσκοῦν ἐδῶ μιά ἰσχυρὴ πίεση πολὺ δύσκολα θὰ ἐπέτρεπαν ἕναν ἐξορθολογισμό τῶν διαδικασιῶν καὶ μιά προσαρμογὴ τῆς βαθμολογίας στὰ δεδομένα. Εἰδικὰ ὅταν τὸ ἔπαθλο πού συνοδεύει αὐτὸν τὸν πλασματικὸ καὶ ἀνευ περιεχομένου «βαθμὸ» εἶναι μιά θέση στὸ Δημόσιο (καὶ ὅσο ἡ ἀνεργία τῶν νέων προχωρεῖ τόσο αὐτὲς οἱ πιέσεις θὰ γίνονται πιὸ τυφλές καὶ ἀπόλυτες — οἱ ἀντιδράσεις στὴν καλοκαιρινὴ ἀπεργία τῶν καθηγητῶν ἦταν ἐνδεικτικὲς τοῦ κλίματος καὶ τῶν δυνατοτήτων). Ἐδῶ, τὰ «μέτρα» τοῦ κ. Ἐβερτ θὰ ὀδηγήσουν ἄμεσα καὶ χωρὶς οὐσιαστικὲς ἀντιστάσεις σὲ νέα δυσθεώρητα ρεκόρ.

Καὶ ἡ ἀμιλλα; Καὶ ὁ συναγωνισμός; Καὶ ἡ ἀνταμοιβὴ τῶν κόπων καὶ τῶν δεξιοτήτων; Μὰ ὅταν δὲν ὑπάρχει σὲ ὅλα αὐτὰ ἀντικείμενο καὶ περιεχόμενο, τότε μόνο ὡς ἐπικίνδυνες παρωδίες μπορεῖ νὰ τίς θεωρήσει κανεὶς. Σὲ τί θὰ συναγωνιστοῦν τὰ παιδιά; Στὴν ἀκριβὴ ἀποστήθιση τῆς ὅποιος ἀσυναρτησίας συνοδεύει λ.χ. τὸ περὶ «Κοινωνιολογίας» γυμνασιακὸ ἐγχειρίδιο; Ἡ στὴν ἀποστήθιση «ὄλης» περὶ Φυσικῆς πού ποτὲ δὲν ἔχει ἐπισκεφθεῖ τὸ ἐργαστήριο; Ἄν εἶναι δὲ νὰ βραβεუτοῦν οἱ πλέον προσαρμοσμένοι καὶ ὑποταγμένοι στὴν ἀθλιότητα αὐτὴ τότε ἄς λείπει. Ἄς λείπει καὶ σὲ ἐμᾶς καὶ στὴ χώρα. Ἀλήθεια πιστεύουν οἱ νεοφιλελεύθεροι ὅτι ὁ δημόσιος τομέας ἔχει ἀνάγκη αὐτῶν τῶν ἀβούλων, προσαρμοσμένων στὴν ὅποια κατάσταση λογομηχανῶν; Αὐτῶν τῶν κατὰ τὰ δικά τους πρότυπα «ἀρίστων»; Τέτοιους ἔχει καὶ τώρα μὲ τὰ γνωστὰ ἀποτελέσματα.

Τὰ περὶ τέλους τοῦ ρουσφετιοῦ ἐπιχειρήματα μόνο χαμόγελα συγκατάβασης μπορεῖ νὰ φέρουν. Ὑπάρχουν τόσο στενωποὶ καὶ διάδρομοι πού ὄλο καὶ κάτι θὰ βρεθεῖ. Ἐκτός τοῦ ὅτι τὸ ἴδιο τὸ σύστημα θὰ ἀναγκαστεῖ γρήγορα νὰ βγεῖ ἀπὸ αὐτὴ τὴ λογικὴ. Ἄν γιὰ παράδειγμα χρειάζεται κάποιον μὲ φαντασία καὶ εὐθύνη (γιὰ τέτοιους πνίγεται), ἕναν ὀργανωτὴ μηχανογράφησης λ.χ., ἐκεῖ δὲν θὰ προστρέξει στοὺς «ἀρίστους». Τί νὰ σοῦ κάνουν αὐτοὶ μπροστὰ στὴν πολὺπλοκὴ πραγματικότητα; Ἐκεῖ ἢ θὰ καταφύγει στὴν ἀγορὰ ἐργασίας (ὅπου μὲ τὰ πενιχρὰ πού προσφέρει τίποτα ἀξιόλογο δὲν θὰ βρεῖ), ἢ, τὸ πιὸ πιθανό, θὰ ματαιώσει μετὰ ἀπὸ μύριες προσπά-

Δια γυμνού σφραγισού

θεις και πολλά έξοδα την δλη επιχείρηση. Έκτός κι αν την αναθέσει σε κάποιον ιδιωτικό φορέα, μη υποχρεωμένο να δουλεύει με «άριστους» και άρα αποτελεσματικό. Άλλά τότε προς τί ή δλη ενδιάμεση φασαρία;

Τέλος, για τους δείχνουν προς τα ξένα και προς αυτά που γίνονται εκεί, είναι όπωσδήποτε παράξενη αυτή ή απόσταση από την πραγματικότητα που αποδεικνύουν. Γιατί στα ξένα ή βιομηχανική παραγωγή άριστων δεν είναι μόνο εξεταστικός μηχανισμός και γραφείο παροχής άδειών εργασίας. Γιατί στα ξένα, ή κρατική μηχανή συναγωνίζεται σκληρά τον ιδιωτικό τομέα στην αγορά των ικανών και δίνει μισθούς ανάλογους. Άς σημειώσουμε ότι στη χώρα μας τό Δημόσιο δίνει στα στελέχη του άμοιβές κατά τό 1/3 ή τό 1/4 κατώτερους από τις αντίστοιχες του ιδιωτικού και φροντίζει να τις περικόπτει επιπλέον στο όνομα μιας διαρκούς «κρίσης» που τό ίδιο αναπαράγει και προκαλεί. Για τότο και οι άριστοι των κρίσιμων σχολών (του Πολυτεχνείου για παράδειγμα) δεν θά δεχτούν ποτέ τον «τιμητικό» διορισμό τους.

Άλλη «νέα ιδέα» παιδιά; Αυτές που σās ερχονται σαπίζουν πιο γρήγορα κι από τον νεοφιλελευθερισμό σας τον ίδιο...

Γιώργος Μαργαρίτης

Dura Lex ή πολιτική, Sed Lex

Τό αν οι θεσμοί καταρρακώνονται, όπως εΐθισται να λέγεται, ή ή δικαιοσύνη διασύρεται ή ή κοινωνία των πολιτών κατεδαφίζεται κ.λπ. αποτελούν ίσως — εδώ που φτάσαμε — λεπτές αποχρώσεις περί διαγραμμάτου. Πιο σημαντική είναι αυτή ή ανυπόκριτη υποκριτική στην όποια επιδίδονται άπαξάπαντες οι ψήφο εξουσιοδοτημένοι για τό καλώς εχειν εκείνου «που εΐθισται να λέγεται δημόσιος βίος της χώρας». Όπου αλλάζω πρόσωπο δεν σημαίνει βγάζω τό προσωπείο και δείχνω τό πραγματικό μου πρόσωπο — γιατί πλέον από τό τόσα μακιγιάζ δεν έχω — παρά φοράω τη νέα μάσκα. Παραδοσιακό θέατρο με μάσκες, που λένε και τό σταυρόλεξα. Άλλά τό πράγματα δεν είναι τόσο άπλά, γιατί οι πολίτες είμαστε πιο πονηροί. Ξέρουμε να σκαλίζουμε κάτω από τό προσωπείο. Όλο και κάτι βρίσκουμε. Μόνο που τελικά δεν ανακαλύπτουμε ποτέ τό «πρόσωπο» (που θά 'λεγε και ο κ. Γιανναράς) αλλά ένα άδιαπέραστο στρώμα από παλιές μάσκες που 'χουν γίνει πλέον ένα με τό δέρμα, τό παχύ δέρμα.

Εκείνοι ήθελαν να τον διώξουν πολιτικά. Για τό σκάνδαλα ως σκάνδαλα ενδιαφέρονταν μόνο τίποτα μεγαλοεκδότες προδομένοι, τίποτα ομότιμοι καθηγητές της νομικής ιδεολογίας, τίποτα νομόπληκτοι οδλτρα - εκσυγχρονιστές της ΕΑΡ, τίποτα άλεργικά αντιπασοκικοί πατροκτόνοι πασοκικής προελεύσεως; και πολλοί χύμα άνθρωποι, αλλά αυτοί είναι για να κοιτάνε. Εκείνοι, λοιπόν, ήθελαν να τον διώξουν πολιτικά. Οι μόν για να κυβερνήσουν, οι δέ για να λεηλατήσουν ώστε, κάποτε, επιτέλους, άμποτε, να συγκυβερνήσουν. Εΐπαν έτσι ψέμματα. Πολιτικά δίκωκαν, όχι ποινικά. Άλλά όχι και έντελώς ψέμματα. Γιατί τί θά σήμαινε γι' αυτούς συγκρούομαι πολιτικά και μάλιστα μετωπικά; Με τίς «νέες ιδέες» για όπλο θά πολεμούσαν οι δέ, με τον επί θύρας ρουσφετολογικό ρεβανσιισμό και με εμπροσθοφυλακή διάφορους αντιπαθείς κολεγιόπαιδες; Και οι δέ τό ΠΑΣΟΚ θά τό χτυπούσαν με τό νωπά άκόμα μορατόρια και την αυτόκλητη έμμεση συγκυβέρνηση τόσων έτών, εκείνο άκριβώς τό ΠΑΣΟΚ που ταυτόχρονα τό κούταζαν σαν ξερολούκουμο για την αυριανή πολιτική τους; Όντως ποινικά δίκωκαν γιατί αυτή ήταν ή πολιτική τους δυνατότητα.

Ό άλλος, τώρα, φοβόταν μήπως και τον διώξουν ποινικά και καταλήξει τον Κορυδαλλό. Άπό την άλλη όμως ή ποινική δίωξη την εποχή εκείνη της κατρακύλας και της ξεφτίλας ήταν ίσως ή μόνη του πιθανότητα να επιβίώσει πολιτικά ως ήγέτης. Μόλις λοιπόν παρατέμφθηκε ποινικά βάρεσε συναγεμρό: τους καταγγέλλω, μās διώκουν πολιτικά. Εΐπε και αυτός ψέμματα. Γιατί την ποινική δίωξη φοβόταν, αλλά από την άλλη πολιτικά δεν του 'πεφτε και άσχημα αφού έτσι θά μπορούσε να εκμεταλλευτεί τό ότι τον πήγαιναν για άπατεώνα και να συγκαλύψει αυτό άκριβώς για τό όποιο γινόταν ό θόρυβος. Άλλά όχι και έντελώς ψέμματα. Γιατί όντως, όπως εΐπαμε, πολιτικά θέλησαν να τον πλήξουν. Και ή ποινική του δίωξη, και μάλιστα στο άρπα κόλλα, ήταν πράγματι πολιτική δίωξη του 40%. Έτσι πολιτικοποίησε την ποινική διαδικασία και ξεφορτώθηκε με άνεση τό σκάνδαλα και τη σήψη της διακυβέρνησής του. Οι άλλοι ποινικοποίησαν την πολιτική διαδικασία άκριβώς για να αναδείξουν τάχα τό σκάνδαλα και τη σήψη και πέτυχαν τό ακατόρθωτο: έθασαν όριστικά τό σκάνδαλα και τη σημασία τους και τον έφησαν έ-

Στα χυμνοῦ αφοῦμοῦ

πιπλέον καὶ ἀλώβητο πολιτικά. Τόν ἐδίωξαν ποινικά γιά νά τόν μειώσουν πολιτικά καὶ κατάφεραν νά τόν ἐνισχύσουν πολιτικά καὶ νά τόν ἀπαλλάξουν ἐγγένει.

Τώρα τό καταλαβαίνουν (οὔτε μέ τό ἀποτελεσμα τοῦ Νοεμβρίου δέν τό εἶχαν καταλάβει, φαίνεται ὅπως, ἀνάποδα, δέν εἶχαν καταλάβει τότε καὶ ὅτι ἦταν πλέον ὑπόδικος, ἐξοῦ καὶ συγκυρβέρνησαν οἰκουμενικά). Πῆγαν νά τόν δικάσουν γιά κλέφτη γιά νά τόν ἀνατρέψουν πολιτικά καὶ τόν ξανάκαναν ἀδιαφιλονίκητο ἡγέτη. Ἐκεῖνος γλίτωσε ἀπό τό νά θεωρηθεῖ κλέφτης στά μάτια ἀκόμη καὶ τῶν ψηφοφόρων του φωνάζοντας μέ ἀνακούφιση: μέ λένε κλέφτη γιὰτί εἰμαι ἡγέτης. Καί θά τό φωνάζει μέχρι νά ἀποφανθεῖ ἡ ἀξιοζήλευτη ἀνεξαρτησία τοῦ κ. Σπύρου. Ἴσως καὶ νά προτιμᾷ πιά ὁ Παπανδρέου σήμερα νά συνεχίζεται ἡ ἐκκρεμότητα. Ποῦ ξανά τέτοια εὐκαιρία; Ὅσο πιά ὑπόδικος τόσο πιά λαοπρόβλητος ἡγέτης.

Τώρα λοιπόν οἱ ἄλλοι «καταλαβαίνουν». Οἱ μέν γιὰτί ξαναπῆραν τήν ἐξουσία καὶ τό μόνο πού πλέον τοὺς κόφτει εἶναι ἡ «γαλήνη τοῦ τόπου» (Μητσοτάκης) καὶ ἡ πανταχόθεν ἀνοχή. Οἱ δέ γιὰτί βγήκαν ἀκυροί στό ἄλμα πρὸς τόν οὐρανὸ καὶ προσγειώθηκαν σέ μίνιμουμ προγράμματα μέ μιά τάση πρὸς τὰ μᾶξιμουμ. Καὶ οἱ δύο μαζί γιὰτί εἶδαν ἐκ τῶν ὑστέρων ὅτι ποινική δίωξη σήμαινε πολιτική δικαίωση καὶ πολιτική δικαίωση πτώση τῆς ποινικῆς δίωξης. Προσανατολίζονται ἔτσι, λέει, πρὸς πολιτικές λύσεις ποινικοῦ περιεχομένου ἢ ποινικές λύσεις πολιτικοῦ περιεχομένου — τό ἴδιο κάνει, ἡ διαφορὰ εἶναι στό πολιτικό κόστος. Καί στίς δύο περιπτώσεις πάντως τό πολιτικό κόστος τό πληρώνουμε ἐμεῖς οἱ ἄλλοι.

Ἄπολογήσου, κατηγοροῦμενε. Δέν ἀπολογούμαι. Τήν πάτησε, ἐμεῖς θεωροῦμε ὅτι ἀπολογήθηκες, ἔτσι δέν εἶναι κ. Σπύρου. Ἀτῆ εἶναι ἡ νομική μας ἀποψη γιὰτί εἶναι ἡ πολιτική μας ἀποψη. Πέροι τέτοιοι καιροὶ εἶχαμε ἄλλες πολιτικές ἀνάγκες, ἄλλο ἦταν καὶ τό ποινικό δίκαιο. Μόνο οἱ δικαστές παραμένουν ἴδιοι. Ἄλλά γιά νά ἐφαρμόζουν ἕναν νόμο πού δλο ἀλλάζει. Ὁ μόνος νόμος πού δέν ἀλλάζει, ὁ ὑπέρτατος, εἶναι ἡ τρέχουσα πολιτική ἀνάγκη στυγνῶν ἐπαγγελματιῶν πού διατηροῦν συλλογικά τήν διακριτική εὐχέρεια νά μᾶς ἀνακοινώσουν μέσα ἀπό τὰ πολλαπλά προσώπεια τους πότε ἡ τήβενος ἀπογεώνεται περήφανη καὶ ἀνεξάρτητη καὶ πότε — ἀφοῦ πρῶτα τήν ἐβαλαν νά ἀρμενίζει πλησιότητα — γίνεται βάρος ἀσήκωτο. Τελικά τῆ διακριτική τους εὐχέρεια νά μᾶς λένε κατάμουτρα ὅτι τί θά πῆι στό κάτω κάτω πολιτική; Δική τους εἶναι, ὅ,τι θέλουν τήν κάνουν.

Σήμερα, παραμονή τῆς Πέμπτης 22 Νοεμβρίου, πολλά λέγονται καὶ λίγα εἶναι βέβαια. Ποτέ δέν ξέρει κανεῖς μέ αὐτῆ τήν ἀνεξαρτησία τῆς πολιτικῆς ἀπό τοὺς πολίτες...

Γιῶργος Καρράς

για τη συνεχή και υπεύθυνη ενημέρωσή σας

Σύγχρονη Εκπαίδευση

ΔΙΜΗΝΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ
Το ἔγκυρο ἐπιστημονικό περιοδικό

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: Τ.Θ. 25 085 - 100 28 ΑΘΗΝΑ
Πάρο. για ἀναβραγές στο τηλ.: 88 23 762 - 82 24 635

Σύγχρονη Εκπαίδευση
ΔΙΜΗΝΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

ΤΟ περιοδικό για την
ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΤΑ ΤΕΥΧΗ:
No 40 ΚΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
No 43 ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΔΙΑΤΡΟΦΗΣ
No 46 Ἰσοτιμία τῶν φύλων
No 47 ΜΑΘΗΤΙΚΕΣ ΚΟΙΝΩΝΙΕΣ
No 49 ΠΡΟΣΕΚΟΜΗ / ΠΡΟΣΕΚΟΜΗ
No 51 Ἐπιστήμια καὶ ἠθική
No 52 ΓΙΑ ΤΗΝ ΑΠΕΙΡΟΝ

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
Πάρο. για ἀναβραγές

- Το περιοδικό για την ἐκπαίδευση - καὶ ὅχι μόνο γιά τους ἐκπαιδευτικούς μας πραγματιῶν
- Γιά τήν ἀντίληψη τῶν ἐκπαιδευτικῶν ἐκπαιδευτικῶν λόγων
- Γιά ἀσφαρή πληροφορία
- Γιά ἀδουεμια διάλογο

ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ
ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ
Τ.Θ. 25085 - 100 28 ΑΘΗΝΑ
Τηλέφωνο: 8823762 - 8224635

Αθήνα 24.635

Σύγχρονη Εκπαίδευση
ΔΙΜΗΝΗ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΩΝ ΘΕΜΑΤΩΝ

ΤΟ περιοδικό για την ἐκπαίδευση
ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ ΤΑ ΤΕΥΧΗ 53, 54
Με ἀφιέρωμα
Αιτιολογικός Αναλαφρητισμός
καὶ Σχολική Αποτυχία

ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ: Τ.Θ. 25 085 - 100 28 ΑΘΗΝΑ
Πάρο. για ἀναβραγές στο τηλ.: 88 23 762 - 82 24 635

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΓΡΑ

COLETTI DE NERVALI
AYRHAIΑ

ΓΡΑΜΜΑΤΑ ΣΤΗΝ ΕΞΟΧΗ ΕΚΔΟΣΗ

Ο ΕΒΡΑΙΟΣ ΤΗΣ ΜΑΛΤΑΣ
BY CHRISTOPHER MARLOWE

PIERRE CABANNE

Οἱ δύο ὄψεις τοῦ νομίσματος

(Μικρὸς ὀδηγὸς διαφορετικῶν ὀρισμῶν*)

1. Ὅρισμός τῶν μειονοτήτων

Στὴν Ἑλλάδα οἱ μειονότητες ὀρίζονται μέ βάση τὸ θρήσκευμα καὶ ὄχι τὴ φυλὴ. Ἔτσι, στὴ Θράκη δὲν ὑπάρχουν *Τοῦρκοι* ἢ *Πομάκοι*, ἀλλὰ *Ἕλληνες Μουσουλμάνοι*. Προκειμένου, ὁμοῦς, περὶ τῶν ἐλληνικῶν μειονοτήτων σὲ ἄλλες χώρες, χρησιμοποιεῖται ὁ ἀκριβῶς ἀντίθετος ὀρισμός. Αὐτός εἶναι ὁ λόγος πού λέμε *Ἕλληνες τῆς Πόλης* ἢ *Ἕλληνες τῆς Ἀλβανίας* καὶ ὄχι *Τοῦρκοι Χριστιανοί Ὀρθόδοξοι τῆς Ἰσταμπούλ* ἢ *Ἀλβανοί Χριστιανοί Ὀρθόδοξοι*.

2. Στάση τῶν μειονοτήτων σὲ ἐνδεχόμενη σύγκρουση μεταξὺ τῆς χώρας καταγωγῆς τους καὶ τῆς χώρας στὴν ὁποία ζοῦν

Ἡ οὐδετερότητα τῆς μειονότητας καὶ πολὺ περισσότερο ἢ ἐνεργὸς συμπαράταξή της μέ τούς ὁμοφύλους της θεωρεῖται, στὴν περίπτωση τῶν Ἑλλήνων τῆς Ἀλβανίας, ὡς *πατριωτισμός*. Ἀντίθετα, ἂν τὴν ἴδια στάση κρατήσουν οἱ Ἕλληνες Μουσουλμάνοι τῆς Θράκης, θά εἶναι *ἐνοχοὶ ἐσχάτης προδοσίας*.

3. Διατήρηση, σὲ μιά χώρα, ἀγαλμάτων πού ἀπεικονίζουν ἱστορικά πρόσωπα ἀμφισβητούμενης ἀποδοχῆς ἀπὸ μεγάλο μέρος τῶν πολιτῶν της

Ὄταν τὰ ἀγάλματα ἀπεικονίζουν τόν Ἐμβέρ Χότζα, τόν Στάλιν ἢ τόν Λένιν, μιλάμε γιά *ἀπομεινάρια ἐνός σκοτεινοῦ παρελθόντος*, καὶ θά ἔπρεπε νά ἔχουν ἤδη κατεδαφιστεῖ. Ἄν, ὁμοῦς, ἀπεικονίζουν τούς βασιλιάδες Κωνσταντῖνο ἢ Γεώργιο ἢ τόν Χάρυ Τρούμαν, τὰ ἀγάλματα καλῶς παραμένουν, προφανῶς γιατί τὰ πρόσωπα αὐτά θεωροῦνται *καταξίωμένα στὴν ἱστορικὴ συνείδηση τοῦ ἔθνους*.

Βιβλιογραφικὴ ἀναφορά:

«Προεδρεύων (Μαν. Δρεττάκης), ἀπευθυνόμενος στὸν ἀνεξάρτητο βουλευτὴ κ. Ἀχμέτ Φαϊκογλου: — Κύριε συνάδελφε, τί ἐννοεῖτε; Τί θά πεῖ *Τοῦρκος*; Εἴμαστε ὅλοι Ἕλληνες καὶ ἐσεῖς εἰσθε Ἕλληνας. Τί θά πεῖ *Τοῦρκος*;» (ἀπόσπασμα ἀπὸ τὰ πρακτικὰ συζήτησης στὴ Βουλὴ, *Ἐλευθεροτυπία*, 17.11.1990).

Βιβλιογραφικὴ ἀναφορά:

«Βουλευτὲς ὄλων τῶν κομμάτων μέ ἀναφορὰ τους πρὸς τόν πρόεδρο τῆς Βουλῆς καὶ δήλωσή τους πρὸς τόν Τύπο, χαρακτήριζαν ὡς ἐσχάτη προδοσία τὴ δήλωση τοῦ ἀνεξάρτητου βουλευτῆ Ἀχμέτ Σαδίκ «ὅτι σὲ περίπτωση ἐλληνοτουρκικῆς συρράξεως εἶναι δύσκολο νά ἀποφασίσει κανεὶς ποιοὺ μέρος θά πάρει» (*Ἐλευθεροτυπία*, 17.11.1990).

Βιβλιογραφικὴ ἀναφορά:

Διάφορα ἀποσπασματα ἀπὸ προπαγανδιστικὴ ἐκπομπή γιά τὴν Ἀλβανία μέ τίτλο «Ἡ χώρα τῶν ἀετῶν» (ΕΤ1, Κυριακὴ 11 Νοεμβρίου, ὥρα 9.00 μ.μ.).

τοῦ **Χαράλαμπου**
Γολέμη

* *Εὐχαριστοῦμε θερμῶς τούς κυρίους Α. Λεντάκη, Μ. Δρεττάκη καὶ Μ. Κουρῆ (τῆς Ἀδριανῆς), καθώς καὶ τούς κύκλους τοῦ Συνασπισμοῦ τῆς Ἀριστερᾶς καὶ τῆς Προόδου. Χωρὶς τὴν «ἐθνικὴ πρωτοβουλία» τῶν πρώτων καὶ τὴν «ἐκκαθάριση τοῦ ὄλου θέματος» τοῦ δευτέρου, ὁ ὀδηγὸς αὐτός δὲν θά εἶχε ποτέ συνταχθεῖ.*

4. 'Απόδοση υπερφυσικῶν ιδιοτήτων σέ ἀρχηγούς κρατῶν

Ὄταν πρόκειται γιά τόν Κίμ Ίλ Σούνγκ τῆς Βόρειας Κορέας, τό φαινόμενο ὀρίζεται ὡς *προσωπολατρία* καί εἶναι ἀντικείμενο χλευασμοῦ (ὀρθῶς). Ἄν, ὁμως, ἀφορᾷ τόν αὐτοκράτορα τῆς Ἰαπωνίας Ἄκιχίτο, πού πρόσφατα ἐστέφη «Θεός», οὐδείς ἐνοχλεῖται καί ὀρισμένοι τό σχολιάζουν μέ συμπάθεια διότι ἀποτελεῖ μέρος τῆς *ιαπωνικῆς ἱστορικῆς παράδοσης*.

5. Δημόσια καταγγελία παρανομούντων φορέων ἢ μεμονωμένων πολιτῶν

Ἄν ἡ καταγγελία ἀφορᾷ ἑλληνικές καί κυρίως ξένες ἐπιχειρήσεις πού φοροδιαφεύγουν, θεωρεῖται *λαϊκισμός*. Ἀντίθετα, στήν περίπτωση τῶν γιατρῶν τοῦ ΕΣΥ, πού μέ τή συμφωνία τῆς κυβέρνησης ἀμείβονται γιά «πλασματικές» ὑπερωρίες, εἶναι μιᾶ *ἐπιβεβλημένη πράξη ἑνός ἰδεολόγου ὑπουργοῦ*.

6. Ὅρισμός τῆς ξένης ἐπένδυσης

Ξένη ἐπένδυση εἶναι ἡ *αὔξηση τοῦ παραγωγικοῦ δυναμικοῦ* τῆς χώρας ὑποδοχῆς μέ κεφάλαια πού εἰσάγονται ἀπό τό ἐξωτερικό. Μέ τόν τρόπο αὐτό αὐξάνεται τό ἐθνικό εἰσόδημα, οἱ ἐξαγωγές, ἡ ἀπασχόληση κ.λπ. Ἄλλά καί ἡ *ἐξαγορά ἑλληνικῶν ἐπιχειρήσεων* ἢ ἡ συμμετοχή στό κεφάλαιο δημοσίων ὀργανισμῶν πού ἰδιωτικοποιῶνται, θεωρεῖται ἐπίσης ξένη ἐπένδυση. Ἔστω καί ἂν ἔτσι δέν αὐξάνεται τό ἐθνικό εἰσόδημα ἢ οἱ ἐξαγωγές καί μειώνεται ἡ ἀπασχόληση λόγω τῶν ἀπολύσεων.

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

«Κατά τήν παράδοση, ὁ νέος αὐτοκράτορας εἰσέρχεται στήν κοιλιά τῆς θεᾶς Ἀματεράσου καί ξαναβγαίνει ὡς ζωντανή ἐνσάρκωση τοῦ Νινίγχι-νο-μικότο, τοῦ θεοῦ τοῦ ὄριμου φυτοῦ τοῦ ρυζιοῦ» (ἀπόσπασμα ἄρθρου τοῦ Π. Βασιλείου μέ τίτλο «Ὁ Ἄκιχίτο καί ἡ ἐποχή τοῦ Ηεῖσει», *Τό Βῆμα*, 11.11.1990).

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

«Πῶς ὀνομάζονται ὅσοι ἐπινοοῦν ἢ ἐγκρίνουν ἢ ἀνέχονται ἑκατοντάδες κατ' ἐξακολουθήσειν ἀπάτες καί πλαστογραφίες; Εἶναι ἢ δέν εἶναι ἠθικοί αὐτουργοί καί συνεργοί σέ ἀδίκημα βαρύντατο εἰς βάρος τοῦ δημοσίου συμφέροντος καί τοῦ περιβάλλοντος λαοῦ πού τόσο τόν ποιοῦν ὄλοι;» (ἀπόσπασμα κειμένου τοῦ Μ. Πλωρίτη, *Τό Βῆμα*, 18.11.1990).

«— Ἔτσι, ὅπως τό λέτε, αὐτό πού κάνει τό ὑπουργεῖο τώρα εἶναι νά βαφτίζει τίς πλασματικές ἐφημερίες σέ ἐφημερίες ἐτοιμότητας. Καί ποιός θά ἐμποδίσαι τόν ἐπόμενο ὑπουργό Ὑγείας νά πεί ὅτι ἔκανε ἔφοδο καί δέν βρῆκε ἐφημερίες ἐτοιμότητας; — Τό ἴδιο ἐρώτημα ἔκανα στόν κ. Σούρλα. Καί ἡ ἀπάντηση ἦταν: «Τί θές, νά σοῦ ὀρκιστῶ ὅτι δέν θά τό κάνω;» (ἀπό συνέντευξη τοῦ προέδρου τῆς Ὀμοσπονδίας Νοσοκομειακῶν Γιατρῶν, κ. Κ. Ἐλευθεριάδη, *Τό Βῆμα*, 25.11.1990).

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

«Ἐκδηλώθηκε κορεατικό ἐνδιαφέρον γιά τίς ὑπό πώληση προβληματικές ἐπιχειρήσεις (ἰδιαίτερα γιά ναυπηγεῖα καί κλωστοῦφαντουργεῖα), ἐνῶ ἡ ἑλληνική πλευρά προέβαλε τήν πολιτική της γιά τή σταδιακή εἰσαγωγή ἰδιωτικῶν κεφαλαίων σέ ἐπιχειρήσεις ὑπό κρατικό ἔλεγχο μέ ἰδιαίτερη ἀναφορά στήν Ὀλυμπιακή Ἀεροπορία καί τόν ΟΤΕ» (*Ἐλευθεροτυπία*, 16.11.1990).

7. Άγορά (πώληση) εταιρείας παρασκευής γευμάτων, θυγατρικής μιᾶς αεροπορικής εταιρείας από (σέ) μιὰ ανταγωνίστρια αεροπορική εταιρεία

Στήν περίπτωση τῆς Λουφτχάνσα πού πρόκειται νά ἀγοράσει τήν Ὀλύμπικ Κέτερινγκ, θυγατρική τῆς Ὀλυμπιακῆς Ἀεροπορίας, μιλάμε γιά μιὰ *ὀρθή επιχειρηματική πράξη*, πού ἐνισχύει τήν ἀνταγωνιστική θέση τῆς γερμανικῆς εταιρείας ἐναντι τῆς ἑλληνικῆς. Στήν περίπτωση τῆς Ὀλυμπιακῆς Ἀεροπορίας πού πρόκειται νά πουλήσει τήν Ὀλύμπικ Κέτερινγκ, μιλάμε ἐπίσης γιά μιὰ *ὀρθή επιχειρηματική πράξη*.

8. Χαρακτήρας τῶν κρατικῶν ἐπιδοτήσεων

Οἱ παρεχόμενες ἐπιδοτήσεις, μέσω τῶν «ἀναπτυξιακῶν» νόμων, στούς ἐπενδυτές τοῦ ἐσωτερικοῦ καί τοῦ ἐξωτερικοῦ, εἶναι τά λεγόμενα *κίνητρα*. Ὅσες, μέ τήν ἐνίσχυση π.χ. τῶν ἀσφαλιστικῶν ταμείων, ἔχουν κατά καιρούς δοθεῖ στούς ἐργαζόμενους, ὀνομάζονται *προνόμια*. Γιά τά δημόσια ἐλλείμματα εὐθύνονται τά προνόμια καί ὄχι τά κίνητρα (οὔτε ἡ φοροαποφυγή καί ἡ φοροδιαφυγή).

9. Διεκδικήσεις διαφόρων φορέων

Ὅσες προβάλλονται ἀπό επιχειρηματικούς φορεῖς (βιομηχάνων, ἐμπόρων, ἐφοπλιστῶν, ἰδιοκτητῶν τουριστικῶν λεωφορείων, ξενοδόχων κ.λπ.) λέγονται *αἰτήματα τῶν παραγωγικῶν τάξεων* ἢ ἀπλῶς τῶν *τάξεων*. Αὐτές πού ὑποστηρίζονται ἀπό τά συνδικάτα τοῦ δημόσιου τομέα καλοῦνται *πιέσεις τῶν συντεχνιῶν*. Ὅταν τά *αἰτήματα ἐκπληρωθοῦν, συνιστοῦν κίνητρα*, ἐνῶ ἂν συμβεῖ τό ἴδιο μέ τίς πιέσεις, προκύπτουν *προνόμια* (βλ. πιο πάνω, 8).

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

«Ἡ Λουφτχάνσα ἔκανε, βεβαίως, τή δική της ἀποτίμηση γιά νά καταλήξει στό συμπέρασμα ὅτι ἡ Ὀλύμπικ Κέτερινγκ ἀποτελεῖ μιὰ ἱκανοποιητική βάση επιχειρηματικῆς παρουσίας στήν Ἑλλάδα καί στόν συγκεκριμένο κλάδο» (Τό Βῆμα, 18.11.1990).

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

Σύμφωνα μέ στοιχεῖα τοῦ ὑπουργείου Ἐθνικῆς Οἰκονομίας, οἱ ἐπιχορηγήσεις τοῦ «ἀναπτυξιακοῦ» νόμου 1262/82, ἔφτασαν τό 1989 περίπου τά 40 δισ. δραχμές. Τό κόστος τῶν ἀντίστοιχων φοροαπαλλαγῶν δέν ἔχει ἐκτιμηθεῖ.

Βιβλιογραφική ἀναφορά:

«Ὁ πρόεδρος τοῦ Committee τῶν Ἑλλήνων ἐφοπλιστῶν Λονδίνου, κ. I. A. Χατζηπατέρας, ζητᾷ τή χρηματοδότηση τῆς ναυτιλίας μέ κρατική συμπαράσταση γιά τήν ἀνανέωση τοῦ ἑλληνικοῦ στόλου» (Ἐξπρές, 22.9.1980, ἀπό τό ἄρθρο τοῦ Σ. Λώλου: «Ἡ πάλη τῶν παραγωγικῶν τάξεων», *Σύγχρονα Θέματα*, Ἰούνιος 1990).

«... Διότι τελικά κινδυνεύουμε σ' αὐτή τή χώρα νά διαιρεθοῦμε σέ προνομιοῦχους, οἱ ὁποῖοι ἀνήκουν σέ συντεχνίες, πού ἔχουν συνδικαλιστική καί πολιτική ἰσχύ, σ' αὐτούς πού ἔχουν πρόσβαση στά κόμματα, πού ἔχουν "μπάρμπα στην Κορώνη" καί στούς ὑπόλοιπους "Ἕλληνες πού δέν ἔχουν τέτοιου εἶδους προστασία» (ἀπόσπασμα δηλώσεων τοῦ πρωθυπουργοῦ, *Ἐλευθεροτυπία*, 2.8.1990).

Τά νέα μέτρα για τό νέφος Τάξη έναντίον τάξεων

**Κομπίνες ύψηλης
τεχνολογίας**

του Γιώργου Μαργαρίτη

Τά μέτρα για «τήν καταπολέμηση του νέφους» της 'Αθήνας στηρίζονται σε δύο διαπιστώσεις, φαινομενικά αντιφατικές, πού όμως, σε τελευταία ανάλυση, συνιστούν τήν έξις μία: Για τό νέφος φταίει μόνο τό αυτοκίνητο σε όλες του τίς έκδοχές άρα, «Ζήτω τό αυτοκίνητο!». Άς πολλαπλασιαστούν στό άπειρο οί άριθμοί του και ή κυριαρχία του! Για τούς δυσκολευόμενους στην παρακολούθηση τής νεοδημοκρατικής «λογικής» (λογικής τάξεων και στρωμάτων τής νεοελληνικής κοινωνικής πανίδας, κυρίαρχων στίς μέρες του ΠΑΣΟΚ και τό ίδιο κυρίαρχων στό σημερινό «βασιλείο των νέων ιδεών»), έχουμε έδω, μέ πρόσχημα τήν καταπολέμηση του νέφους, τήν κινητοποίηση των παραγωγικών και έφευρετικών δυνάμεων του τόπου |ήτοι των παραπάνω τάξεων και στρωμάτων, οί υπόλοιποι, οί μισθωτοί λ.χ., έχουν κηρυχθεί μέ (συνταγματική) κυβερνητική άπόφαση, αντιπαραγωγικοί|.

Ε δω άνοίγουν δουλειές. Πρόκειται για τήν άντικατάσταση ή τή μετατροπή 970.000 Ι.Χ. όχημάτων (άπό τά 1.000.000 πού κυκλοφορούν σήμερα στην 'Αθήνα μόνο τά 30.000 είναι καταλυτικής τεχνολογίας) και άκόμα για τήν άντικατάσταση του συνόλου των θερμικών μέσων μαζικής μεταφοράς μέ νέα, «μή ανατολικής τεχνολογίας» (όπως ένθουσιωδώς διαπιστώνει ή *Καθημερινή* στίς 6-11). Τό καρότο είναι μία έκπτωση 100 ως 500.000 δραχμών (φυσικά για τίς «Πόρσε» ή τίς «Μερσεντές» ή έκπτωση είναι μεγαλύτερη αλλά οί ένδιαφερόμενες τάξεις μάλλον δέν ένδιαφέρονται σχετικά καθώς έχουν λύσει τά προβλήματά τους μέ τά ΑΜΟ).

Οί δουλειές αυτές εύνοούν πληθος τιμίως φορολογουμένων επαγγελματιών. Άρχίζοντας άπό τά πάνω ως άναφέρουμε τούς συμπαθείς εισαγωγείς «καθαρών» αυτοκινήτων, έξαρτημάτων για «καθαρά» αυτοκίνητα, έξαρτημάτων για τά έξαρτήματα μετατροπής σε «καθαρά» αυτοκίνητα. 'Η κορυφή του παγόβουνου. Άπό κάτω ένα άμέτρητο πληθος συνεργείων, μετατροπέων, κομπιναδόρων, ειδικών στην «τεχνική παραπλάνηση» (π.χ. πού κατέχουν τή λύση στό πρόβλημα του πώς νά είναι «καταλυτικό» τό αυτοκίνητο και ταυτόχρονα μικρού κυβισμού και ταυτόχρονα ύψηλών επιδόσεων για τίς άπαραίτητες «σφήνες»), εύρεσιτεχνών άδειούχων ή μή, προσαρμοστών, μεσαζόντων, πληροφορητών και ύπόγειων ψιθυριστών. 'Ο νεοελληνικός παραγωγικός μηχανισμός σε κίνηση.

Για τήν κυβέρνηση αυτή ή κινητικότητα συνιστά συνταγή έπιτυχίας. Άκόμα κι αν τά μισά παλαιά Ι.Χ. άντικατασταθούν, αυτό σημαίνει

«τζίρο» 1.000.000.000.000 δραχμών (δυσκολευστε; όλογράφως δίνει ένα τρισεκατομμύριο δραχμές, αναλυτικά 500.000 αυτοκίνητα επί 2.000.000 δραχμές — μέ τήν έκπτωση — τό καθένα). Άν τά υπόλοιπα μισά προσαρμοστούν, αυτό σημαίνει «τζίρο» 100.000.000.000 δραχμών (αυτό είναι πίο εδκολο, πρόκειται για έκατό μόνο δισεκατομμύρια!). 'Ο συνεχώς διευρυνόμενος δακτύλιος θά ρυθμίζει αυτήν τήν οικονομική κινητικότητα σύμφωνα μέ τίς άνάγκες του νεοφιλελευθερισμού και των προστατευόμενων άπό αυτόν τάξεων και κοινωνικών ομάδων... Πρόκειται για τήν τέλεια συνταγή νεοδημοκρατικής οικονομικής έπιτυχίας. Σε μία ψευδαίσθηση έπενδύουν οί κρατούντες.

Ψευδαίσθηση για τίς στατιστικές καθώς για τούς πολλούς είναι έπώδυνη αίσθηση. Αυτή ή ύποχρέωση καταβολής μέσα σε δύο χρόνια ενός κεφαλικού φόρου 275.000 δραχμών κατά κεφαλή 'Αθηναίου, δέν είναι δυνατή για μεγάλο τμήμα του πληθυσμού. Τό πίο «φθηνό» «καθαρό» αυτοκίνητο έξακολουθεί νά κοστίζει περίπου 1.500.000 δραχμές οί όποιες έξακολουθούν νά σημαίνουν 12-14 μήνες εργασίας για ένα μισθωτό. Σε συνδυασμό μέ πληθος παρόμοια «μέτρα» τό άπλό συμπέρασμα πού βγαίνει είναι ότι στό άμέσως έπόμενο χρονικό διάστημα θά περιοριστεί ριζοσπαστικά ή δυνατότητα των φτωχότερων στρωμάτων νά κινούνται μέ δικό τους αυτοκίνητο. Αυτό φυσικά έκτιμάται ότι θά λύσει και τό κυκλοφοριακό και, ίσως, τό πρόβλημα του νέφους γιατί, εκ των πραγμάτων, τά όχηματα θά περιοριστούν σημαντικά (αν και δέν είναι καθόλου σίγουρο ότι εκείνες οί κοινωνικές ομά-

δες πού τό μπορούν δέν θά σπεύσουν νά καλύψουν τό κενό αγοράζοντας δεύτερο ή τρίτο αυτοκίνητο). Παρεμπιπτόντως θά λυθούν καί άλλα προβλήματα καθώς, μέ τό εισιτήριο τών λεωφορείων στίς 200 δρχ. όπως ή ΕΑΣ προβλέπει ως δική της συμβολή στήν απορρύπανση, ή έννοια μηχανοκίνητη μετακίνηση πιθανόν νά καταργηθεί!

Η λύση όμως θά είναι καί ριζικά ταξική. Στήν ουσία, οι επιλογές αυτές σημαίνουν τήν προσπάθεια επίλυσης τών προβλημάτων τής πόλης διά τοῦ περιορισμοῦ τών δικαιωμάτων καί τών δυνατοτήτων τών πύο φτωχών της κατοίκων. Μέσα από τήν γκετοποίηση καί τόν εξοβελισμό τών πολλών θά βελτιωθεῖ ή ζωή τών λίγων. Ἐδῶ δέν πρόκειται γιά επιλογές καί σχέδια τεχνοκρατῶν μειωμένης κοινωνικῆς αντίληψης. Πρόκειται γιά θέσεις πολιτικῶν καί ταξικῶν ἡγετῶν, γιά ἐπίθεση κοινωνικῶν ομάδων καί τάξεων ἐναντία σέ άλλες τάξεις.

Φυσικά αὐτή ή διαδικασία δέν ἀφορᾶ τό νέφος οὔτε στό σκέλος της πού ἐνισχύει τήν οικονομική κινητικότητα οὔτε σ' ἐκεῖνο πού ἀνατρέπει, σέ βάρος τών ἀδυνάτων, τά προνόμια τοῦ εἰς ζήν στήν πόλη. Εἶναι τελικά ὀλοτέλα ἀπίθανο νά μεταβληθεῖ ή περιβαλλοντική κατάσταση μέ αυτές τίς ἱστορίες. Τά κοινωνικά στρώματα πού θά ἐπωφεληθοῦν ἀπό τίς διαδικασίες αυτές θά ἀντιληφθοῦν τήν ὄλη ὑπόθεση ὡς αὐτό πού

πραγματικά είναι: ὡς ἀναβάθμιση τών δυνατοτήτων τους σέ σχέση μέ τούς ὑπόλοιπους. Εἶναι ἀμφίβολο ἂν ή αἴσθηση αὐτή θά μειώσει τή θριαμβεύουσα ἀθαιρεσία τους καί θά τούς προσδώσει κοινωνική συμπεριφορά καί σκέψη. Ὅπως τά ΚΤΕΟ σέ τίποτα δέν ὑποχρέωσαν αυτές τίς ομάδες, ἔτσι καί οι καταλύτες δέν θά τούς εἶναι ἐμπόδιο. Εἶναι ὀλοτέλα ἀπίθανο νά ἐπενδύσουν πάνω τους τή φροντίδα πού χρειάζεται (νά ἐπισκέπτονται τακτικά τά συνεργεία, νά δεχτοῦν τήν πειθαρχία στόν τρόπο ὀδήγησής πού διασφαλίζει τή μή καταστροφή τοῦ καταλύτη κ.λπ.). Οἱ κοινωνικές συμπεριφορές τών στρωμάτων αὐτῶν, ἐνισχυμένες ἀπό τή γιά μία ἀκόμα φορά ἀπόδειξη τῆς παντοδυναμίας τους θά θρέψουν τό νέφος μέ τρόπους τό ἴδιο τουλάχιστον ἐπικίνδυνους μέ πρίν.

Ἐκεῖνο πού μένει ἀπό ὄλα αὐτά εἶναι ή παροιμιώδης πλέον ἀδυναμία τῆς παρούσας κυβέρνησης ἀπό τή μία νά προβάλλει μία «νέα ἰδέα», κάπως πειστική, γιά τήν ὄρηση τών προβλημάτων τῆς χώρας καί, ἀπό τήν ἄλλη, νά ἐφαρμόσει μία πολιτική πού νά μήν εἶναι ἐντονα ταξική, πού νά μήν κάνει τούς πλοῦσιους πλοσιότερους καί τούς φτωχοῦς φτωχότερους. Γιατί ἂν προσέξατε, στά μέτρα πού ἀνακοινώθηκαν, τά οὐσιαστικά καί γιά ὄλους ἰσότιμα, τό πράσινο, οἱ πεζοδρομήσεις, τό μετρό, εἶναι ἀπλῶς καί πάλι ὁ μᾶϊντανός, κάπου στό περιθώριο.

Πῶς ή Ἑλλάς προλαμβάνει τήν Ἐνωμένη Εὐρώπη. Πίσω ἔχει ή ἀχλάδα τήν οὐρά

Τό ἔχουν φαίνεται τά μέτρα γιά τό νέφος νά μήν εἶναι μόνο μέτρα γιά τό νέφος. Παλιότερα εἶχαμε τά μονά - ζυγά πού κατηγορήθηκαν ὅτι πάρθηκαν περισσότερο γιά τήν ἀντιμετώπιση τοῦ κυκλοφοριακοῦ παρά τῆς ρύπανσης. Οἱ νέες ρυθμίσεις Μάνου ὄμως εἶναι ὑπεράνω πάσης ὑποψίας. Στό κάτω κάτω ὄποιος ἀγοράσει καταλυτικό Ι.Χ. μέχρι 1.1.93 ἔχει καί 50% ἔκπτωση στοῦς δασμούς.

Γιατί ὄμως μέχρι 1.1.93; Κάποια καταληκτική ἡμερομηνία, κάποια προθεσμία, θά ἔπρεπε βέβαια νά ὑπάρχει κι ἴσως ή 1.1.93 νά εἶναι τυχαία. ἴσως ὄμως καί ὄχι. Θυμίζουμε ὅτι ή 1.1.93 εἶναι ή συμβολική ἡμερομηνία τῆς καθιέρωσης τῆς Ἐνιαίας Εὐρωπαϊκῆς Ἀγοράς. Μεταξύ ἄλλων αὐτό σημαίνει καί τήν κατάργηση κάθε μορφῆς δασμῶν. Εἰλόγα λοιπόν ὁ κ. Μάνος μιλάει γιά ἔκπτωση 50% ἀπό τούς δασμούς μέχρι 1.1.93, ἀφοῦ μετά δέν θά ὑπάρχουν δασμοί γιά νά ἐκπέσουν.

Καί ξαφνικά τά μέτρα κατά τῆς ρύπανσης φωτίζονται ἀπό μία τελείως ἄλλη ὀπτική γωνία. Ἐπό τό '93 καί μετά καί μέ τά αυτοκίνητα νά μήν πληρώνουν δασμό εἶναι προφανές ὅτι ὄλοι οἱ Ἑλληνες μέ αυτοκίνητο παλιότερο τῶν 5 - 6 ἐτῶν θά ἐσπευδαν νά ἀλλάξουν αυτοκίνητο. Τό πρόβλημα λοιπόν πού ἀντιμετωπίζει τώρα ὁ κ. Μάνος θά λυνόταν ἀπό μόνο του. Μόνο πού τό κράτος δέν θά εἶχε κανένα ἔσοδο. Ἐνῶ τώρα,

μέ τίς ρυθμίσεις Μάνου, τό κράτος ἐξαναγκάζει περίπου 400.000 κατόχους παλιῶν Ι.Χ. νά τά ἀντικαταστήσουν μέχρι 1.1.93, προκειμένου νά πληρώσουν ἔστω τό 50% τοῦ δασμοῦ. Οἱ συνολικές εἰσπράξεις γιά τό κράτος μέσα σ' αὐτά τά δύο χρόνια προβλέπεται νά φτάσουν τά 200 δισ. δραχμές. Μιά καί τό κράτος ἀπό 1.1.93 δέν θά ἔχει ἔσοδα ἀπό δασμούς φροντίζει νά προεπισπράξει τά ἔσοδα αὐτά, ὄσο εἶναι καιρός. Μετά τό '93 τά ἔσοδα ἀπό δασμούς θά ἀντικατασταθοῦν μέ δραστική ἀξέηση τῶν τελῶν κυκλοφορίας, πού θά κληθοῦν νά καταβάλλουν καί αὐτοί πού πληρώσαν δασμό ὑπακούοντας τά κελεύσματα τοῦ κ. Μάνου.

Ἡ διάσταση αὐτή, ή εἰσπρακτική, εἶναι ή κύρια διάσταση τῶν προτάσεων Μάνου, ἀφοῦ αὐτή εἶναι πού καθόρισε καί τήν κατεύθυνση πρὸς τήν ὄποια κινοῦνται τά μέτρα. Δέν εἶναι σύμπτωση ὅτι τά μέτρα τοῦ κ. Μάνου γιά τή ρύπανση, οἱ πάντες τά ἀντιμετώπισαν ὡς κίνητρα γιά τήν ἀντικατάσταση Ι.Χ. μέχρι 1.1.93. Ἡ ἄλλωῶς: ἂν τούς χαρίσουμε κλειδί, θά πάρουν αυτοκίνητο. Στό ὄνομα πάντα τοῦ ἀγῶνα ἐναντία στή ρύπανση. Στό κάτω κάτω μήπως ὁ κ. Μάνος ἔκανε τίποτα περισσότερο ἀπό αὐτό πού χρόνια τώρα κάνουν οἱ αυτοκινητοβιομηχανίες, νά αὐξάνουν δηλαδή, μέ πρόσχημα τή ρύπανση, τά ἔσοδά τους;

Στιγμιαία

Μονά, ζυγά δικά του

Τώρα που η υπόθεση της κάθαρσης αρχίζει να γελοιοποιείται, τώρα που άνοιχονται τρόποι για την «έκκαθάριση του δλου θέματος», βγαίνουν από τὰ καβούκια τους διάφοροι «έξαρχης ιδιωτικώς διαφωνούντες» για νά δηλώσουν δικαιωμένοι.

Μεταξύ αυτών και ο κ. Λεντάκης, ο οποίος σέ συνέντευξη υπογράμμισε τή διαφωνία του όταν τό 1989 έπελέγη ο ποινικός δρόμος για τήν κάθαρση. Ο δημοσιογράφος ρώτησε τον κ. Λεντάκη πώς είναι δυνατόν εκείνη τήν εποχή νά διαφωνεί και από τήν άλλη νά επιδίδεται σέ πύρινες άγορεύσεις στή Βουλή για τήν κάθαρση και εκείνος άπάντησε ότι από τή στιγμή που ο Συνασπισμός υιοθέτησε άλλην άποψη από τή δική του, ήταν υποχρεωμένος νά στηρίξει τήν γραμμή τής παράταξης του.

Αλλά τό θέμα δέν είναι αυτό. Άνάμεσα στους λόγους για τούς οποίους διαφωνούσε μέ τήν παραπομπή ο κ. Λεντάκης ανέφερε ότι κατά τή γνώμη του δέν είχαν προκύψει έπαρκείς ένδειξεις για τήν ένοχή του κ. Παπανδρέου. Άλλ' άν αύτή ήταν ή γνώμη του, τότε πώς ψήφισε ο κ. Λεντάκης στήν τελική ψηφοφορία τής παραπομπής, σέ μία ψηφοφορία δηλαδή κατά τήν οποία ο βουλευτής ένεργεί και σκέφτεται ως δικαστής μέ μόνο γνώμονα τή συνείδησή του; Δέν γνωρίζουμε βέβαια τί ψήφισε ο κ. Λεντάκης, υποθέτουμε όμως ότι είναι αδύνατο νά ψήφισε αντίθετα μέ όλα όσα υποστήριζε στήν άγόρευσή του.

Φαίνεται τελικά ότι ο «διαφωνών» κ. Λεντάκης βάλθηκε νά έργασθει «άπό τὰ μέσα» για τήν άθώωση του κ. Παπανδρέου άποδεικνύοντας πόσο δίκιο έχει όταν υποστηρίζει ότι ή δίωξή του ήταν πολιτική. Και για νά τελεώνουμε: όταν διαφωνείς σέ κάτι, και μάλιστα τόσο σοβαρό, μέ τήν παράταξη στήν οποία άνήκεις, κάθεσαι, τό λιγότερο, σωπηλός στή γωνία άποφεύγοντας τίς έμφανίσεις στήν πασαρέλα του βήματος τής Βουλής. Έτσι κι άλλιώς ο

Συνασπισμός είχε άρκετούς άλλους Ικανούς νά παρελάσουν και νά στηρίξουν τή γραμμή του, ώστε νά μήν έχει ανάγκη τής πύρινης στήριξης του κ. Λεντάκη. Κι άν δέν τό κάνεις, τότε δέν δικαιούσαι έκ τών ύστέρων νά διαλαλείς τή δικαίωσή του για μιάν άποψη πού μόνο έσύ ήξερες ότι είχες, ενώ όλοι οι άλλοι πίστευαν ότι είχες τήν αντίθετη, ύπέρ τής οποίας άλλωστε ένήργησες μέ τίς πράξεις σου.

Ο έκλογικός νόμος ως παράγων πολιτικής σταθερότητας

Τό είχε προβλέψει ο κ. Μητσοτάκης (κατ' άλλους «τό 'βαλε στό στόμα» του Έκκλογοδικείου): ή Νέα Δημοκρατία έξασφάλισε τήν 152η έδρα της μετά από άπόφαση του Άνωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου (Έκκλογοδικείου) πού έκρινε ως άντισυνταγματική τή διάταξη του έκλογικού νόμου (όχι του νόμου τής Ν.Δ., του νόμου του ΠΑΣΟΚ) πού άναφέρεται στόν μή ύπολογισμό τών ύπολοίπων στίς μονοεδρικές περιφέρειες.

Στήν Ελλάδα οι έκλογικοί νόμοι κρατάνε όσο και οι κυβερνήσεις πού τούς θεσπίζουν. Άφού γκρεμιστεί ή παλιά έξουσία και ανέλθει ή καινούργια, γκρεμίζεται και ο έκλογικός της νόμος. Είναι χαρακτηριστικό ότι ή Ν.Δ. δέν υπέβαλε τήν ένστασή της μετά τίς έκλογές του Ίουνίου, ούτε του Νοεμβρίου, αλλά περίμενε πρώτα νά έρθει αυτοδύναμα στήν έξουσία.

Τά ίδια θα γίνουν άσφαλώς και μέ τόν έκλογικό νόμο πού άντικατέστησε τόν περί οδ ο λόγος άντισυνταγματικό, ο οποίος έχει κι αυτός κάτι προβληματικά συνταγματικότητας. Θα πρέπει πρώτα κάποιοι νά περάσουν πάνω από τό σκόπελο του νόμου, νά τόν υπερπηδήσουν και νά τόν κατανικήσουν, νά «σκοτώσουν τό δράκο», για νά μπορέσουν μετά νά τόν προσβάλουν και νά άποδειχθεί περίτρανα ότι ήταν άπό πάνω και άντισυνταγματικός.

Ήταν πανάρχαια ή συνήθεια νά θάβουν τό βασιλιά μαζί μέ τά όπλα του...

Άφέλειες

Στή συζήτηση για τόν έκλογικό νόμο στή Βουλή ο κ. Μητσοτάκης άναφέρθηκε και στήν Ίταλία τής άπλης αναλογικής: «Στήν Ίταλία τό

Κ.Κ. έμεινε 45 χρόνια έκτός έξουσίας και ή Χριστιανική Δημοκρατία ήταν 45 χρόνια στήν έξουσία...».

Άναπήδησε μόλις άκουσε Ίταλία ο Λ. Κύρκος και ζήτησε νά διακόψει τόν κ. Μητσοτάκη: «Όταν λέμε κάποια πράγματα νά είμαστε άκριβείς. Στήν Ίταλία ο Σπαντολίνο μπήκε μέ 30%, ο Κράξι μέ 10%...».

Όταν λέμε κάποια πράγματα πρέπει όντως νά είμαστε άκριβείς, ιδιαίτερα όταν άφορούν τήν Ίταλία τήν οποία λέμε ότι γνωρίζουμε τόσο καλά και τήν θεωρούμε και ύπόδειγμα. Στήν Ίταλία λοιπόν ή άπλή αναλογική ήταν τό μόνο έκλογικό σύστημα πού θα απέκλειε (όπως κι έγινε) τούς κομμουνιστές από τήν έξουσία, οι όποιοι μέ 42% τότε δέν χρειαζόνταν παρά μία μικρή «ένισχυση» του έκλογικού νόμου για νά βρεθούν αυτοδύναμοι στήν κυβέρνηση. Έπειδή αυτό ήταν τό νόημα τής άπλης αναλογικής, πολλοί «περιεργοί» ανέβηκαν κατά καιρούς στήν κυβέρνηση, όχι μόνο από τή Χριστιανοδημοκρατία αλλά και από μικρότερα άστικά κόμματα, κομμουνιστής όμως όχι.

Κι είναι κρίμα τό γεγονός αυτό νά τό έπισημάνει (για δικούς του λόγους), νά τό κατανοεί δηλαδή, ο Κ. Μητσοτάκης, και νά μήν τό κατανοεί ο Λ. Κύρκος τυρβάζοντας περί Κράξι και Σπαντολίνο. Πενήντα χρόνια στήν πρώτη γραμμή του άγώνα!

Κοτζαμπάσηδες - λαϊκές δυνάμεις: Σημειώσατε ένα - χι

Μέσα στό πυρετό για νεοφιλελεύθερες άλλαγές πού συνεπαίρνει τό τής Παιδείας Ύπουργείο, πληθαίνουν οι ένδείξεις και οι διακηρύξεις για επικείμενες άλλαγές στά σχολικά έγχειρίδια Ιστορίας. Όπου βεβαίως, χάρη στους πειραματισμούς του κ. Βώρου και τών σών αυτών, ή κατάσταση πολύ απέχει από του νά είναι ειδυλλιακή. Και όπου στό παρελθόν, από τίς σελίδες του περιοδικού αυτού, πάμπολλες φορές θίξαμε τό θέμα τής ανεπάρκειας, τής μετριότητας, τής ανακρίβειας, τής ιδεολογικής και μικροπολιτικής φόρτισης σέ ό,τι άφορά αυτά τά βιβλία...

Και όμως οι τής σήμερα πρωτοβουλίες προωινίζονται νέα, διαφορετικού τίτλου, ίδιας όμως ούσίας διακόρευση τής Ιστορίας. Τό μόνο πού έννοχλεί τούς σοφολογιότατους νεοφιλελεύθερους εκπαιδευτικούς ή ποικιλώνυμους

«παράγοντες», είναι πότε ο «έλλιπής τονισμός του έθνικου ρόλου της 'Εκκλησίας», πότε η «άδικη μεταχείριση που ύφίστανται οι προύχοντες του '21», πότε η «άδικη μεταχείριση που ύφίστανται οι προύχοντες του '21», πότε η «ανεπαρκής καλλιέργεια του έθνικου πνεύματος και του ιστορικού φρονηματισμού (sic)» μέσα από τὰ βιβλία αυτά. Μέ λίγα λόγια ή ίδια ουσία, μέ διαφορετικό τελικό νικητή.

Γιά την ιστορία, την ιστορική διδασκαλία και την καλλιέργεια μιας ιστορικής συνείδησης και σκέψης, οι παραπάνω επαπειλούμενες αλλαγές σέ τίποτα δέν διαφέρουν από τις προηγούμενες ή προ-προηγούμενες επιλογές. Παραμένουν ρηχές και κομικές στό άνάστημα ακριβώς των ανθρώπων που τις σκέφτονται και τις ύλοποιούν. Τό μόνο που ενδιαφέρει σ' αυτό τό πρωτότυπο μάτς είναι τό αποτέλεσμα. Καί στίς μέρες τής νεοφιλελευθέρης σαχλαμάρας μάλλον οι κοτζαμπάσηδες έχουν τό προβάδισμα...

Είρωνειες...

Είρωνεύεται ή *Καθημερινή* μέ τή σιγουριά του νικητή και τὰ πάντα γνωρίζοντας. Στίς 7 Νοεμβρίου σέ πρωτοσέλιδη φωτογραφία της ένα γυμνό μελαμψό αγοράκι περιστοιχισμένο από βασανισμένες γυναικείες μορφές κρατά μία κόκκινη σημαία μέ τό σφυροδρέπανο. Στό Μπαγκλαντές, παρατηρεί, «κανείς δέν είναι εκεί νά τούς μιλήσει γιά τήν 'Ανατολική Εύρώπη και τις κοσμογονικές αλλαγές που σημειώθηκαν σ' αυτήν...». Προφανώς άν κάποιος μιλήσει στους άπελπισμένους γιά όλα αυτά, αυτοί θά πάσουν νά πεινούν, νά ύποφέρουν, νά διαμαρτύρονται. Θά πάσουν νά όνειρευόνται κομμουνισμούς, ισότητες και τὰ τοιαύτα!

Και όμως δέν είναι τόσο άπληροφόρητη όσο θέλει νά δείχνει ή πολυτελής έφημερίδα. Μόλις στίς 14 'Οκτωβρίου, μίλησε γιά τή πτώχεια και γιά τή διεύρυνση των όρων της στή νεοφιλελεύθερή μας χώρα και στήν καπιταλιστική μας ήπειρο. *Είκοσι στους έκατό* είναι οι φτωχοί (οι κάτω από τὰ παραδεκτά όρια των 40.000 δραχμών τόν μήνα διαβιόντες) στήν 'Ελλάδα. Καί τό ποσοστό διευρύνεται συνεχώς καθώς ό πληθωρισμός τό 25% και ή καλπάζουσα άνεργία μεταβάλλει άρδην τις κοινωνικές ίσορροπίες. Καί ός μή μιλήσουμε γιά τις πόλεις τής 'Αγγλίας, γιά τὰ εκατομμύρια

άνέργους τής Εύρωπαϊκής Κοινότητας (σέ εδκόλους καιρούς επέκτασης!).

Πράγματι, στήν Εύρώπη και στήν 'Ελλάδα κανείς δέν κραδαίνει πιά σφυροδρέπανο. Πράγματι, ή άθλιότητα των άνατολικών κρατών διέλυσε τις ψευδαισθήσεις γιά «εδκόλο», ύπαρκτό και χειροπιαστό «σοσιαλισμό». Πράγματι, οι κοινωνικές εντάσεις θά συνεχίσουν νά εκδηλώνονται γιά πολύ καιρό στά γήπεδα τής βίας, στά στέκια των ναρκομανών, στον άντικοινωνικό χουλιγκανισμό και τήν άλητεία των νέων (κυρίως). 'Ο κόσμος όμως δέν μένει στάσιμος και όλα αυτά που ό «νεο»φιλελευθερισμός έρμηνεύει ως δικό του θρίαμβο, στήν πραγματικότητα δέν κάνουν τίποτα άλλο από τό νά επιταχύνουν τήν ιστορία και τις εξελίξεις. 'Από τό νά δύνουν τις κοινωνικές άντιθέσεις ως τό άφόρητο.

Προσοχή, κύριοι θριαμβευτές, στίς είρωνειες. Είναι περίπου σίγουρο ότι τίποτα δέν άρχισε ακόμα.

Μείτζορ αντί Θάτσερ Δέν γκρεμίστηκε ό νεοφιλελευθερισμός

Τό Βρετανικό Συντηρητικό Κόμμα κατάφερε, «κατά τόν συνήθη βάνουσο τρόπο του», όπως έγραψαν οι *Times*, νά αλλάξει τήν ήγεσία του χωρίς ιδιαίτερους κλυδωνισμούς. 'Η κ. Θάτσερ άπομακρύνθηκε μετ' έπαίνων και τή θέση της κατέλαβε ό προστατευόμενος της κ. Μείτζορ, ό όποιος ύποστηριζόταν φανατικά από τις τοπικές οργανώσεις του κόμματος. Στόν κ. Χέζελταιν έμεινε μόνο ή ίκανοποίηση ότι γκρέμισε ένα είδωλο.

'Η πτώση τής Βρετανής πρωθυπουργού δέν στερείται, βέβαια, συμβολικής σημασίας γιά τήν άδυναμία του νεοφιλελευθερισμού νά θεωρηθεί ως ό μόνιμος και πιά άποδοτικός τρόπος λειτουργίας τής κοινωνίας. Πράγματι, ό ύψηλός πληθωρισμός, ή έλλειψη βιομηχανικών επενδύσεων, τό έλλειμματικό ίσοζύγιο πληρωμών και ή άνεργια χαρακτηρίζουν τήν σημερινή βρετανική οικονομία και σέ συνδυασμό μέ τή φανερή κοινωνική άδικία του κεφαλικού όφρου, άποτελεσαν μία από τις άτίτες δυσαρέσκειες κατά τής κ. Θάτσερ, που συνέβαλαν στήν πτώση της.

'Όμως ό κ. Μείτζορ δέν είναι ό μεταβατικός άρχηγός και πρωθυπουργός που θά παραχωρήσει έν καιρό τή θέση του στόν κ. Κίνκο, όπως ό κ. Γκίζι, διάδοχος του κ. Χόνεκερ, ήταν ή προσωρινή λύση μέχρι τόν Ντέ Μεζιέρ. Δέν ύπάρχει άναλογία μεταξύ τής κατάρρευσης του «ύπαρκτου σοσιαλισμού» και των τριγμών του Συντηρητικού Κόμματος τής Βρετανίας. Αυτό, άλλωστε, έδειξαν και τὰ πριν από τήν εκλογή γκάλοπ, τὰ όποια προέβλεπαν ότι, υπό τήν άρχηγία του κ. Μείτζορ, τό Συντηρητικό Κόμμα θά ύπερτερούσε του 'Εργατικού Κόμματος στίς έπερχόμενες εκλογές κατά 11%. Δέν θά ψήφιζαν, λοιπόν, «άλλη πολιτική» όσοι θά προτιμούσαν τόν κ. Κίνκο από τήν κ. Θάτσερ, αλλά «άλλο πρόσωπο». Οι νεοσυντηρητικές ιδέες τής «νεότητας», τής «ρητορικής δεινότητας», τής «τηλεοπτικότητας», δύσκολα θά ξεριζωθούν από τήν βρετανική κοινωνία και θά έχουν γιά καιρό προτεραιότητα άπέναντι στήν όποια «ταξικότητα» τής πολιτικής. 'Υπάρχει, βέβαια, και τό θέμα τής Εύρώπης, ή κύρια ίσως αίτια άπομάκρυνσης τής κ. Θάτσερ. 'Εκεί ό κ. Μείτζορ θά δείξει άν θά μπορέσει νά ξεπεράσει τήν άντίφαση του θατσερικού μοντέλου: τήν ύποστήριξη μιας διεθνικής καπιταλιστικής όλοκλήρωσης, χωρίς άνάλογες μεταβολές στήν κρατική έξουσία.

Ζωντανός θάνατος

Ότε «έπεσε μαχόμενος», όπως έσπευσαν νά γράψουν, ότε τίποτα. 'Ο άνθρωπος πέθανε όπως πεθαίνουν χιλιάδες συνάνθρωποί μας. Είχε όμως τήν πρόσθετη «άτυχία» νά πεθάνει μπροστά στήν άζηγόνο κάμερα στή διάρκεια ζωντανής εκπομπής. Δηλαδή ό θάνατός του νά γραφτεί σέ βίντεο. Νά γίνει ιδιοκτησία τους.

Τά βίντεο όμως είναι γιά νά παίζονται. 'Ισως νά τούς έτρωγαν τὰ χέρια τους μέ τήν άναπάντεχη μακάβρια άποκλειστικότητα. 'Ισως πάλι νά δέχτηκαν τηλεφωνήματα τηλεθεατών που είχαν χάσει τή ζωντανή μετάδοση του θανάτου. 'Όπως και νά είναι, τό άλλο μεσημέρι στίς ειδήσεις τόν ξαναπαίθαναν τό συναδέλφο τους και έδειξαν τό ρόγχο του σέ ριπλέυ. Γιά τήν τηλεόραση ό θάνατος δέν είναι παρά μία ακόμα εικόνα — και μάλιστα «συγκλονιστική». Καί αυτός ακόμα μπορεί νά καταναλώνεται.

Θρησκευτική εκπαίδευση καί σεβασμός τῆς συνείδησης

τοῦ Ζακὺ Πρυνεντύ

Ἡ «διαμάχη τῆς μαντήλας» πού, κατά τρόπο κωμικοτραγικό, δημιούργησε πρὶν ἀπὸ ἕνα χρόνο ἀναταραχὴ στὴ γαλλικὴ πολιτικὴ ζωὴ, ἐπανεφέρε στὴ χώρα αὐτὴ τὴν ἀδιάλειπτη σύγκρουση γύρω ἀπὸ τὸ «λαϊκὸ» σχολεῖο, τὸ σχολεῖο δηλαδή χωρὶς θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση. Μήπως θὰ ἦταν ἄραγε καιρὸς νὰ θέσουμε τὸ πρόβλημα —σέ ἄλλα θεσμικά καὶ κοινωνικά πλαίσια βεβαίως— καὶ γιὰ τὰ δικά μας σχολεῖα; Γιὰ τοὺς περισσότερους ὅμως τὸ πρόβλημα δέν ὑφίσταται κἀν ἐφόσον φαίνεται ὅτι ἡ ὑποχρεωτικὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευση ἔχει τὴ μαζικὴ συναίνεση τοῦ πληθυσμοῦ. Ἄς δοῦμε τὰ πράγματα ἀπὸ κάπως πιὸ κοντά.

Μιά ἀπατηλὴ συναίνεση

Ἡ κυβέρνησις πού προέκυψε ἀπὸ τὴν ἐκλογὴν τοῦ 1981 ἔθεσε πράγματι ὑπὸ μερικὴ ἀμφισβήτησι τὸ οὐσιαστικὸ καὶ νομικὸ μονοπώλιο τῆς Ἐκκλησίας στὸ χωρὶ τοῦ Ἀστικοῦ Δικαίου ἀφοῦ ἕως τῶρα ἡ ὑποχρεωτικὴ βάπτισις καὶ ὁ ὑποχρεωτικὸς θρησκευτικὸς γάμος καταργήθηκαν διὰ νόμου. Ἡ ὑποχρεωτικὴ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις στὰ σχολεῖα ὅμως παραμένει ἕνα θέμα ταμπού, ἔστω καὶ ἂν πολλοὶ τὴ θεωροῦν ὡς τὴ βαριά κληρονομία μιᾶς θεοκρατίας πού δέν λείπει νὰ ξεψυχήσει. Βέβαια, ὅταν βρισκόταν στὴν ἀντιπολίτευσις, τὸ ΠΑΣΟΚ εἶχε πράγματι προτείνει στὸ ἀντισχέδιό του πᾶνω στὸ κυβερνητικὸ σχέδιον γιὰ νέο Σύνταγμα «νὰ διαγραφῶν οἱ παράγραφοι 3,4 καὶ 5» πού ἀναφέρονται στὴν «Ἐπικρατοῦσα θρησκεία στὴν Ἑλλάδα» (ἄρθρο 3 τοῦ Συντάγματος). Τελικὰ ὅμως δέν μπόρεσε (ἢ δέν θέλησε) νὰ ἐκμεταλλευθῆ τὴ μακρὰ παραμονὴν του στὴν ἐξουσία γιὰ νὰ ἀρχίσει μιὰ διαδικασίαν ἀλλαγῆς ὀρισμένων ἀρθρῶν τοῦ Συντάγματος (ἀρκεῖ νὰ τὸ εἶχαν προτείνει 50 μόνο βουλευτές), διαδικασίαν πού θὰ ἦταν δυνατόν νὰ ὀδηγήσει στὴν ἐγκαθίδρυση ἑνὸς πραγματικοῦ «λαϊκοῦ» κράτους, μὲ διαχωρισμὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ αὐτό. Δέν θὰ ἦταν ἄλλωστε ἡ κατά γράμμα ἐφαρμογὴ γιὰ τοὺς πιστοὺς τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ: «*Τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ*»;

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ λοιπὸν πού ἡ Ὀρθοδοξία εἶναι ἡ θρησκεία τοῦ Κράτους, ἡ Παιδεία πού ἐλέγχεται ἀπὸ αὐτὸ ἔχει ὡς σκοπὸ μεταξὺ ἄλλων «τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐθνικῆς καὶ θρησκευτικῆς συνείδησης» (ἄρθρο 16 τοῦ Συντάγματος).

Θρησκεία, Δημοκρατία καὶ Ἄνοχη

Δίχως νὰ ἐγείρουμε ἐδῶ τὸ λεπτότατον θέμα τῆς πραγματικῆς ὑπόστασις μιᾶς «ὁμόφωνα» ὀρθόδοξης Ἑλλάδας, θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναρωτηθῶμε ὡστόσο ἂν ἕνα μὴ «λαϊκὸ» κράτος εἶναι ἄραγε συμβατὸ μὲ τὴ δημοκρατία. Αὐτὸ εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ πιὸ λεπτὰ προβλήματα.

Βεβαίως, ἡ Ἐκκλησία δέν βρίσκεται πιά στὴν ἐποχὴ τοῦ Ἁγίου Αὐγουστίνου πού ἔλεγε: «Ἐπάρχουν καὶ δίκαιοι διωγμοί, ἐκεῖνοι πού γίνονται ἀπὸ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ κατὰ τῶν ἀπίστων» (*Ἐπιστολὴ 185*). Καὶ εἶναι σπάνιοι οἱ χριστιανοὶ διανοούμενοι πού μποροῦν ἀκόμα νὰ δηλώνουν, σήμερον, σχετικὰ μὲ τὴν ἀνοχὴ ὅτι «ὑπάρχουν οἴκοι γι' αὐτὴν» (Claudel).

Πράγματι, οἱ χριστιανικὲς Ἐκκλησίαις, ἀκόμα καὶ ἡ Ἑλληνορθόδοξις, ἔστω καὶ μὲ τὰ ἄκρα μόνον τῶν χειλέων, ἔχουν ἀποδεχθῆ τὴ Δημοκρατία· συνάμα φαίνεται ὅτι ἔχουν παραιτηθῆ ἀπὸ τὴν ἀξίωσιν νὰ ἐπιβάλλουν τὴ δικὴν τους ἀξίαν στὸ Κράτος. Ὁ κοινωνιολόγος ὅμως ξέρει πολὺ καλά ὅτι *κάθε πίστη κυφορεῖ κινδύνους καὶ ἀπειλὰς μισαλλοδοξίας* ἀφοῦ οἱ πιστοὶ (καὶ πολὺ περισσότερο οἱ ποιμένες ψυχῶν) ἔχουν τὴν τάσιν νὰ παρουσιάζουν τὴν πεποιθήσιν τους ὡς ἀλήθειαν καὶ προσπαθοῦν νὰ ἀποδείξουν τὴν ἐγκυρότητά τους. Στὴν πραγματικότητα, ἀκόμα καὶ ὅταν δέν παραβιάζει τὸ ἀρχέγονον ὄριον ἀνάμεσα στὸ ἱερό καὶ τὸ μὴ ἱερό καὶ ὅταν παραιτεῖται ἀπὸ τὴ συνένωσιν τοῦ Κράτους μὲ τὴν Ἐκκλησίαν, ὁ Χριστιανισμὸς ἐλέγχει τὴ συνειδήσιν ἀφῆνοντας ἴσως ἐλεύθερον τὴν κοινωνίαν, ἐνῶ ἡ δημοκρατία κάνει τὸ ἀντίθετον.

Τὸ γεγονός ὅτι ἡ Ἑλλάδα εἶναι σήμερον ἡ μόνη χώρα τῆς Εὐρώπης ὅπου ἡ θρησκευτικὴ ἐκπαίδευσις στὰ σχολεῖα εἶναι πρακτικὰ ὑποχρεωτικὴ δέν στερεῖται ἄλατος: εἶναι γνωστὸ ὅτι ἀπὸ αὐτὴ τὴ χώρα ξεκίνησαν οἱ σημαντικότερες ἀποπειρῆσαι πού εἶχαν ὡς στόχον τὴν ὑποκατάστασιν τῆς θρησκευτικῆς ἀντίληψιν τοῦ Σύμπαντος ἀπὸ ἕνα σύνολον ἐρμηνειῶν πού προέρχονται ἀπὸ τὴν παρατήρησιν καὶ τὸν Ὁρθὸν Λόγον.

Στὸ ὄνομα τῆς Ἐθνικῆς Ἐνότητος

Τὸ γεγονός ὅτι οἱ Ἀρχεῖ τοῦ νέου Κράτους - Ἐθνους τὸν 19ο καὶ 20ο αἰῶνα ἀνακάλυψαν στὴν τρικυμώδη ἱστορίαν τοῦ τόπου μας τὸν συνεκτι-

κό κρίκο, αυτόν τον σύγχρονο δίμορφο Έλληνισμό που συνενώνει τον Έλληνισμό με τον Χριστιανισμό (στό πνεύμα, π.χ., ενός Κωνσταντίνου Παπαρρηγοπούλου) γίνεται εδκόλα κατανοητό, ξστω και αν ορισμένοι θεωροφν ότι πρόκειται για «Ένα φορμαλιστικό τερατούργημα».¹ Κανείς δέν άρνείται ότι ή Όρθοδοξία διατήρησε ζωντανή τήν έθνική συνείδηση στίς πιό σκοτεινές ώρες τής Τουρκοκρατίας. Άλλά δέν πρέπει επίσης νά λησμονείται ότι ή θρησκεία παίζει πάντα για τό Κράτος τόν άναγκαίο ρόλο του «χωροφύλακα τών συνειδήσεων». Καί όπως τό έχει υπογραμμίσει ο Μακιαβέλλι: «Τό κάθε Κράτος όπου ο φόβος του Ύπέρτατου Όντος δέν ύφίσταται, (καί) του οποίου ή ύπαρξη στηρίζεται άπλώς στίς άρετές του Ήγεμόνα, καταρρέει μαζί με αυτές».

Ή παιδεία κινδυνεύει άπό τόν προσηλυτισμό

Τί σημασία όμως έχουν τελικά οι λόγιοι που ώθοσαν κάποτε τά Κράτη νά συμμαχούν με τήν Έκκλησία; Στην εποχή μας, ή ένότητα αυτή θά μπορούσε νά θεωρηθεί ως ένας επικίνδυνος άναρχισμός. Καί ο άναρχισμός αυτός γίνεται *βιασμός συνειδήσεων* άπό τή στιγμή που ή θρησκευτική εκπαίδευση ύπάρχει ύποχρεωτική σε όλα τά σχολεία τής χώρας. Βεβαίως μπορεί νά στοιχηματίσει κανείς ότι ένα μεγάλο ποσοστό τών μαθητών δέν έμφορείται άπό ύπερβολικό ζήλο για τήν Όρθοδοξία και ότι, καθώς ή επίδραση του μαθήματος τών θρησκευτικών άντισταθμίζεται άπό άλλες επιδράσεις, δέν δίνει ίσως τούς προσδοκώμενους καρπούς. Ή ύπαρξη πάντως αυτή καθ' αυτή του μαθήματος φέρει έντός της *τήν άρνηση άκριβώς τών σύγχρονων ιδεών για τήν Παιδεία* που στηρίζονται, πριν άπ' όλα, στον ορθολογισμό και τήν ελεύθερη ανάπτυξη του παιδιού. Καί ο ορθολογισμός, αντίθετα άπό τό οποιοδήποτε Δόγμα που έχει έτοιμες τίς άπαντήσεις σε όλα, διδάσκει πριν άπ' όλα νά θέτουμε έρωτήσεις. Οι θρησκείες, αντίθετα άπό τόν ορθολογισμό, δέν άναγνωρίζουν άλλη Άλήθεια παρά μόνο τή δική τους. Πράγμα που συχνά τίς δδήγησε, στό δνομα ορισμένων άλληθειών, ύπερβατικών και άμετακίνητων, στην άρνηση σοβαρότατων επιστημονικών άνακαλύψεων. Ουμόμεαστε, λόγω χάριν, τίς διαδηλώσεις διαφόρων θρησκευτικών οργανώσεων που οργανώθηκαν άπό τήν ορθόδοξη ιεραρχία τό 1984 κατά τής διδασκαλίας τής δαρβινικής θεωρίας για τήν εξέλιξη, κάτι που θυμίζει τήν περίφημη «δίκη του πιθήκου», τό 1925, στίς Ήνωμένες Πολιτείες.²

Όμως ως τά αφήσουμε αυτά κατά μέρος. Άπό όλα τά έπιχειρήματα που επικαλούνται οι ύπέρμαχοι τής ύποχρεωτικής θρησκευτικής παιδείας, εκείνο που άναφέρεται συχνότερα είναι, άσφαλώς, ή ανάγκη νά άποκτήσουν οι νέοι *μιά Ήθική*, και αυτό προπάντων στην παρούσα έποχή τής αστάθειας τών αξιών, όταν ή παντοδυναμία τής τεχνολογίας και του χρήματος άπειλεί τήν ίδια τήν έπιβίωση τής ανθρωπότητας. Καμιά αντίρρηση. Όμως ή Έκκλησία έχει άραγε τό μονοπώλιο τής Ήθικής; Αυτό ίσχυρίζονταν παλιά βεβαίως (και ίσχυρίζεται ακόμα

και σήμερα ένας Σολντζενίτσιν, λόγω χάριν). Πρόκειται όμως για μία χριστιανοκεντρική ιδέα που δέν άντέχει σε άνάλυση. Στην πραγματικότητα ή ήθική αντίληψη είναι, εν δυνάμει, παρούσα σε όλους τούς ανθρώπους. Έξάλλου, ή παραδοχή τών ίδιων ήθικών αξιών δέν έξυπνοεί ότι όλοι έχουν τήν ίδια αντίληψη του κόσμου. Ή άπομυθοποίηση του κόσμου τείνει άλλωστε νά ύποκαταστήσει τή χριστιανική ήθική που βασίζεται στην ύπόσχεση τής σωτηρίας τών ψυχών, τόν φόβο του κολασμού και τήν ύποταγή στον Νόμο του Θεού, άπό μία Ήθική πιό κοινωνική που νά θεμελιώνεται πολύ περισσότερο σε αντίληψεις άρμονικής συμβίωσης τών ανθρώπων. Ή θρησκεία δέν έχει πιά σχεδόν καμιά θέση στην πνευματική στάση πολλών νέων σήμερα. Καί αντίθετα, φαίνεται ότι δέν ύπάρχει άσυμβίβαστο (όπως τό άποδεικνύει μία άμερικανική δημοσκόπηση του Μαΐου 1985) μεταξύ μίας έντονης θρησκευτικότητας και ενός ήθους χαμηλού επιπέδου. Ή φαινομενική έξάλλου πειθαρχία και ύπακοή στο έκάστοτε θρησκευτικό δόγμα μπορεί νά ύποβαθμισθεί σε έναν κομφορμισμό άδιαφορίας, έγκαρτέρησης ή συνήθειας. Όπως τονίζει ο Ζανκελεβίτς,³ «ή άρετή δέν είναι, σε καμιά περίπτωση, μία συνήθεια», γιατί τότε «ο τρόπος ύπαρξης τής ήθικής άποστεώνεται και εκκενώνεται άπό κάθε πρόθεση». Γνωστή είναι έξάλλου ή δυσαρμονία μεταξύ του «Έγώ» και του ιδεώδους «Έγώ», μεταξύ του χαρακτήρα ή τής συμπεριφοράς και τής ιδεολογίας. Γι' αυτό και είναι πάντα δύσκολο νά κρίνει κανείς τούς ανθρώπους άπό τήν παραδοχή εκ μέρους τους ορισμένων αξιών, είτε είναι θρησκευτικές, είτε ήθικές είτε φιλοσοφικές.

Ή διδασκαλία τής Ήστορίας τών Θρησκειών

Δέν ίσχυρίζομαστε ότι θά έπρεπε νά παραμεληθεί ή μελέτη τής Ήστορίας τών Θρησκειών στο σχολείο. Πρέπει αντίθετα νά τή συστηματοποιήσουμε. Αυτό νοείται οίκοθεν για κάθε πολίτη κάπως εύαισθητοποιημένο στίς δυσκολίες νά

συνταιριασθούν, όσο τό δυνατόν αρμονικότερα, τό Σήμερα μέ τήν Παράδοση, καί γιά όποιον συνειδητοποιεί τήν ανάγκη μιιάς πολιτισμικής συνέχειας, τής διατήρησης (ή άποκατάστασης) μιιάς κοινής μνήμης. Προπαντός σ' αυτό τόν 20ό αιώνα πού άπειλείται άπό άμνησία καί πού προχωρεί όλο καί περισσότερο πρός ένα πλανητικό πολιτισμό, είναι αναγκαία ή άφύπνιση ένός αισθήματος κοινών καταβολών στίς νεότερες γενιές πού τίς πλήττει ό ξεριζωμός. Μέ αυτή τήν προοπτική όμως τό μάθημα αυτό θά άνήκε άπλώσέ σέ έναν κλάδο τής Ιστορίας καί θά άπέκλειε κάθε μορφή προσηλυτισμού.

Είναι βέβαια προφανές ότι αυτό δέν θά άρεσε καί πολύ στήν Έκκλησία πού επιδιώκει τήν κατήχηση (κάτι τό έντελώς θεμιτό). Η λύση θά ήταν ίσως νά διατηρηθεί, παράλληλα μέ τό μάθημα τής Ιστορίας, τό παραδοσιακό μάθημα τών Θρησκευτικών ώς προαιρετικό μόνο γιά τά παιδιά πού οι οικογένειές τους θά ήθελαν νά τό παρακολουθούν. Η προαιρετική αυτή μορφή φαίνεται ότι είναι ό πιό έντιμος τρόπος νά συγκερασθεί ή αρχή του σεβασμού τών συνειδήσεων (κάτι πού είναι άποδεκτό στά πολιτικά πράγματα) μέ τή θέληση όρισμένων γιά μιιά άληθινά θρησκευτική παιδεία. Θά ήταν, εξάλλου, σωστό τήν παιδεία αυτή νά μήν υποχρεώνονται νά τή διδάσκουν οι δάσκαλοι πού δέν θά τό δέχονταν. Η Έκκλησία θά έπρεπε νά έπιστρατεύσει ειδικευμένο προσωπικό τής δικής της έπιλογής. Η άπόφαση του Διοικητικού Έφετείου Άθηνών του 1988 νά άπαγορεύσει στους μή-όρθοδόξους τό λειτούργημα του εκπαιδευτικού πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης⁴, έπειδή είναι υποχρεωμένοι να διδάσκουν τά Θρησκευτικά, προκάλεσε έν-

τονες διαμαρτυρίες διαφόρων Έλλήνων δημοκρατών.

Έξάλλου, ή υποχρεωτική θρησκευτική παιδεία στό σχολείο είναι τελείως αντίθετη μέ τό άρθρο 2 του πρόσθετου Πρωτοκόλλου τής Ευρωπαϊκής Σύμβασης τών Δικαιωμάτων του Άνθρώπου, πού αναφέρεται στό σεβασμό τής συνειδήσης στόν τομέα τής παιδείας. Φαίνεται λοιπόν ότι ύπάρχει πιθανότητα τυχόν δικαστικές προσφυγές νά γίνουν δεκτές. Μπορούμε άλλωστε νά αναμένουμε ότι στόν χώρο αυτόν τής παιδείας καί του σεβασμού τών συνειδήσεων οι ευρωπαϊκές αρχές είναι ένδεχόμενο, άν όχι νά παρέμβουν άμεσα (έπειδή ή σημερινή δομή τών έξουσιών στήν Κοινότητα δέν τούς δίνει αυτή τή δυνατότητα), τουλάχιστον νά έγείρουν τό θέμα. Κάτι πού ή Όρθόδοξη Έκκλησία φαίνεται ότι έχει άπόλυτα αντίληφθει, όπως διαφαίνεται σέ ένα άρθρο τής περιοδικής έκδοσής της «Ό Σωτήρ» (Νοέμβριος καί Δεκέμβριος 1989) άφιρωμένο στους «κινδύνους τής έντάξεώς μας εις τήν ΕΟΚ».

Τό Σύνταγμα τής Όμοσπονδιακής Γερμανίας δέν θά μπορούσε άραγε νά χρησιμεύσει ως πρότυπο; Τό άρθρο VIII, όρίζει τή διδασκαλία τών Θρησκευτικών σέ όλα τά Δημοτικά Σχολεία ώς τό Γυμνάσιο, όπου όμως «κάνεις δέν μπορεί νά πειθαναγκαστεί». Η έφαρμογή καί σέ μās τής Ιδίας αρχής θά σήμαινε άληθινό σεβασμό τών άπόψεων καί τών θρησκευτικών (ή μή θρησκευτικών) πεποιθήσεων του καθενός, τών διαφόρων φιλοσοφικών του «ευαισθησιών». Θά σήμαινε τέλος τήν έγκαθίδρυση μιιάς πραγματικής συνείδησης: του σεβασμού τής συνείδησης.

1. Μελετόπουλος, στή Νέα Κοινωνιολογία, Άνοιξη '89.
2. Αυτή ή δίκη πού ξεσήκωσε πάθη στίς ΗΠΑ έθεσε άντιμέτωπους τους υπερασπιστές τής Βίβλου καί τους όπαδούς τής θεωρίας τής εξέλιξης του Δαρβίνου.
3. Jankelevichs «Τό παράδοξο τής Ηθικής», Παρίσι 1981.
4. 299/1988.

ΚΥΚΛΟΦΟΡΗΣΕ

«Μια σκιά στοιχειώνει την επαναστατική φαντασία: το φάντασμα της παραγωγής. Τροφοδοτεί παντού έναν ξέφρενο ρομαντισμό της παραγωγικότητας. Η κριτική σκέψη του τρόπου παραγωγής δεν θίγει την αρχή της παραγωγής.

Αν θέλουμε να επαναμφισθητήσουμε αυτή τη διαδικασία παραγωγής, συσσώρευσης και ιδιοποίησης που μας υπάγει στο πεπρωμένο της πολιτικής οικονομίας, στην τρομοκρατία της αξίας, αν θέλουμε να ξαναστοχαστούμε τη δαπάνη και τη συμβολική ανταλλαγή, τότε οι έννοιες της παραγωγής και της εργασίας, όπως έχουν αποδοθεί από τον Μαρξ (ας μη μιλήσουμε γιά την κλασική οικονομία) θα πρέπει να ανασκευαστούν, να αναλυθούν ως έννοιες ιδεολογικές, αλληλέγγυες προς το γενικό σύστημα της αξίας.

Ίσως τότε διαλύσουμε αυτό το θάμβος, αυτή την αυτο-φετιχοποίηση της δυτικής σκέψης, ίσως θγούμε από ένα μαρξισμό που έχει γίνει ειδικός στα αδιέξοδα του καπιταλισμού πολύ περισσότερο απ' ό,τι στα μονοπάτια της επανάστασης, από μια ψυχανάλυση που έχει γίνει ειδική στα αδιέξοδα της λιθιδικής οικονομίας πολύ περισσότερο απ' ό,τι στους δρόμους της επιθυμίας».

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑ

Σόλωνος 133, Τηλ. 3606305, Telefax 3638173

Ένα έρειπωμένο Σχολείο σέ μιά έρειπωμένη κοινωνία

οί μαθητικές κινητοποιήσεις στή Γαλλία

του Έντγκαρ Μορέν

μεταφ. Άγγέλικα Σαπουνά

Τί ήταν αυτοί οί νέοι στό Παρίσι, πού έβαζαν πρίν λίγες μέρες φωτιά στό αυτοκίνητα, συγκρούονταν μέ τήν αστυνομία, λεηλατούσαν καταστήματα; Τί ήθελαν αυτοί οί εκατοντάδες χιλιάδες μαθητές πού μέ τίς διαδηλώσεις τους συντάραξαν τή Γαλλία; Οί εικόνες πού μās έδωσε ή τηλεόραση ήταν μέν έντυπωσιακές αλλά έλάχιστα διαφωτιστικές. Κι όμως τά προβλήματα πού έφερε στό φώς αυτό τό νεανικό ζέσπασμα δέν είναι γαλλική ιδιομορφία. Ό μαρασμός και τό αδιέξοδο του σημερινού εκπαιδευτικού συστήματος είναι έπίσης πολύ έλληνικό φαινόμενο, είναι πανευρωπαϊκό.

Δυό γάλλοι κοινωνιολόγοι, ό Έντγκαρ Μορέν και ό Φρανσουά Ντυπέ, στό κείμενά τους πού δημοσιεύονται πιά κάτω, προσπαθούν νά έρμηνεύσουν τό φαινόμενο. Οί σκέψεις τους μπορεί νά έχουν κάποια χρησιμότητα και σέ μās όπου ή σωτηρία αναμένεται, κατά πληροφορίες, από τό πολυνομοσχέδιο του Κοντογιαννόπουλου και ακόμα άλλη μία κοσμοσωτήρια εκπαιδευτική μεταρρύθμιση.

Α. Οί νέοι έκφράζουν τήν ήθική αποσύνθεση του κόσμου

Ό Μάης του '68 αποκρυστάλλωσε μιά γενική διεκδίκηση πού άφορούσε τήν άλλαγή τής κοινωνίας και, έπομένως δέν ήταν δυνατόν νά ίκανοποιηθεί από τήν κατεστημένη έξουσία. Τό τωρινό κίνημα τών μαθητών δέν έχει, κατά τά φαινόμενα, αυτό τόν σφαιρικό χαρακτήρα. Βλέπω κάποια κοινά σημεία, κατ' άρχήν τόν τυπικά έφηβικό χαρακτήρα τής διεκδίκησης ίσότητας μέ τούς ενήλικους· στή συνέχεια, υπάρχει τό γεγονός ότι οί καινούργιες γενιές εισβάλλουν δυναμικά από τ' άριστερά μέσα τήν πολιτική και τοποθετούνται σάν πολίτες.

Πρέπει, έντούτοις, νά διακρίνουμε, απ' τή μιά μεριά τούς παράγοντες πού συνέβαλαν στή άνάπτυξη ενός κινήματος στό όποιο παρεμβαίνουν πολιτικοποιημένες ομάδες και, από τήν άλλη, τούς έπίσημους στόχους του κινήματος ένώ, τέλος, υπάρχουν και τά βαθύτερα κίνητρα τής κινητοποίησης. Έτσι, στό ξεκίνημά της, ή έξεγερση έθεσε σέ πρώτο πλάνο τίς διεκδικήσεις γιά τήν ασφάλεια και τήν άποκατάσταση τών σχολικών κτιρίων. Αυτοί οί στόχοι, έχουν σήμερα ολοκληρωτικά ξεπερασθεί από τή δυναμική τής κινητοποίησης.

Μία πορεία μέ δεκάδες χιλιάδες νέους στό δρόμο, είναι κάτι πολύ περισσότερο από μιά παρέλαση ή μιά κραυγή άποδοκιμασίας. Είναι κάτι πού μοιάζει μέ τελετουργία μύησης. Οί μαθητές καταλαμβάνουν τό πεζοδρόμιο, προκαλούν τίς έξουσίες και αναζητούν τόν διάλογο. Οί περιθωριοποιημένοι έφηβοί γίνονται, ξαφνικά, δάσκαλοι τών δασκάλων τους.

Πρόκειται γιά στιγμές θαυμάσιες γι' αυτούς και μπορεί κανείς εύκολα νά κατανοήσει γιατί έπιζητούν νά τίς κάνουν νά κρατήσουν περισσότερο. Όστόσο, σ' αυτές τίς συνθήκες, ή θέληση τής πολιτικής έξουσίας νά άνοιξει διάλογο μαζί τους πάνω σέ συγκεκρι-

μένα σημεία δέν είναι ιδιαίτερα λειτουργική. Στο στάδιο αυτό, όλες οί παραχωρήσεις θεωρούνται άνεπαρκείς, όλες οί ύποσχέσεις μοιάζουν προσχήματα γιά άναβολή τών διεκδικήσεων.

Πρέπει νά κατανοήσουμε τό νόημα αυτής τής ύπαρξιακής τελετουργίας τών έφηβων πού βρίσκουν, έδω άκριβώς, τήν εύκαιρία νά τοποθετηθούν ως ίσοι άπέναντι στους ενήλικες και νά τούς έντυπωσιάσουν. Αυτή ή συνιστώσα υπήρξε, βέβαια και στίς έξεγέρσεις του 1968 και του 1986. Έντούτοις, ή σημασία του σημερινού κινήματος, όπως έξάλλου, και τών αντίστοιχων του '68 και του '86, δέν πρέπει σέ καμία περίπτωση νά υποβιβαστεί στό φαινόμενο εκείνο όπου ή μαζική κινητοποίηση άποτελεί άυτοσκοπό, ταυτίζεται κατά κάποιον τρόπο μέ τόν ίδιο τόν λόγο ύπαρξής της. Η διαδήλωση παραμένει ταυτόχρονα ένα μέσον πίεσης.

Τό κίνημα του '68 ξεκίνησε από φοιτητές προερχόμενους από τίς μεσαίες τάξεις, αλλά κατάφερε νά συμπαρασύρει στίς γραμμές του όλες τίς κατηγορίες τής νεολαίας. Σήμερα τό έπίκεντρο έχει μετατοπιστεί, και ή σίθια άναψε στό Λύκεια τών προαστίων. Ζούμε τό σύνδρομο τής ολοκληρωτικής άποτυχίας τής τεχνοκρατικής διαχείρισης τών άστικών κέντρων τής δεκαετίας του '60. Οί νέοι τών πόλεων φέρνουν στό φώς αυτή τήν τρομακτική ένδεια. Ήδη, άναπληρώνουν τή γενική άποδιοργάνωση όλων τών κοινωνικών δεσμών μέσα στίς συνοικίες τους, δημιουργώντας συμμορίες μέ ίσχυρότατους κοινωβιακούς συνεκτικούς δεσμούς. Τά Λύκεια τών προαστίων ύφίστανται όλα τά δεινά τών συνοικιών τών προαστίων. Όστόσο ή διαμαρτυρία ξεπερνά τήν περιφέρεια και άφορά τή νεολαία συνολικά, «τόν πιά αδύνατο κρίκο» τής κοινωνικής

ζωής. Μ' αυτή την έννοια, ή διαμαρτυρία άφορά όλόκληρη την κοινωνία μας.

Είναι σίγουρο ότι τά κτίρια είναι γηραλέα, ότι υπάρχει έλλειψη καθηγητών και έπιτηρητών. Όμως αυτή ή ένδεια και τό γήρας τής μορφής έγιναν σύμβολα πού παραπέμπουν στό γήρας και τή βαθιά πενία του εκπαιδευτικού συστήματος και άκόμη βαθύτερα, τής κοινωνίας.

Μετά τό 1968, πιστεύαμε ότι θά μπορούσαμε νά διευθετήσουμε την κρίση τής εκπαίδευσης μέσ' από θεσμικές μεταρρυθμίσεις. Έχουμε, ώστόσο, εμπλακεί, σ' ένα τυπικό παράδοξο πού ό Μάρξ είχε ήδη καλά εξηγήσει όταν αναρωτιόταν: «Ποιός θά εκπαιδεύσει τούς εκπαιδευτές;» Για νά υπάρξει εκπαίδευση νέου τύπου δέν άρκει ν' αλλάζουν οι θεσμοί, πρέπει ν' αλλάξει και τό πνεύμα. Άλλά πώς ν' αλλάξει τό πνεύμα άν δέν αλλάξουμε τούς θεσμούς; Τό παράδοξο είναι άλυτο.

Οί κυβερνήσεις, έξάλλου, απέτυχαν άκόμη και στην άλλαγή του θεσμού και πιστεύουν τώρα ότι μπορούν νά υπάρξουν λύσεις ποσοτικές: δέν υπάρχουν άρκετοί άπόφοιτοι Λυκείου δέν φτάνουν τά χρήματα, δέν υπάρχουν έσπότες στό σχολείο κ.λπ. Αυτή ή ποσοτική ψευδαίσθηση είναι πλέον εκνευριστική. Όχι πώς είμαι έναντίον τής αύξησης των πιστώσεων πιστεύω, ώστόσο ότι ή θεμελιακή τραγωδία τής εκπαίδευσης βρίσκεται άλλοι.

Άπό τό δημοτικό σχολείο ως τό Πανεπιστήμιο, όλες οι δομές τής εκπαίδευσης διαμορφώνουν έτσι τά πνεύματα ώστε οι νέοι νά κατανέμονται και νά ταξινομούνται σέ κατηγορίες καθώς και για νά μήν σκέφτονται τά προβλήματα στην πολυπλοκότητά τους. Τό παιδί, είναι, εκ φύσεως, Ικανό ν' αντιλαμβάνεται τούς συνεκτικούς δεσμούς άνάμεσα στό πράγμα. Τό σχολείο του μαθαίνει πώς νά τά άποσυνδέει. Θά έπρεπε, από τις πρώτες κιόλας τάξεις, νά διδάσκουμε τά παιδιά πώς νά συνδέουν και όχι πώς νά διαχωρίζουν.

Τό παράδοξο του κινήματος αυτού είναι ότι συγκρούεται μ' ένα πουπουλένιο πάπλωμα! Οί γονείς αναθυμούνται τό Μάη του '68 και έμψυχώνουν τούς νέους· οι πολιτικοί τόσο τής δεξιάς όσο και τής άριστερας έπιζητούν ν' ανοίξουν διάλογο. Άλλά αυτή ή συμπεριφορά έρεθίζει τούς μαθητές πού έχουν την έντύπωση ότι τούς θεωρούν μωρά για ντάντεμα ενώ στην πραγματικότητα άποτελούν τά «καταραμένα» παιδιά αυτής τής κοινωνίας. Θέλουν νά υπάρξουν, νά ζήσουν διαφορετικά, νά μή διαμελίζονται πλέον από τή σχολική μηχανή σέ διπλωματούχους ή μή διπλωματούχους.

Άλλά δέν ξέρουν πώς νά τό εκφράσουν γιατί δέν «κυκλοφορεί» πλέον στην αγορά καμία ιδεολογία Ικανή νά τούς παράσχει προοπτικές και λόγο. Βιώνουμε όλοι τούτη την τεράστια άπογοήτευση και, σ' αυτή την Ιστορική φάση όπου ή πρόοδος βρίσκεται σέ κρίση, όπου τό λαμπρό μέλλον έχει πεθάνει, όλος ό κόσμος ζεί μή βλέποντας πέρα άπ' τή μύτη του, όλοι σκέφτονται ότι δέν υπάρχει μέλλον.

Οί νέοι λοιπόν, άν άποκωδικοποιήσουμε τά μηνύματά τους, μιλάνε για την κατάσταση του κόσμου μας στό 1990.

Δέν βρήκαν παρά καρέκλες πού δέν στέκουν καλά στό πόδια τους και την έλλειψη ασφάλειας για νά εκφράσουν τή δυσαρέσκειά τους. Κι είναι συγκινητικό νά τούς βλέπεις νά αγωνίζονται πώς θά καθιερώσουν μία λογική σύγκρουσης στό διάλόγο τους με τις άρχές. Γιατί άν δέ μιλούσαν για τοίχους, για καθηγέτες, για καρέκλες έτοιμόρροπες ή για ασφάλεια, γι' αυτά δηλαδή, τά προβλήματα πού είναι κατανοητά άπ' όλους, για ποιο πράγμα θά μπορούσαν νά μιλήσουν; Είναι ό δικός τους κώδικας για νά εκφράσουν μία άνασφάλεια πιο βαθιά, μία άπουσία οδηγητικών συμβόλων, ένα ξεχαρβάλωμα πολύ γενικότερο. Στά 1968, ό κώδικας τής έξέγερσης περνούσε μέσ' από τή γλώσσα του μαρξισμού - λενινισμού. Σήμερα ό κώδικας συνίσταται στό νά λένε ότι οι τοίχοι είναι έρειπια, οι καρέκλες έτοιμόρροπες. Άλλά πρόκειται για ένα λόγο πραγματικά συμβολικό ενός κόσμου έρειπωμένου, του κόσμου τής ζωής των προαστίων και των προχειροπιαγμένων Λυκείων, ενός κόσμου πού κουβαλά μέσα του μία άπεραντη θλίψη. Όμως, ποιός θά εκφράσει έπίσης τό έσωτερικό ξεχαρβάλωμα, την ήθική διάλυση του κόσμου όπου ζούν αυτοί οι νέοι;

Έπιλέον, οι εκπαιδευτικοί έχουν άπωλέσει την πολιτιστική άποστολή πού είχαν στις άρχές του αιώνα, πώς νά μεταδίδουν, δηλαδή, τις λαϊκές και δημόσιες άξίες.

Σήμερα, με την γενικευμένη έξάπλωση των μέσων μαζικής επικοινωνίας και ενημέρωσης, αισθάνονται πραγματικά άλλοτριωμένοι και άνίκανοι ν' ανανεώσουν την έννοια τής δημόσιας εκπαίδευσης δηλαδή μιας διαδικασίας συνεχούς και γενικευμένης θέσης, άμφισβήτησης και επανατοποθέτησης των ζητημάτων, μιας διαδικασίας προβληματισμού και διάλογου.

Οί μαθητές συναισθάνονται, με τρόπο διάχυτο, την άπουσία νοήματος σ' αυτά πού διδάσκονται. Δέν αντιμετωπίζουν τό Λύκειο, παρά μονάχα σαν τόν χώρο εκείνο άπ' όπου όπωσδήπο-

τε πρέπει νά περάσουν για ν' άποκτήσουν μέ τόν ένα και τόν άλλο τρόπο τό άπολυτήριο, έχέγγυο κάποιας ειδικεύσης, μέσο πρόσβασης στις διαδικασίες έξασφάλισης των στοιχειωδών προς τό ζείν.

Άναρωτιόμαστε συχνά άν πρέπει νά προσαρμόσουμε την εκπαίδευση στην κοινωνία ή τό αντίστροφο. Θέτοντας τό πρόβλημα μ' έναν τόσο άπλουστευμένο τρόπο, κανείς νά ξεχάσει ότι και τά δύο είναι έξίσου άπαραίτητα.

Η εκπαίδευση δέν θ' άποκτήσει νόημα παρά μονάχα στό βαθμό πού θά προσπαθήσει νά ένσωματώσει τά στοιχεία τής κοινωνικής εξέλιξης, σέ μία μακροπρόθεσμη πολιτιστική συνέχεια. Τό εκπαιδευτικό σύστημα δέν υπάρχει μόνο για νά παρέχει, μέρα με τή μέρα, επαγγελματικές προοπτικές πού αλλάζουν κάθε πέντε χρόνια σέ αντίστοιχία με την εξέλιξη των νέων τεχνικών. Όμως όλα αυτά βρίσκονται εκτός τής σύγχρονης πολιτικής σκέψης, επειδή ή πολιτική σκέψη έχει φθάσει πλέον στό σημείο μηδέν. Ούσιαστικά, άναζητούν μόνο πώς θά καταλαγιάσουν οι άπεργίες, πώς θά καταφέρουν νά ψηφιστεί ό προϋπολογισμός.

Στά 1968, μικρές πολιτικοποιημένες ομάδες πρόσφεραν στην έξεγερμένη νεολαία μία ιδεολογία πού τής παρείχε την ύπόσχεση τής σωτηρίας, τό δράμα μιας καλύτερης κοινωνίας.

Σήμερα με την κατάρρευση του δράματος τής σωτηρίας μέσ' άπ' την επανάσταση, δέν μένει τίποτ' άπ' όλα αυτά.

Στά 1986, φοιτητές και μαθητές, άθόρμητα ξανάφεραν στον όρίζοντα τά ιδεώδη του 1789, διαμαρτυρόμενοι ενάντια στην έπιλογή εισόδου στο Πανεπιστήμιο και έπομένως αγωνιζόμενοι υπέρ τής Ισότητας εμπρός στις σπουδές.

Σήμερα οι μαθητές, δέν μπορούν νά διατυπώσουν παρά μονάχα διεκδικήσεις - προσήματα, ενώ ή ουσία του προβλήματος παραμένει άνέκφραστη.

Ο Ραιμόν Μπάρ, μιλώντας για λογαριασμό τής δεξιάς, είπε ότι για νά υπάρξει άνασυγκρότηση, θά πρεπε πρώτα νά υπάρξει άποσύνθεση. Δέν θά λεγα τό ίδιο πράγμα για την Άριστερά. Πιστεύω, έντούτοις, ότι χρειάζεται ή άποσύνθεση μιας σειράς δογμάτων, προκατασκευασμένων ιδεών, για νά μπορέσει νά υπάρξει ένα καινούργιο ξεκίνημα.

Μετά την κατάρρευση των άνατολικών χωρών, προσπάθησαν κάποιοι νά εκφράσουν την εύφορία τους για τις δυτικές μας κοινωνίες, ξεχνώντας ότι ή ένδεια από την οποία πάσχουμε είναι βαθιά και ότι προχωρούμε σέ άδιέξοδο. Η κοινωνία μας έχει προσβλη-

θεί από νόσο βαθύτατη που δεν είναι συμμετρική με εκείνη των ολοκληρωτικών κοινωνιών και πάνω στην οποία θα 'πρεπε να επικεντρωθούμε εφόσον εξέλιπε πλέον ή έμμονη ιδέα του ολοκληρωτικού κινδύνου.

'Αποστρέψαμε ως τώρα τό πρόσωπό μας από τις στερήσεις μας και από τά βαθιά προβλήματα ύποδομής που αναφύονται στους τομείς αυτούς. Τώρα, είναι ίσως ή στιγμή ν' αντιμετωπίσουμε τά έσωτερικά δεινά και όχι πλέον εκείνα του έξωθεν ολοκληρωτισμού ενός ολοκληρωτισμού που έχει πιά πεθάνει. Έχουμε ανάγκη νά ξαναβρούμε ένα μέλλον, όχι ένα μέλλον ύποσχέσεων αλλά μία συνέχεια, ένα σωτήριο δεσό με τό παρελθόν που δεν θά είναι εκείνος της όρθοδοξίας.

Κανείς δεν κρατά στά χέρια του τή «μαζική» συνταγή και βρισκόμαστε στό σημείο μηδέν. Πρέπει λοιπόν νά

ξανακάνουμε σήμερα μία προσπάθεια στοχασμού, πολιτικής αναγέννησης, όπως είχαν κάνει οι σοσιαλιστές στοχαστές του 19ου αιώνα. Τό σημερινό κίνημα των μαθητών πρέπει νά μäs υπενθυμίζει αυτήν τήν αναγκαιότητα. Μπορεί νά διαλυθεί αδριο και κινδυνεύουμε νά τό ξεχάσουμε, ενώ πρόκειται για ένα αυθεντικό σήμα κινδύνου.

Δέν ξέρουμε ακόμη εάν τό κίνημα θά εξαντληθεί γρήγορα ή εάν, αντίθετα, θά διευρυνθεί. Δέν ξέρουμε αν θά παίξει ένα ρόλο καταλύτη που θά οδηγήσει στό ξέσπασμα ποικίλων έκδηλώσεων διαμαρτυρίας, με μορφές και περιεχόμενα από τά πίο αρχαϊκά ως τά πίο καινούργια, και αν αυτό θά «τινάξει τήν κυβέρνηση στόν άέρα». Πιστεύω ότι πρέπει νά περιμένουμε ως τή διατύπωση μίας δεύτερης διάγνωσης.

B. Οί μαθητές αναζητοϋν τό σχολείο τους

Γιά πρώτη φορά ένα κίνημα μαθητών ενδιαφέρεται τόσο πολύ για τή σχολική ζωή. Όσο και παράξενο νά φαίνεται, τά προβλήματα τής σχολικής ζωής, οι συνθήκες μελέτης, οι σχέσεις με τους καθηγητές, ήταν σχεδόν άπόντα από τά προηγούμενα κινήματα, όπου ό άγώνας πάντα κατέληγε σέ θέματα

πολύ πίο πολιτικά και γενικά: κατά τής επιλογής τό 1968, κατά τής «ύποταγής στό άφεντικό και τόν καπιταλισμό», στή δεκαετία του έβδομάντα. Σήμερα, οι μαθητές βρίσκονται πολύ κοντά στην έμπειρία τους, περισσότερο διαμαρτύρονται παρά έπεξεργάζονται σχέδια. Έπειτα, είναι ή πρώτη

φορά που οι μαθητές είναι τό επίκεντρο του άγώνα και όχι τό δυναμικό στήριγμα των φοιτητών. Τέλος, δέν πρόκειται για όλους τους μαθητές. Τά μεγάλα Λύκεια του Παρισιού δέν είναι πλέον παρόντα, τά προσφιλή θέματα μορφωτικής κριτικής και πολιτικής διαμαρτυρίας για τή μαθητική ίντελιγκέντσια των πολύ καλών τάξεων και των πολύ καλών Λυκείων δέν ακούγονται. Άπό αυτή τήν άποψη, αυτό τό κίνημα είναι ένα είδος αντί - Μάη 1968, όπου τά παλιά σχολεία και ή ιδεολογική κριτική κατελάμβαναν τό κύριο μέρος τής σκηνής, όπου οι καθαρά σχολικές διεκδικήσεις εξέπιπταν μέσα από τή δύναμη τής ούτοπίας.

Ένα πράγμα είναι καθαρό: αυτό τό κίνημα είναι ή πρώτη συλλογική έκφραση των νέων μαθητών: κομμάτι των λαϊκών προστίων, δείχνει τό σχολικό κοινό που προήλθε από τήν έκρηξη πρόσβασης στα Λύκεια των τελευταίων χρόνων. Περισσότεροι από 300.000 νέοι μαθητές εισήλθαν στα Λύκεια από τό 1985, δηλαδή τό ένα τέταρτο του συνολικού αριθμού. Η πλειοψηφία τους ξαναβρέθηκε στα πολυπληθή Λύκεια των προστίων και στα πίο ύποτιμημένα συγκροτήματα.

Οί νέοι μαθητές βρέθηκαν αντιμετώποι με μία παράδοξη κατάσταση. Άπό κοινωνική άποψη, ανεβαίνουν τήν κοινωνική κλίμακα, άφοδ ή πλειοψηφία των γονέων τους δέν φοίτησαν πολύ καιρό στή δευτεροβάθμια εκπαίδευση· ή παρουσία των νέων γενεών μεταναστών μέσα σέ αυτό τό σχολικό κοινό τό δείχνει καθαρά. Άλλά τήν ίδια στιγμή που αυτοί οι μαθητές έχουν τήν έντύπωση ότι άνέρχονται, ότι ξεφεύγουν από τόν κόσμο των συμμοριών, τής άνεργίας, βρίσκονται ύποβαθμισμένοι γιατί δέν εισέρχονται στους σημαντικούς κλάδους, αλλά σέ αυτούς που «πληρώνονται» λιγότερο. Τό σχολείο τους δέχεται, αλλά τους άπωθει προς τή βάση τής ιεραρχίας του.

Οί νέοι μαθητές, εισέρχονται σέ σχολεία τά όποια, έδω και πολύ καιρό, έχουν παύσει νά άποτελούν θεσμούς κοινωνικοποίησης. Η νεανική και προσωπική ζωή αναπτύσσεται με μεγάλη έλευθερία, όσο οι κανόνες πειθαρχίας και κοινής ζωής δέν ρυθμίζουν τό σχολικό ίδρυμα. Τό Λύκειο - στρατόπεδο είναι πλέον άνάμνηση και τό σχολείο γίνεται «πορώδες», δέν είναι ξεκομμένο, ως ένα «κοσμικό μοναστήρι», από τήν κοινωνία των πολιτών. Οί άποκλεισμένοι από τό Λύκειο, οι διάφορες συμμορίες, συνιστούν μία άπειλή, συχνά όμως περισσότερο συμβολική παρά πραγματική. Τό Λύκειο δέν παράγει δική του βία

καί αντιπειθαρχική κριτική, αλλά είναι περισσότερο ικανό να προφυλάσσεται από συμπεριφορές της κρίσης πού τό περιβάλλει.

Παρ' όλες τίς προσπάθειες μιās πολιτικής γιά σχολική ανάπτυξη, οί νέοι μαθητές αισθάνονται διπλά ταλαιπωρημένοι εξ αιτίας τής αυξουσας υποβάθμισης τών διπλωμάτων, πού δέν έχουν καμιά χρησιμότητα παρ' μέσα από τή συνέχιση τών σπουδών, από τή μιά πλευρά, καί τών εξαιρετικά δύσκολων συνθηκών ζωής καί εργασίας στά σχολικά συγκροτήματα, πού δέν μπορούν πλέον να τούς υποδεχθούν μέσα σε κάποια ευπρεπή πλαίσια. Οί διεκδικήσεις οί σχετικές με τίς συνθηκές ζωής καί εργασίας προέρχονται από μιά ανησυχία καί ένα αισθημα άδικίας, αλλά καί από μιά προσήλωσή στό Λύκειο πού υπόσχεται τό μέλλον καί προφυλάσσει τήν εφηβική ζωή. Κάθε σχολικό συγκρότημα προωθεί τίς διεκδικήσεις του, δέν υπάρχει πλέον έναλλακτικό μοντέλο καί συνολική κριτική, ό καθένας θέλει να δράσει γιά τό Λύκειό «του».

Η σχολική εμπειρία αυτών τών νέων μαθητών παρουσιάζεται ως ή σύνδεση μιās ευρύτατα αυτόνομης νεανικής ζωής καί μιās συνεχούς καί αγωνιώδους άρνητικής σχολικής επιλογής. Μέ δυό λόγια, δέν υπάρχει σχολείο, δέν υπάρχει θεσμός ικανός γιά τήν κοινωνικοποίηση τών μαθητών, γιά τόν προσδιορισμό καθηκόντων καί υποχρεώσεων πού να διασφαλίζει συνάμα μιά κριτική διδασκαλία, μορφωτικά αξιόλογη καί ενδιαφέρουσα. Μπορούμε λοιπόν να αναρωτηθούμε αν ή σύγχυση ως προς τά θέματα τών διεκδικήσεων, οί ταλαντεύσεις τους καί ή «πεζότητά» τους, δέν διαγράφουν με θολό καί άδέξιο τρόπο μιά επιθυμία γιά τό σχολείο, μιά επιθυμία να τούς μεταχειρίζονται σαν μαθητές καί όχι ως περιθωριακούς καταναλωτές. Έάν περί αυτού πρόκειται, αυτό τό κίνημα φαίνεται ως ένα πρώτο βήμα, γιατί θα χρειασθεί να μιλήσουμε γιά παιδαγωγικές σχέσεις, γιά δικαιώματα τών μαθητών, πού είναι ελεύθεροι, αλλά δέν κατέχουν μιά πραγματική θέση μέσα στο θεσμό, γιά διεκδικήσεις επιλογής, γιά τή φύση τής εκπαίδευσης. Θα χρειασθεί να όρίσουμε τό σχολείο, να φθείρουμε τό γόητρο του παλιού Λυκείου, του όποιου οί μαθητές γνωρίζουν μόνο τά λείψανα.

Αν αυτός ό συλλογισμός είναι πιθανός, καί ήδη ή προβληματική του διαπερνά τή ζήτηση τών «άδυνάτων», ή διεκδικητική λογική πού απαιτεί θέσεις καί πιστώσεις, όπως τήν εκφράζει ή μία από τίς οργανώσεις τών μα-

θητών, μερικές φορές παροτρυνόμενη από τήν έξουσία καί ένθαρρυνόμενη από τά συνδικάτα τών καθηγητών, κινδυνεύει να όδηγήσει σε ένα διπλό άδιέξοδο. Από τή μιά πλευρά, ποτέ τέτοιες διεκδικήσεις δέν θα μπορούσαν να Ικανοποιηθούν με τρόπο πού να ανταποκρίνεται στις επιθυμίες τών μαθητών. Ο καθένας τό γνωρίζει, καί όλα θα τελειώσουν μέσα από μιά άκόμα μεγαλύτερη στέρηση. Η δημιουργία 10.000 θέσεων εργασίας, όσο θεαματική καί αν φαίνεται ή προσπάθεια, δέν έχει κανένα χειροπιαστό αποτέλεσμα μέσα σε κάθε Λύκειο. Γνωρίζουμε ότι τέτοια μέτρα εξανερμίζονται. Από τήν άλλη πλευρά, αυτές οί αποφάσεις σε τίποτα δέν θα αλλάξουν τόν τύπο τών κοινωνικών σχέσεων, τόν παιδαγωγικό δεσμό, τή διαδικασία επιλογής καί τή σχολική ζωή στά Λύκεια. Κανένα νέο σχολείο δέν θα αναδυθεί, τό σχολικό σύστημα δέν θα ξεμπλοκαριστεί, ή αξία τών διπλωμάτων θα εξακολουθήσει να παραμένει άβέβαιη.

Πρέπει όμως να επιλέξουμε. Είναι προφανές ότι ό μετασχηματισμός του σχολείου θα γίνει μέσα σε κάθε σχολικό συγκρότημα, με διευθυντές πού θα διαθέτουν πραγματικές ικανότητες γιά δράση, με ομάδες καθηγητών πού να αποδέχονται τούς κανόνες ενός παιγνιδιού, με μαθητές πού δέν μπορεί να χαρακτηρίζονται ως ενήλικες όταν πρόκειται γιά τήν προσωπική τους ζωή, καί ως παιδιά όταν πρόκειται γιά τίς σπουδές τους. Μέ άλλα λόγια, καί γιά να τό κάνουμε πιο καθαρό, δέν ση-

μαίνει ότι δίνοντας μόνο τά απαιτούμενα μέσα διδασκαλίας, αν καί κανένας δέν άμφισβητεί τήν χρησιμότητά τους, θα εξαλειφθούν τά εμπόδια καί οί συντηρητισμοί. Τό ζήτημα δέν είναι να επιλέξουμε ανάμεσα στους κορπορατισμούς, τή ρουτίνα, τίς διεκδικήσεις πού καταχρηστικά εξομοιώνουν τά συμφέροντα τών καθηγητών με αυτά τών μαθητών, αλλά καί τά συμφέροντα τών ίδιων τών μαθητών, τήν άγωνία τους να βλέπουν τήν κάθε διδασκαλία να εκπίπτει στο κατώφλι τής επιλογής.

Η άλλη νεολαία, αυτή πού δημιούργησε τά επεισόδια με τήν αστυνομία στην πρώτη μεγάλη συγκέντρωση μαθητών στο Παρίσι, δέν βρίσκεται μακριά από αυτά τά προβλήματα, όπως ίσως θα νομίζαμε. Μας δίνει αυτή τήν εικόνα, γιατί υπάρχουν κάποιοι δραστηριοί παράγοντες πού μετασχημάτισαν τίς κοινωνικές σχέσεις σε άγώνα ανάμεσα σε συνοικίες καί φυλές, καί κατέταξαν ένα τμήμα τής νεολαίας σε ομάδες πού δέν έχουν καμιά ικανότητα να άμφισβητούν, να διαπραγματευτούν. Κατ' αυτό τόν τρόπο καί στη Γαλλία αναπτύσσεται ή λογική του γκέτο τής άμερικανικής κοινωνίας. Αυτήν όμως τήν εικόνα οί μαθητές τήν απορρίπτουν. Η προσήλωσή τών νέων μαθητών στις σπουδές προσλαμβάνει ιδιαίτερη σημασία.

Φρανσουά Ντυμπέ
Δημοσιεύθηκε στην *Liberation*,
19.11.90
Μετάφραση: Α. Πανταζόπουλος

ΗΠΑ: τό αμερικάνικο όνειρο, ένας εφιάλτης

«Ποιός θά είναι, μετά από την κατάρρευση του σοβιετικού μπλόκ, ο κύριος εχθρός των ΗΠΑ;», ρώτησαν τό περασμένο καλοκαίρι τόν πρόεδρο Μπούς κι αυτός άπάντησε: «ή άβεβαιότητα». Άπέφυγε έτσι, μέ σοφό τρόπο, ν' άπαντήσει. Γιατί, κι αν άκόμα δεχθούμε ότι άγνοούσε τόν επόμενο εξωτερικό εχθρό των ΗΠΑ (ό «χασάπης της Βαγδάτης» προέκυψε εκ των υστέρων), άφθονούσαν ήδη τόσοι βέβαιοι έσωτερικοί εχθροί: παράλυση των δημοσίων υπηρεσιών, άποδιοργάνωση της εκπαίδευσης, έρείπωση των υποδομών, γενίκευση της διαφθοράς, αύξηση της εγκληματικότητας, μαζική υπερχρέωση, τραπεζιτικές χρεοκοπίες και άδιέξοδα, ύφεση, άνεργία, φτώχεια, δυστυχία και μιζέρια για πολλούς, όλοένα και περισσότερους.

Η νεοφιλελεύθερη πολιτική του Ρήγκαν, τό «θαυματοουργό αντίδοτο» της ύφεσης των άρχων της δεκαετίας του '80, θερίζει σήμερα ό, τι έσπειρε: άκριτη υπερχρέωση και άγρια άπορρύθμιση. Όπως αναφέρεται από πολλές πλευρές* ποτέ άλλοτε ό προύπολογισμός του άμερικανικού κράτους και τό δημόσιο χρέος δέν αύξήθηκαν τόσο γρήγορα, ποτέ άλλοτε οι μισθοί των μάντζερς και τά κέρδη των πολυεθνικών δέν ήταν τόσα πολλά, ποτέ άλλοτε δέν δαπανήθηκαν τόσα για πολυτελείς και πολύ λίγο παραγωγικές επενδύσεις, ποτέ άλλοτε δέν κατασκευάστηκαν τόσα γραφεία και τόσες κατοικίες ανεξάρτητα από τις πραγματικές ανάγκες, ποτέ άλλοτε οι τράπεζες δέν έδωσαν τόσα χαμηλότοκα δάνεια, όσα κατά τή δεκαετία του '80.

Αυτή ή πολιτική, μιά άκρως «ανάπτυξιακή» πολιτική, είχε μεταξύ άλλων ως τελικό αποτέλεσμα τόν διπλασιασμό του όμοσπονδιακού χρέους, τήν αύξηση της άνεργίας, τήν πτώση των μισθών, τό κλείσιμο σχολείων έλλείπει χρημάτων. Τό πανηγύρι τελείωσε και σαν νά μήν έφτανε αυτό, ήρθε ή κρίση στόν Περσικό Κόλπο για νά ξεσκεπάσει και τις τωρινές έθνικές άδυναμίες των ΗΠΑ.

Οι Άμερικανοί, βαρήκοοι συνήθως στις συμβουλές των άλλων, άρχισαν νά συνειδητοποιούν ότι ή χώρα τους έχασε πλέον τήν άποκλειστικότητα της παγκόσμιας πολιτικής ήγεμονίας, ότι δέν μπορεί νά έξυπηρετήσει από μόνη της τό ρόλο του διεθνούς χωρο-

φύλακα. Παράδοση διαπίστωση, τή στιγμή πού τό σοσιαλιστικό στρατόπεδο έχει καταρρεύσει. Πρέπει, παρ' όλ' αυτά, νά υπολογίζει σοβαρά και τήν ΕΟΚ και τήν ΕΣΣΔ και τήν Ίαπωνία. Αυτή ή συνειδητοποίηση είναι για τους Άμερικανούς ένα δυσάρεστο ξάφνιασμα και συνοδεύεται από μιά άπώλεια έμπιστοσύνης προς τό έθνος τους. Ένας άγνωστος, ως χθές, ίός έξαπλώνεται ήδη στις ΗΠΑ: ό μαζικός άμερικανοπεσιμισμός. Τό παλιό όνειρο κάθε άμερικανού, νά είναι ό πρώτος του πρώτου έθνους, σβήνει μπροστά στη σημερινή κρίση. Μιά κρίση πού δέν έξαντλείται μόνο σ' όσα σκιαγραφήθηκαν προηγουμένως. Μιά κρίση γενικευμένη, βαθύτατα κοινωνική, ιδεολογική. Μιά κρίση «άξιών». Άξιών σέ εισαγωγικά, «παραδοσιακών άξιών», όπως είναι ή πίστη στην άπειρίστη ανάπτυξη, ή πίστη στις άτομικές ικανότητες, ή όποια διαλύεται τώρα καθώς οι άνθρωποι νοιώθουν πλέον για τά καλά ότι άγονται και φέρονται από έξωτερικές δυνάμεις, από τις δυνάμεις της αγοράς, του διεθνούς ανταγωνισμού, της διεθνούς συγκυρίας.

Ό άπολογισμός της ρηγκανικής περιόδου φανερώνει ότι οι φτωχοί έγιναν φτωχότεροι και οι πλούσιοι πλουσιότεροι, ότι καινούργιοι μετανάστες κυρίως από τό Χόνγκ Κόνγκ, τήν Ταϊβάν, τή Σιγκαπούρη, τό Μεξικό (έργάτες γής μέ άμοιβή 1 δολάριο τήν ώρα) έχουν κατακλύσει τή χώρα. Τό έτος 2000 ή πλειοψηφία του πληθυσμού θά άποτελείται από τις έθνικές μειονότητες, ασύνδετες και μέ τεράστια χάσματα μεταξύ τους. Στην Καλιφόρνια οι μισοί από τους κατοίκους της είναι μη έυρωπαϊκής προέλευσης. Ό ρατσισμός ξαναφουντώνει μέ πρωτόγνωρες μορφές. Όπως φουντώνει και ή «πολιτιστική άδιαφορία» και ό αναλφάβητισμός. Οι μετανάστες, στην κυριολεξία «έξόριστοι», χωρίς καμιά ιδιαίτερη παιδεία στην πλειονότητά τους είναι τελικά και τά πιό εδκόλα θύματα του σημερινού τρόπου ζωής στις ΗΠΑ: «νά 'χεις τά πάντα, έδώ και τώρα» τείνει νά γίνει ή ιδεολογία του συρμού.

Οι άρχές της άμερικανικής κοινωνίας, ή άρχή του άκρατου ανταγωνισμού εν όνόματι του έγωϊστικού όνειρου της επιτυχίας, είναι ό καλύτερος κράχτης των ναρκωτικών: κράκ για

τους φτωχούς, κοκαΐνη για τους πλούσιους. Τριάντα έπτά έκατομμύρια άνθρωποι δέν έχουν καμιά Ιατρική άσφάλιση. Πρώτα θύματα, οι νέοι. Έκτός από τά προβλήματα της εκπαίδευσης, υπάρχει τό πρωταρχικό πρόβλημα της επιβίωσης τους. Άπίστευτο κι όμως άληθινό: οι ΗΠΑ βρίσκονται στη δεκάτη ενάτη θέση του άγώνα κατά της παιδικής θνησιμότητας, στην ίδια σειρά μέ τό Μπαγκλαντές. Οι χαινούσες πηγές αυτής της κοινωνίας δέν έξαντλούνται, όμως, έδώ.*

Κλείνοντας αυτό τό σύντομο σημείωμα άξίζει νά τονίσουμε ότι μετά την κάποια πρόσκαιρη εύφορία της ρηγκανικής περιόδου, οι εφιάλτες γίνονται όλοένα και πιό άπειλητικοί για τήν άμερικανική κοινωνία. Κανένα συλλογικό πολιτικό - κοινωνικό σχέδιο ανάκαμψης δέν φαίνεται ότι μπορεί ν' άνθίσει (μέχρι νεωτέρας) σ' αυτή τήν κατακερματισμένη κοινωνία, σ' αυτό τό σημερινό κολάζ έπιχειρήσεων, κοινοτήτων, όμάδων συμφερόντων, βαρύγδουπων ήθικολόγων και λοιπά, τύπου Άντυ Γουώρχολ. Ένα τέτοιο σχέδιο θεωρείται άκόμα ως «άντιαμερικανικό». Η πιό βαθειά ριζωμένη παράδοση αυτής της κοινωνίας, τό *laissez faire*, κρατεί γερά παρ' όλες τις πηγές του. Μέ διαβρωμένα τά θεμέλια του όποιου άμερικανικού θετικισμού, δέν άπέμεινε παρά μόνο τό μετερίζι ενός χυδαίου στενοκέφαλου πραγματισμού, πρόδρομος κάθε αποδόμησης. Όπως σημειώνει κι ένας καθηγητής φιλοσοφίας, ό άληθινός εχθρός των άμερικανικών έλευθεριών είναι ό άτομικισμός. Η όποια άλληλεγγύη παραμένει στά άζήτητα. Άκόμα και ή περεστρόικα τήν σκιάζει. Κι έμείς, δυσαρσετημένοι θεατές της ίδιας της ζωής μας, χάσκουμε μπροστά στα ύποπρόϊοντα της άμερικανικής βιομηχανίας του θεάματος πού προβλέπει τό *Mega Channel*.

Βασίλης Ζουναλής

(βλέπε «Le rêve américain n' est plus ce qu' il était» του Pierre Dommergues, *Le Monde Diplomatique*, Οκτώβριος 1990).

Παραπέμπουμε στό ενδιαφέρον άρθρο «L' Amérique des mirages évanouis» της Ingrid Carlauder και στην πρόσφατη βιβλιογραφία πού τό συνοδεύει (*Le Monde Diplomatique*, Νοέμβριος 1990).

Μισός αιώνας από τό Β' παγκόσμιο πόλεμο

του Γιώργου Μαργαρίτη

Α. 'Η Μεσόγειος μπροστά στον πόλεμο

Σ τις 3 Σεπτεμβρίου του 1939 με την απόφαση της Γαλλίας και της Μεγάλης Βρετανίας να πολεμήσουν για την Πολωνία, ο πόλεμος πέρασε από τη φάση των διερευνητικών άφισμαχιών και των διπλωματικών έλιγμων, σ' εκείνη της άνοικτης άναμέτρησης. 'Η σύγκρουση που θά γινόταν άργότερα ο Β' παγκόσμιος πόλεμος είχε ήδη πάρει τό δρόμο που δέν έχει έπιστροφή. Τόν Σεπτέμβριο στήν Πολωνία, μετά στόν 'Ατλαντικό, τόν 'Απρίλιο του 1940 στήν Δανία και τήν Νορβηγία, τόν Μάιο στήν 'Ολλανδία, στό Βέλγιο, στό Λουξεμβούργο και στή Γαλλία, τόν 'Ιούλιο και τόν Αύγουστο στούς ουρανούς της 'Αγγλίας, ή άναμέτρηση κέρδιζε κομμάτι κομμάτι, παγκόσμια διάσταση. Στούς πρώτους αυτούς μήνες έγινε σαφές ότι, στήν Κεντρική και τή Δυτική Εύρώπη τουλάχιστον, κυρίαρχος του παιγνιδιού θά ήταν ή Γερμανία.

'Ο μεσογειακός χώρος στάθηκε για πολύ καιρό άμύχανος και άμέτοχος σ' αυτά τά γεγονότα. 'Ακόμα και ο μέγας ταραξίας της περιοχής, ή χώρα που θεωρούσε τόν έαυτό της «μεγάλο άδικημένο» της μεσοπολεμικής περιόδου, ή χώρα που είχε δεσμευτεί διπλωματικά και τελετουργικά να ακολουθήσει τόν ισχυρό της έταίρο στήν πολεμική του έξόρμηση,¹ ή 'Ιταλία, δίστασε τήν κρίσιμη στιγμή και άρνήθηκε να κάνει τό μεγάλο βήμα. Γεγονός που ξένισε τότε τούς παρατηρητές των πραγμάτων καθώς, τόσο ή έντονη έμπλοκή της 'Ιταλίας στόν ισπανικό έμφύλιο πόλεμο, όσο και ή άπόκτηση βαλκανικού προγεφυρώματος από τήν χώρα αυτή με τήν κατάληψη της 'Αλβανίας τόν 'Απρίλιο του 1939, προοιωνίζονταν ένα έντονα πολεμικό μέλλον. Οί χώρες της περιοχής άναμετρούσαν με φόβο περισσότερο, παρά με προσμονή τίσ διαστάσεις του πολέμου

που άρχιζε, τίσ σύγκριναν με τίσ δικές τους δυνατότητες, άναλογίζονταν τίσ έντονες έσωτερικές αντιφάσεις που έκαναν εύθραυστες τίσ όποιες ίσορροπίες της περιοχής και, περίπου πεισματικά προσπαθούσαν να διαφυλάξουν τή δική τους ουδετερότητα να κρατήσουν τόν πόλεμο μακριά από τόν χώρο της Μεσογείου.

Πραγματικά, ή θάλασσα αυτή άπλωνόταν γύρω από χώρες, από ανθρώπινες ένότητες έντονα άσταθείς, άπειλούμενες από έσωτερικές αντιφάσεις που ύπόσχονταν να μετατρέψουν τήν όποια πολεμική έμπλοκή σε ώκεανό συγκρούσεων με δυσδιάκριτα μέτωπα. 'Από τό Μαρόκο ως τήν Τυνησία, ή γαλλική άποικιακή αυτοκρατορία έκρυβε άσχημα τήν έχθρότητα των άραβικών πληθυσμών που οί «έξευρωπαϊστικές πρωτοβουλίες» της διοίκησης έλάχιστα συγκινούσαν. 'Ο 'Ιταλικός άγροτικός έποικισμός της Κυρηναϊκής δέν έλυσε τό πρόβλημα του πλεονάζοντος δυναμικού του 'Ιταλικού νότου,² παρουσιάστηκε όμως ως ιδιαίτερα επικίνδυνη άπειλή για τούς άραβικούς πληθυσμούς. Στήν γειτονική Αίγυπτο ή «διόρθωση» των όρων της άνεξαρτησίας της τό 1938, ίκανοποίησε ένα μικρό τμήμα του πληθυσμού, δυσaréστησε όμως πολύ περισσότερους.³ 'Ο έθνικισμός βρήκε εκεί νέα πεδία δραστηριότητας.

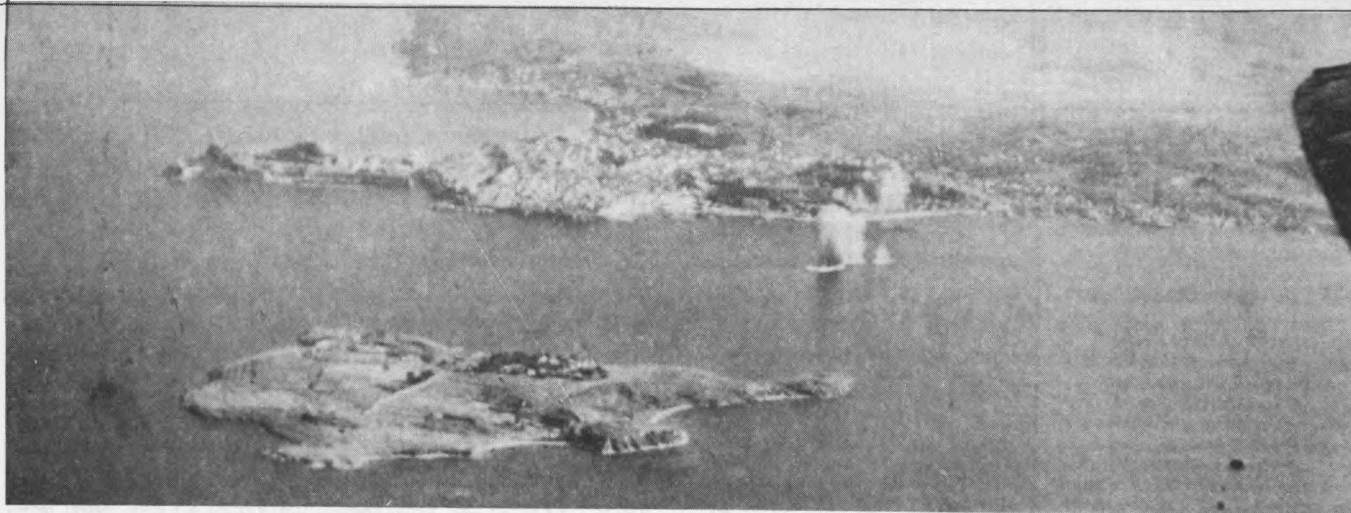
Λίγο πιό ανατολικά, στήν Παλαιστίνη, ή κατάσταση ήταν ήδη έκρηκτική. 'Η έβραϊκή μετανάστευση προς τήν περιοχή πρόσθετε συνεχώς νέους εποίκους και οί μυστικές τρομοκρατικές και παραστρατιωτικές οργανώσεις που είχαν αναλάβει τήν πρακτική ύλοποίηση του 'Ισραήλ προκαλούσαν όλοένα και πιό σύνθετες περιπλοκές στο παλαιστινιακό πρόβλημα. Στή Συρία και τόν Λίβανο ή γαλλική «έντολη» έδειχνε αυτό άκριβώς που ήταν: πρόσκαιρη. Μετά βίας συγκρατούσε τίσ πολύμορφες αντιθέσεις που έβραζαν κάτω από τή φαινομενική ήρεμία της περιοχής.

Στή βόρεια πλευρά της θάλασσας ή Τουρκία συνερχόταν άργά και βασιανιστικά από τήν έπώδυνη μετατροπή της από Αυτοκρατορία σε χώρα με εύρωπαϊκές φιλοδοξίες στά ίχνη του Κεμάλ. Σε άναλογία, βρισκόταν στήν ίδια θέση με τή μεγάλη μεσογειακή δύναμη της δύσης, τήν 'Ισπανία, άν και ο χρόνος είχε περισσότερο δουλέψει έδω για τήν έπούλωση των πληγών. Χώρες που μακρόχρονοι πόλεμοι είχαν καταστρέψει και όπου νέα καθεστώτα έκτιζαν τίσ δικές

1. Τόν 'Ιούλιο του 1939 μόλις, ή 'Ιταλία είχε ύπογράψει Σύμφωνο στρατιωτικής συμμαχίας και συνεργασίας με τήν Γερμανία.

2. 'Ιδιαίτερα μετά τήν κρίση του 1929 που διέκοψε τό ρεύμα της μετανάστευσης προς τίσ ΗΠΑ.

3. Οί συμφωνίες του 1937-38 ένίσχυαν φαινομενικά τήν αιγυπτιακή άνεξαρτησία και μετέτρεπαν τήν χώρα σ' ένα είδος συμμαχου κάτω από τό βάρος της 'Ιταλικής άπειλής, παρούσας πλέον στόν νότο (Αιθιοπία) όπως και στα δυτικά (Λιβύη). Φυσικά 'Ισλαμιστικά και έθνικιστικά κινήματα, τά «γαλάζια» ή τά «πράσινα χιτώνια» της νεολαίας συνέχιζαν να ταραίζουν τήν βασιλεία του νεαρού Φαρούκ.

τους ἀλήθειες. Ὅπωςδήποτε, καμιά καινούργια πολεμική περιπέτεια δέν ἦταν δυνατό νά τίς συγκινήσει καί, τοῦ μεγέθους τους συνηγοροῦντος, ἦταν ἔτοιμες νά πολεμήσουν γιά τήν οὐδετερότητά τους μέ τό δικό τους ἰσχυρό ὄπλο: τήν ἀπειλή νά ταχθοῦν μέ τό στρατόπεδο τοῦ ἀντιπάλου.

Τά Βαλκάνια ζοῦσαν μέσα στήν ἀβεβαιότητα καί στό φόβο. Τό 1918 βρῆκε τά σύνορα τῆς περιοχῆς αὐτῆς ὀλότελα διαφορετικά ἀπό τά ἀντίστοιχα τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα. Πολλά ἀπό τά κράτη πού δημιουργήθηκαν δέν εἶχαν τίποτα τό συμπαγές ἐνῶ τά ὑπόλοιπα, κατασκεύασαν τήν ἐσωτερική τους πολιτιστική, γλωσσική καί ἐθνική —σέ τελευταία ἀνάλυση— συνοχή, μέ γιγαντιαῖες μετακινήσεις πληθυσμῶν σέ ἐντυπωσιακές γιά τά μέτρα τῆς ἐποχῆς ἀποστάσεις. Στή δεύτερη περίπτωση, ἡ Ἑλλάδα ἦταν τό πιό χαρακτηριστικά παράδειγμα μέ τήν ἔλευση 1.500.000 Ἑλλήνων τῆς Τουρκίας καί τήν ἔξοδο 500.000 μουσουλμάνων τῆς χώρας. Ἡ τεράστια αὐτή προσπάθεια δέν ἔφερε τήν ἐξάλειψη τῶν ἐσωτερικῶν γλωσσικῶν καί πολιτιστικῶν ἀντιφάσεων. Πολλοί ἀπό τοῦς Μικρασιάτες ἐξακολουθοῦσαν νά μιλοῦν τούρκικα στά 1940, σέ πολλές περιοχές τῆς Μακεδονίας ἡ σλαβονική γλώσσα διατηροῦσε τά δικαιώματά της ἐνῶ τά τζαμιά δέχονταν τοῦς πιστοῦς ὄχι μόνο στή Θράκη ἀλλά καί στήν Θεσπρωτία.

Στά γειτονικά κράτη ἡ κατάσταση ἦταν χειρότερη. Ἡ Γιουγκοσλαβία ἔφερε ἀπό τή δημιουργία της κιόλας τό μίσος ἀνάμεσα στοῦς λαούς πού τήν ἀποτελοῦσαν. Σλοβῆνοι, Κροάτες, Σέρβοι, πληθυσμοί τῆς Μακεδονίας, Ἀλβανόφωνοι, Μαυροβούνιοι, Βουλγαρόφωνες, Μουσουλμάνοι, Καθολικοί καί Ὀρθόδοξοι ἐχθρεύονταν ὁ ἕνας τόν ἄλλο ὅπως ἀκριβῶς καί σήμερα, πρόθυμοι σέ κάθε εὐκαιρία νά χτυπήσουν καί νά χτυπηθοῦν μέ τοῦς «ὁμοεθνεῖς» τους. Ὁ φόβος ἀπέναντι σέ ὀτιδήποτε καί σέ ὀποιοδήποτε ἦταν, μέσα στίς συνθήκες αὐτές, ὁ ἐπικρατέστερος τρόπος ἀσκήσης πολιτικῆς ἀπό τήν κυβέρνηση τοῦ Βελιγραδίου. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ἡ κατάρα τῶν ἠττημένων Αὐστροούγγρων βάραινε στή νεοσυσταθεῖσα νικήτρια χώρα καί ὅτι τά φαντάσματα τῶν πρώτων μετακόμισαν πρὸς τοῦς τόπους τῶν νότιων Σλάβων. Στή διπλανή Ρουμανία οἱ ἴδιες κατάρες βασιλευσαν καθῶς ἡ οὐγγρική μειονότητα κυριαρχοῦσε στά δυτικά ἐνῶ στό βορρά ἡ Βεσσαραβία πιστοποιοῦσε τήν ρευστότητα τῶν ρυθμίσεων τοῦ 1918. Ἡ νικημένη Βουλγαρία, ἄν καί συρρικνωμένη στό ἔπακρο σέ σχέση μέ τίς προπολεμικές της φιλοδοξίες, πρόσθετε στίς θρησκευτι-

κές καί στίς γλωσσικές της ἀντιθέσεις καί τά ἔντονα κοινωνικά της προβλήματα.

Τά τελευταῖα βρίσκονταν παντοῦ. Ἄλλοῦ ξέσπαγαν στό φῶς ὅπως στήν Ἰσπανία τοῦ '36-'39, ἄλλοῦ μπλέκονταν κάτω ἀπό τίς θρησκευτικές καί ἐθνικές ἀντιθέσεις. Στό ἐπίκεντρό τους βρισκόταν συνήθως τό αἶτημα γιά ἀγροτική μεταρρύθμιση πού τροφοδοτοῦσε τίς σχετικά ἰσχνές ἐργατικές μάζες τῶν πόλεων μέ δραστήριους συμμάχους. Εὐφλεκτες ἦταν ὅμως καί οἱ χώρες ὅπου τό ζήτημα τῆς διανομῆς τῆς γῆς εἶχε λυθεῖ, ἡ Ἑλλάδα γιά παράδειγμα. Ἐκεῖ ἡ κοινωνική ἀναταραχή εἶχε ὡς ἄξονα τό αἶτημα γιά ἀναδιανομή τῶν εἰσοδημάτων πού ἡ ὑπερπροσπάθεια πού ἀκολούθησε τήν μικρασιατική καταστροφή εἶχε δημιουργήσει. Στό αἶτημα αὐτό ἀποκρίνονταν καί οἱ μικροϊδιοκτῆτες τῆς ὑπαίθρου, σέ μόνιμα ἄσχημες σχέσεις μέ τόν πιστωτή τους, τήν Ἀγροτική Τράπεζα, καί οἱ μικροαστοί τῶν πόλεων, καί οἱ μεσοαστοί πού θά ἤθελαν εὐκολότερες προσβάσεις στίς ἀμέσως μεγαλύτερες κοινωνικές βαθμίδες καί φυσικά, οἱ κάθε εἶδους μισθωτοί καί ἐργαζόμενοι.

Στά νότια τῆς Μεσογείου οἱ ἐπιλογές τῶν Εὐρωπαίων πρόσθεταν στήν κοινωνική ἔνταση. Ἀξόνες τους ἦταν οἱ ἐντατικοποιημένες ἀγροτικές καλλιέργειες, τύπου φυτείας, πού ἀνέτρεπαν τόσο τήν παραδοσιακή αὐτάρκεια καί τό κλείσιμο τῶν ἐκεῖ οἰκονομιῶν ὅσο καί τήν κατ' ἐξοχή παραγωγική δραστηριότητα, τήν κτηνοτροφία, πηγὴ κοινωνικῶν προνομίων καί μονάδα μέτρησης τῆς κοινωνικῆς σειράς τῶν ἀνθρώπων. Ὅσο τά κοπάδια περιορίζονταν πρὸς τά ἄγωνα ἐδάφη τοῦ ἐσωτερικοῦ καί ὅσο ὁ ἀριθμὸς τῶν κεφαλιῶν τους μειωνόταν, τόσο οἱ ἄνθρωποι πού ζοῦσαν ἀπὸ αὐτά αἰσθανόντουσαν ταπεινωμένοι, ἐξαθλιωμένοι, ἀνδράποδα τῶν λευκῶν, τῶν μηχανῶν καί τῶν χωραφιῶν τους. Στήν Παλαιστίνη τό μίσος αὐξάνει ἀκολουθώντας τήν πορεία τῶν ὀρίων πού χώριζαν βοσκότοπους καί χωράφια.

Στόν βορρά, ἡ κοινωνική ἔνταση ἦταν πολὺ πιό κοντά στήν μετατροπὴ της σέ σύρραξη. Ἰσχυροὶ ὀργανωτικοί μηχανισμοὶ πλαισιώναν τίς διεκδικήσεις. Συνδικάτα, πολιτικά κόμματα, ὀργανώσεις κάθε μορφῆς καί, πάνω ἀπ' ὅλα, οἱ ἰσχυρές ὀργανώσεις τοῦ κομμουνιστικοῦ κινήματος, παραρτήματα ἑνὸς διεθνοῦς ἐπαναστατικοῦ ὀργανισμοῦ τῆς Κόμιντερν, πού συντόνιζε τίς ἐπιμέρους κινήσεις ὄχι μόνο σέ μεσογειακὴ κλίμακα. Στό βορρά, ἡ ἱκανότητα τοῦ ὀργανισμοῦ αὐτοῦ νά συνθέτει δυσάρεστες πολὺ εὐρύτερες ἀπὸ αὐτές πού τροφοδοτοῦσαν τίς κινητοποιήσεις τοῦ προ-

λεταριάτου, τόν έκανε φυσικό ήγέτη και όδηγητή τής αναμενόμενης επανάστασης και τής όποιας ενδιάμεσης αναταραχής.

Στόν νότο, ή άκτινοβολία τής Κόμιντερν δέν ήταν τό ίδιο διάχυτη. Στόν μουσουλμανικό αυτό χώρο άλλες ιδέες μπορούσαν νά επιβιώσουν. Παραθρησκευτικές «αίρέσεις», άπόγονοι του προφητικού κινήματος του Μαχντί και πρόγονοι του σημερινού πολυπλόκαμου Ισλαμισμού, κυριαρχούσαν. Μέ εξαίρεση τήν Αίγυπτο και λιγότερο τήν Άλγερία όπου οι ευρωπαϊκές άριστέρές ιδέες είχαν κάποια άπήχηση, στόν υπόλοιπο άραβικό κόσμο άκτινοβολούσαν άπό τά βόρεια κυρίως οι ιδέες του ναζισμού που πολλά έθνικιστικά κινήματα έσπευσαν νά προσθέσουν στο ιδεολογικό τους όπλοστάσιο. Ίδιαίτερα τής αντιιμπεριαλιστικής και αντιβραϊκής τους παραγράφους.

Οι μεσογειακές έκδοχές του πολέμου

Ό δεύτερος παγκόσμιος πόλεμος έφερε, σέ συνδυασμό μέ τήν τεχνολογική εξέλιξη, νέα χαρακτηριστικά στην πολεμική τέχνη. Ή μάλλον κατάργησε παγιωμένους στους προηγούμενους αιώνες κανόνες. Έκει για παράδειγμα που ξεχώριζαν καθαρά τό μέτωπο, τό πεδίο τής μάχης και τά μετώπισθεν, τώρα ή άεροπορία, αλλά και ή σπουδαιότητα τής παραγωγικής διαδικασίας για τήν έκβαση των συγκρούσεων, έσπασαν τους φραγμούς και μετέτρεψαν τή σύγκρουση σέ όλοκληρωτική, μέ όσα μπορεί νά περιλάβει ό όρος. Άρχοντες του πολέμου, έπαγγελματίες πολεμιστές υπήρχαν πάντα. Οι πιλότοι των άεροπλάνων, οι τεχνικοί του μηχανοκίνητου πολέμου, οι άερομεταφερόμενοι πολεμιστές. Θα ήταν αδύνατο όμως νά σταθούν ισάξιοι των αντιπάλων τους άν δέν στηρίζονταν σέ στρατιές έργατων, άνδρων και γυναικών που θά τους τροφοδοτούσαν μέ τόνους ύλικου, σέ στρατιές έρευνητων και έπιστημόνων που θά βελτίωναν τά όπλα τους πιο γρήγορα άπό τά αντίστοιχα των άπέναντι, σέ μαζικά κινήματα, ιδεολογικά ρεύματα στο κάτω κάτω που θά σφρηλατούσαν τήν τόσο άπαραίτητη συλλογική θέληση σέ μία δοκιμασία που κανέναν δέν άφηνε έξω άπό τήν τραγωδία τής.

Στή Μεσόγειο όλα αυτά προσαρμόστηκαν στις ιδιομορφίες και στις διαστάσεις τής περιοχής. Για τήν ακρίβεια ό πόλεμος έδω προσαρμόστηκε σέ δύο διαφορετικές έκδοχές σύμφωνα μέ τά όσα ό γύρω χώρος υπαγόρευε. Ή γεωγραφία είχε τόν πρώτο λόγο.

Στόν νότο κυριαρχούσε ή έρημος. Ή παραλιακή λωρίδα χώριζε συχνά τήν έρημο άπό τή θάλασσα αλλά ακόμα και εκεί που διέθετε κάποιο ευφορο βάθος, στην Κυρηναϊκή για παράδειγμα, ή έρημική ένδοχώρα δέν βρισκόταν μακριά. Τό νερό ήταν σπάνιο, ζέστη τό καλοκαίρι, ή λάσπη στις σύντομες καταιγίδες του χειμώνα άφόρητη, οι δρόμοι άπλά σημάδια στην άπεραντοσύνη τής πέτρας και τής άμμου. Στόν βορρά οι γεωγραφικές ένότητες κλείνονταν στόν έαυτό τους, κρύβονταν πίσω άπό αδιάβατα όρια πολλαπλασιάζοντας τής μικρές τους διαστάσεις μέσα άπό τήν άένα επανάληψη. Στόν νότο ή άπεραντοσύνη σέ διαστάσεις

άπάνθρωπες κυριαρχούσε. Οι κανόνες του πολέμου έπρεπε νά προσαρμοστούν σ' αυτές τής διαφορές. Και μαζί, ή κοινωνική τους διάσταση.

Οι στρατοί που θά πολεμούσαν στην βόρεια Άφρική έπρεπε νά μεταφέρουν μαζί τους πλθος έφοδίων, μηχανών και ύλικών που θά έξασφάλιζαν τή φυσική τους επιβίωση στο έχθρικό φυσικό περιβάλλον. Έπιπλέον, ή επιτυχία τους στις μάχες έξαρτιόταν άμεσα άπό τήν ικανότητά τους νά κινούνται γρήγορα στην έρημο και νά χτυπούν μέσα άπό αυτή όσο πιο μακριά άπό τής «βιώσιμες» περιοχές γινόταν. Μέ πιο συγκεκριμένα λόγια, ή επιτυχία τους έξαρτιόταν άπό τής μηχανές που διέθεταν, άπό τήν ποιότητα, τόν αριθμό τους, τήν έξοικείωση των πληρωμάτων τους μ' αυτές. Ό πόλεμος στην έρημο μπορούσε νά διεξαχθεί άποτελεσματικά άπό βιομηχανικές κοινωνίες μόνο, άπό τής πιο ισχυρές μάλιστα άπό αυτές. Τό 1940, οι Ίταλοι ξεκίνησαν τόν πόλεμο τής άμμου μέ κακής ποιότητας άρματα των 8 ή των 10 τόννων. Πολύ γρήγορα άποδείχτηκε ότι ό πόλεμος δέν μπορούσε νά κερδηθεί μέ αυτά τά μέσα ακόμα κι όταν ό αντίπαλος ήταν έντυπωσιακά άνίσχυρος. Τό 1941 οι Γερμανοί και οι Άγγλοι πολεμούσαν ήδη στην έρημο μέ άρματα των 20 ως 25 τόννων, τό βάρος μιας μεσαιας άτμομηχανής. Τό 1942-43 τό βάρος των άρμάτων άνέβηκε στους 30-40 τόννους και ή άπόφαση για τήν έκβαση των συγκρούσεων μεταφέρθηκε στη βιομηχανική καρδιά των Ήνωμένων Πολιτειών. Ήταν ή μόνη βιομηχανική δύναμη που θά μπορούσε νά κατασκευάσει τερατώδεις μηχανές αυτού του είδους σέ ποσότητες έπαρκείς για τήν διεξαγωγή ενός πολέμου. Ή μάχη τής βόρειας Άφρικής κρίθηκε στα εργοστάσια των ΗΠΑ, πολύ μακριά άπό τά πεδία των μαχών. Και άπό τή στιγμή που κρίθηκε εκεί οι 300.000 Γερμανοίταλοι τής Τυνησίας δέν είχαν πλέον καμία σημασία.

Πολύ μικρότερη σημασία είχαν, για τήν πορεία των επιχειρήσεων, και οι τοπικοί πληθυσμοί, οι κοινωνίες των ρηγμαγμένων άπό τόν πόλεμο περιοχών. Σ' ένα πόλεμο μέ τέτοιες τεχνικές προδιαγραφές και μέ τέτοια βιομηχανικά μετώπισθεν, δέν μπορούσαν νά είναι παρά θεατές, όσο κι άν ό πόλεμος γινόταν δίπλα και άνάμεσά τους.

Οι βόρειες άκτές τής Μεσογείου συναντούσαν ένα τελείως διαφορετικό κόσμο. Όρεινοί όγκοι, που συχνά δέν ήταν παρά τό ξεθύμασμα πολυδαίδαλων όροσειρών, χώριζαν, άπομόνωναν συχνά, μικρές γεωγραφικές ένότητες, κοιλάδες ή στενές πεδιάδες. Τό έδαφος δέν ήταν έδω άγρο και άφιλόξενο όπως στόν νότο. Αυτό σέ καμία περίπτωση δέν σήμαινε ότι ό χαρακτήρας του ήταν περισσότερο ήπιος. Οι λέξεις δύσβατο και δυσπρόσιτο περιέγραφαν έδω καλύτερα τήν πραγματικότητα παρά ίσως στόν νότο. Τά χιόνια στα ψηλά, τά έλη στα πεδινά, οι ύποχρεωτικές διαβάσεις, τά διάσελα, τά «στενά», όριζαν μικρόκοσμους μέσα στόν καθένα άπό τους όποιους ένας όλόκληρος πόλεμος μπορούσε νά συμβεί. Πολεμική σύγκρουση στο βορρά σήμαινε τό άθροισμα πολλών διαφορετικών πολέμων.

Σ' αυτό τό άθροισμα, ή τεχνική ύπεροχή είχε σχετική μόνο σημασία. Συχνά ήταν αδιάφορη για τήν έκβαση των μαχών. Μπορούσε νά έξβιάσει τοπικές συγκρούσεις, μεμονωμένες άναμετρήσεις αλλά, σ' αυτόν τόν κόσμο των

άένα ἐπαναλαμβανόμενων τοπίων, δύσκολα ἔκρινε ἕναν πόλεμο. Τά ἄρματα μάχης προέλαυναν ἐδῶ μόνο μπροστά σ' ἕνα ἄοπλο — γιά τά δικά τους μέτρα — καί ἐξαντλημένο ἀπό πολύμηνο ἀγῶνα ἢ ἀπό τίς ἐσωτερικές του ἀντιθέσεις ἐχθρό. Ἦταν ἡ περίπτωση τῆς γερμανικῆς ἐπίθεσης στό Βαλκάνια τό 1941. Ἀντίθετα, οἱ συμμαχικές στρατιές πού τόσο ἔντονα ἐπέβαλαν τήν τεχνική τους ἀνωτερότητα στίς ἀκτές τῆς Βόρειας Ἀφρικῆς βασανίστηκαν ὡς τό τέλος τοῦ πολέμου στήν ἰταλική χερσόνησο ἀπό ἕναν ἀντίπαλο ση-μαντικά κατώτερό τους σέ ἀριθμούς καί σέ ὄπλα.

Σέ τούτη τήν πλευρά τῆς Μεσογείου ὁ πόλεμος ἔχανε τήν τεχνική του διάσταση καί γινόταν καί πάλι ὑπόθεση ἀναμέτρησης ἀνθρώπων ὁμάδων. Ἀνθρώποι χρειάζονταν παντοῦ ἐδῶ. Σέ μία τακτική ἀναμέτρηση ἔπρεπε νά ὑπάρχουν ἀρκετοί γιά νά γεμίσουν ὅλες τίς κοιλάδες, γιά νά κλείσουν ὅλα τά περάσματα, γιά νά διαφεντέφουν τίς ἀτελείωτες κορυφές, γιά νά βάλουν σέ κίνηση τίς ἀμέτρητες ἐφοδιοπομπές μέ τά μουλάρια. Πολλοί στό σύνολο, λίγοι στή λεπτομέρεια. Ἕνα ἀπότομο πέρασμα, μιά κορυφή, μιά κοιλάδα μποροῦσε νά κρατηθεῖ εὐκολά ἀπέναντι σέ δεκαπλάσιους ἐχθρούς καί οἱ τελευταῖοι, ἀφήνοντας κατά μέρος τήν ὅποια τεχνική τους ἀνωτερότητα ἔπρεπε νά δοκιμαστοῦν ἀνθρώπινα καί νά ματωθοῦν δυνάμιστα γιά νά διεκδικήσουν τίς θέσεις τοῦ ἀντιπάλου. Ἐδῶ ὁ πόλεμος δέν κόστιζε σέ χρῆμα καί σέ πανάκριβες ἐπενδύσεις σέ μηχανές καί ὀπλικά συστήματα. Τό κόστος του μετροῦταν μονάχα μέ τό αἷμα τῶν ζώων καί τῶν ἀνθρώπων. Στή στρατιωτική λογική αὐτό τό εἶδος πολέμου ὀνομάζεται «φθηνό».

Γιά τίς γύρω κοινωνίες, τό εἶδος αὐτό τοῦ πολέμου ἦταν ἰδιαίτερα ἀπαιτητικό. Πολύ δύσκολα μποροῦσαν νά τόν ἀποφύγουν. Ὅχι μόνο ἐπειδή στό δύσβατα αὐτά ἐδάφη ἀκόμα καί ἡ πιό σύγχρονη ἐπιμελητεία ἔφθανε γρήγορα στό ὄριό της καί ἡ «συντήρηση ἀπό ἐπιτόπιους πόρους» γινόταν κανόνας γιά κάθε στρατό μέ τραγικές συνέπειες γιά τίς εὐαίσθητες ἐπισιτιστικές ἰσορροπίες. Ὅχι μόνο ἐπειδή τά ἀνοίγματα αὐτῶν τῶν χώρων πρὸς τά ἔξω ἦταν κανόνας ἐπιβίωσης γιά τοὺς ἀνθρώπους τους. Ὅχι μόνο ἐπειδή ἡ ἀδυναμία τῶν τεχνικῶν μέσων ἐπέβαλε τήν στράτευση τοῦ συνόλου τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ στό μέτωπο ἢ στό μετώπισθεν.⁴ Ἀλλά προπαντός ἐπειδή ἀκόμα καί ὁ πιό σύγχρονος, διαχεόταν σ' αὐτούς τοὺς κλειστούς μικρόκοσμούς, παρέτασσε ἀνθρώπους γιατί δέν θά μποροῦσε νά παρατάξει μηχανές, γινότανε προσιτός, εὐάλωτος, ὑπόθεση τόσο ἀνθρώπινη ὅσο ἀνθρώπινες ἦταν καί οἱ κοινωνίες πού τόν περιέκλειαν. Ἐπαυε νά εἶναι ἀπρόσιτος καί τρομερός. Ἀν ἐδῶ ὑπῆρχε Ἀντίσταση, αὐτή ἦταν πιό εὐκολο νά εἶναι ἔνοπλη παρά ὅτιδήποτε ἄλλο.

Οἱ δυνάμεις κατοχῆς βρέθηκαν ἐδῶ μπροστά σέ ἀξέπεραστες δυσκολίες. Οἱ Γερμανοὶ προσπάθησαν, στό 1943, στή Γιουγκοσλαβία ἰδιαίτερα νά ἀπαντήσουν σ' αὐτήν τήν εὐκολία τοῦ ἀντιστέχεσθαι μέ «ἀκριβιά» στρατεύματα, μέ ἰδιαίτερα ἐκπαιδευμένες μονάδες, ἀεροπορία, τεθωρακισμένα. Ἀντιλήφθηκαν γρήγορα τό μέγεθος τῶν πραγμάτων καί ἐπένδυσαν στήν καταστολή τῶν ἀνταρτῶν ὅ,τι τό πιό φθηνό καί ἀναλώσιμο εἶχε ἡ αὐτοκρατορία τοῦ Τρίτου

Ράιχ. Στό Δίστομο θυμοῦνται ἀκόμα τοὺς Μαροκινούς,⁵ στήν Μακεδονία τοὺς Καυκάσιους, λίγο-πολύ παντοῦ τοὺς Ρώσους αἰχμαλώτους - φαντάρους. Ἀκόμα τά Τάγματα Ἀσφαλείας, οἱ Οὐστάσι τῆς Κροατίας, οἱ Πολιτοφύλακες τῆς φασιστικῆς ἰταλικῆς «Δημοκρατίας» τοῦ τέλους.

Σέ ἀναλογία οἱ Σύμμαχοι ἀφοῦ προσπάθησαν νά ἐκβιάσουν τίς μεσογειακές πύλες τῆς Μεσογείου μέ πολυδάπανες στρατιές καί πολύπλοκες ἐπιχειρήσεις — ἀποβάσεις, ἀλεξιπτωτιστές, μαζική ἀεροπορική ἐπέμβαση — προσαρμόστηκαν καί αὐτοὶ στό μεσογειακό κλίμα. Γέμισαν τό μεσογειακό τους μέτωπο στήν Ἰταλία μέ τοὺς πιό «φθηνούς» στρατοὺς πού διέθεταν, Βραζιλιάνους, Πολωνοὺς, Μαροκινούς τοῦ Ντέ Γκῶλ, Ἰνδούς, μαύρους Ἀμερικανούς, μετανοήσαντες Ἰταλοὺς καί διψασμένους γιά αὐτὰπτες καί παραταξιακά εὐσημα Ἑλληνες τῆς Ὀρεινῆς Ταξιαρχίας. Καί συνέχισαν νά ἐπενδύουν στοὺς ἀντάρτες ὡς τό τέλος τοῦ πολέμου ἀκόμα κι ὅταν αὐτό φαινόταν ἀντίθετο μέ τά μεσοπρόθεσμα τους συμφέροντα. Ἦξεραν πλέον ὅτι αὐτοὶ εἶναι οἱ κανόνες τοῦ πολέμου στήν εὐρωπαϊκὴ Μεσόγειο.

Οἱ ἀραβικοὶ ἐθνικισμοὶ δέν συνάντησαν σ' αὐτήν τήν συγκυρία τίς εὐκαιρίες πού περίμεναν γιά νά ἐκδηλωθοῦν. Ἀντίθετα μάλιστα, ἡ συχνά φιλοαξονική τους ἀντιαποικιοκρατική διάσταση τοὺς κόστισε ἀρκετά στήν τελικὴ ἔκβαση τοῦ πολέμου. Ἡ ἤττα τους δέν σφραγίστηκε τόσο στήν Χαμπανίγια τοῦ Ἰράκ ὅπου ἀναμετρήθηκαν μέ τά στρατεύματα τῆς ἀγγλικῆς Αὐτοκρατορίας. Σφραγίστηκε στήν Παλαιστίνη τό 1947 μέ τήν ἰδρυση τοῦ κράτους τοῦ Ἰσραήλ.

Ἀντίθετα οἱ ἀντιθέσεις στὸν βορρᾶ ξέσπασαν κάτω ἀπὸ τοὺς πιό εὐνοϊκοὺς ὄρους γιά τά κινήματα πού διεκδικοῦσαν τήν ἀνατροπὴ τῶν πρὸ τοῦ πολέμου ἰσορροπιῶν. Στό σύνολό τους αὐτά ἤρθαν στό φῶς, ἔφτιαξαν στρατοὺς, κρατικούς μηχανισμούς, διεκδίκησαν τήν ἐξουσία. Τά πιό ἰσχυρά, ἐκεῖνα πού εἶχε ἡ Κομμουνιστὴν προετοιμάσει, πέτυχαν σέ πολλές περιπτώσεις τοὺς στόχους τους, συχνά σέ βάρος ἄλλων κινήματων, ἐθνικιστικῶν κυρίως. Οἱ Γιουγκοσλάβοι κομμουνιστὴς ἐπικράτησαν σέ βάρος τῶν ἐθνικῶν διεκδικήσεων τῶν Κροατῶν, τῶν Σλοβένων, τῶν Ἀλβανῶν. Ἀλλοῦ, ὅπως στήν Ἰταλία, ἡ ἰσχυρὴ παρουσία τῶν «δυτικῶν» στρατευμάτων σέ συνδυασμὸ μέ τίς ἐπισιτιστικές καί τίς οἰκονομικὲς ἀνάγκες, ἐμπόδισαν τὸν θρίαμβο τῶν κομμουνιστῶν. Οἱ τελευταῖοι ὅμως εἶχαν ἤδη θεμελιώσει ἕνα πολὺ ἰσχυρὸ κίνημα πού γιά μισὸν αἶμα τουλάχιστον κυριάρχησε στήν πολιτικὴ ζωὴ τῆς Ἰταλίας. Στήν Ἑλλάδα, οἱ βαθιές ρίζες τοῦ κινήματος φάνηκαν ὅταν οἱ σύμμαχοι νικητὲς καί οἱ ἐπιτόπιες κοινωνικὲς ὁμάδες πού τό ἐχθρεύονταν προσπάθησαν νά τό ξεριζώσουν. Χρειάστηκαν τέσσερα χρόνια καταστροφικοῦ πολέμου γιά νά γίνει αὐτό.

4. Ὁ ἑλληνικὸς στρατὸς στὸν καιρὸ τοῦ ἑλληνο-ιταλικοῦ πολέμου ἀνεφοδιαζόταν ἀπὸ 150.000 μουλάρια. Ἡ δυνάμη του δέν ξεπερνοῦσε τίς 400.000 ἀνδρες, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ὑπῆρχε περισσότερο ἀπὸ ἕνα ζῶο γιά τρεῖς φαντάρους. Πού σημαίνει ἀκόμα ὅτι χρειάζοντοσαν 100.000 ἡμιονηγοί...

5. Πρῶνι στρατιῶτες τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ, αἰχμάλωτοι τῶν Γερμανῶν τό 1940. Στὴ συνέχεια ἐθελοντὲς στήν Βέρμαχτ.

Ἡ Μεσογειακή Ἰταλία

Οἱ στρατιωτικές ἐπιχειρήσεις στή Μεσόγειο ξεκίνησαν μέ καθυστέρηση ἑννέα μηνῶν σέ σχέση μέ τά ἀνάλογα στήν κεντρική καί στή δυτική Εὐρώπη. Τά ἀγγλογαλλικά σχέδια γιά ἐπέμβαση στό πετρέλαιο τοῦ Καυκάσου ἔμειναν στό χῶρο τῆς φαντασίας ἐνῶ ἡ σύμμαχος τοῦ Γ' Ράιχ, «ἀδικημένη» Ἰταλία φάνηκε ἰδιαίτερα προσεκτική ἀπέναντι σέ μιά σύγκρουση πού προφανῶς ξεπερνοῦσε τίς δυνατότητές της. Ἡ ἰσχυρή ἀγγλική παρουσία στή μεσογειακή λεκάνη γινόταν ἀκαταμάχητη μέ τή γαλλική συνδρομή. Ἐπιπλέον οἱ πολεμικές περιπέτειες τῶν προηγούμενων χρόνων εἶχαν σοβαρά ἐξασθενήσει τά πολεμικά καί οἰκονομικά μέσα τῆς Ἰταλίας.

Ὅταν ξεπεράστηκαν οἱ δισταγμοί καί ἡ Ἰταλία κήρυξε τόν πόλεμο στούς ἐχθρούς τοῦ Ἄξονα, στίς 11 Ἰουνίου 1940, ὁ πόλεμος εἶχε ἤδη κριθεῖ στήν κεντρική καί στήν δυτική Εὐρώπη. Ἡ Γαλλία παρέπαιε καί ἡ Ἀγγλία φαινόταν ἀνίκανη νά ἀντιδράσει. Ἡ ἰταλική ἐπέμβαση στράφηκε πρὸς αὐτό τό «τελειωμένο» μέτωπο καί ὄχι πρὸς τόν κατ' ἐξοχή μεσογειακό χῶρο. Ὁ ἰταλικός στρατός προσπάθησε νά ἐπιτεθεῖ στό σύνορα μέ τή Γαλλία στοχεύοντας τήν κοιλάδα τοῦ Ροδανοῦ τήν ἴδια στιγμή πού στό σύνορα Λιβύης - Τυνησίας, στό ὄριο τῆς εὐάλωτης —μετά τήν πτώση τῆς μητρόπολης ἀποικιακῆς Γαλλίας— ἐπικρατοῦσε πλήρης ἡσυχία. Λίγο ἀργότερα ἡ ἰταλική ἡγεσία ἀποφάσισε τήν ἀποστολή τῶν πλέον ἀξιόλογων ὑποβρυχίων της στόν Ἀτλαντικό καί τήν μεταστάθμευση τῶν καλύτερων μονάδων τῆς ἰταλικῆς ἀεροπορίας στό Βέλγιο γιά νά πάρουν μέρος στήν μάχη τῆς Ἀγγλίας. Τήν ἴδια στιγμή ἡ ἀνυπεράσπιστη Μάλτα καί ἡ εὐάλωτη Αἴγυπτος δέν ἐνοχλήθηκαν. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι ἡ ἰταλική ἡγεσία μπῆκε στόν πόλεμο μέ μιά καί μόνη σκέψη: νά μεταφέρει τίς ἐπιχειρήσεις ὅσο πιό μακριά γινόταν ἀπό τόν μεσογειακό χῶρο.

Οἱ ἐπιλογές αὐτές τῆς Ἰταλίας φάνηκαν καί φαίνονται παράλογες καί ἡ ὥς τά σήμερα σχετική ἱστοριογραφία ἔβλεπε σ' αὐτές ἕνα χαρακτηριστικό δείγμα τῆς ἀνεπάρκειας ἢ καί τῆς σχιζοφρένειας τῆς φασιστικῆς ἡγεσίας καί ἰδιαίτερα τοῦ Μουσολίνι. Ἄν καί οἱ φαναρισμοί τοῦ

6. Μεγαλοστομία πού ἐκρυσσε μέ ἐπιμέλεια τά γεγονότα. Τόν Μάρτιο τοῦ 1940 μίλοῦσε γιά 8.000.000 λόγους τήν στιγμή πού ἡ Ἰταλία δέν μποροῦσε νά ἐξοπλίσει παρά 1.100.000 στρατιώτες καί αὐτούς ἀσχημα. Ἡ φασιστική ἡγεσία βρισκόταν τόν καιρό ἐκεῖνο στή δίνη μιᾶς ἀντίφασης. Τό διεκδικητικό οἰκοδόμημα πού εἶχε στήσει στηριζόταν στήν ἰδέα τῆς μεγάλης, παγκόσμιας δύναμης πού εἶχε ἀδικηθεῖ στή διανομή τοῦ κόσμου (τῶν ἀποικίων π.χ.), παρά τό γεγονός ὅτι ἀνήκε στό στρατόπεδο τῶν νικητῶν τοῦ προηγούμενου πολέμου. Γιά νά λειτουργήσει αὐτός ὁ μηχανισμός ἔπρεπε νά πείθονται ἢ τουλάχιστον νά ἀκοῦνε οἱ ἄλλοι —καί ὁ ἴδιος ὁ ἰταλικός λαός πού τό φασιστικό κόμμα μέ τήν ὑπόσχεση τῆς ἐπανάρθωσης τῆς ἀδικίας κυβερνοῦσε— ὅτι ἡ χώρα ἦταν παγκόσμια δύναμη. Ὅσο ἡ πραγματικότητα καί ἡ ἐπίγνωσή της τό διέφευσαν, τόσο ὁ ὑπερφίαλος λόγος ἐπιστρατευόταν γιά νά καλύψει τά κενά. Μιά παραδοχή τῆς πραγματικότητας, τῶν περιορισμένων δυνατοτήτων τῆς χώρας, θά γκρέμιζε ἄρα τά πιστεύματα πού ἔθρεψαν τό φασιστικό καθεστῶς ἀλλά καί τόν ἰταλικό λαό στήν διάρκεια τοῦ μεσοπολέμου. Ἡ φασιστική ἡγεσία βρέθηκε, στό 1940, ἀσχημα παγιδευμένη μέσα σ' αὐτό τό παιχνίδι τῶν ἀντιφάσεων.

τελευταίου σέ συνδυασμό μέ τήν ἐκτός ὁρίων μεγαλοστομία⁶ του, συνηγοροῦν γιά τά παραπάνω, εἶναι δύσκολο νά πεισθεῖ κανεῖς ὅτι στούς πολέμους τοῦ 20οῦ αἰῶνα πού πολύπλοκοι κρατικοί μηχανισμοί διευθύνουν, οἱ ἰδιορρυθμίες ἑνός ἀνθρώπου κυριαρχοῦν στό γεγονότα. Οἱ ἐξηγήσεις μπορεῖ νά εἶναι πιό πειστικές.

Ἡ Ἰταλία ἐγκατέλειπε τήν προσεκτική διεθνή πολιτική της πολύ πρὶν ἀρχίσει ὁ Β' Παγκόσμιος πόλεμος, στό μέσο τῆς δεκαετίας τοῦ '30. Ἡ οἰκονομική κρίση, τό τέλος τῆς ἀσφαλιστικῆς δικλίδας στίς κοινωνικές ἐντάσεις πού λεγόταν μετανάστευση στίς ΗΠΑ, ἡ συσσώρευση πλεονάζοντος ἀνθρώπινου δυναμικοῦ, ὥθησε τή χώρα σέ ἀναζήτηση ἀποικίων. Ἦταν ἡ αἰθιοπική περιπέτεια πού τελείωσε γρήγορα καί εὐκολα κληροδοτώντας ὅμως τήν ὑποχρέωση συντήρησης ἑνός ἐκστρατευτικοῦ σώματος 70.000 ἀνδρῶν στήν Ἀνατολική Ἀφρική. Ἀμέσως μετά ἤρθε ἡ Ἰσπανία. Ἐκτός ἀπό τίς δεκάδες χιλιάδων «ἐθελοντές» πού ἡ Ἰταλία ἔστειλε στό πλευρό τοῦ Φράνκο, χρειάστηκε νά ἐξοπλίσει καί νά στηρίξει λογιστικά τά φασιστικά στρατεύματα ἀλλά καί νά διατηρήσει τόν πολυέξοδο ναυτικό ἀποκλεισμό τῆς Δημοκρατικῆς Ἰσπανίας. Τά 2.000 πυροβόλα πού ἀπορρόφησε ὁ ἰσπανικός πόλεμος δέν ἔγινε δυνατό νά ἀντικατασταθοῦν ἀπό μιά παραγωγή πού μετά βίας ἔφθανε τά 70 πυροβόλα τόν μήνα τόν Ἰούνιο τοῦ 1940. Γιά νά καλύψει τά κενά ὁ ἰταλικός στρατός προώθησε τόν ἐξοπλισμό μέ τούς πολύ πιό φθηνούς ὄλμους πού ὅμως δέν ἔκαναν τήν ἴδια δουλειά. Ἡ κατάληψη τῆς Ἀλβανίας καί τά μεγάλα λιμενικά καί ὀδικά ἔργα πού τήν συνόδεψαν ἀποτελείωσαν τήν ἐξάντληση τῶν στρατιωτικῶν καί στρατηγικῶν ἀποθεμάτων τῆς χώρας. Τόν Σεπτέμβριο τοῦ 1939 ἡ χώρα βρέθηκε φτωχή σέ πολεμικό ὕλικό, σέ πρῶτες ὕλες, καύσιμα κυρίως καί σέ συνάλλαγμα πού θά τῆς ἐπέτρεπε ἴσως νά καλύψει τά κενά. Ἡ λύση τῆς ἀπελπισίας πού υἱοθέτησε γιά νά ἀποκτήσει τό τελευταῖο καί νά ἀγοράσει τίς δευτέρες συνίστατο στήν ἐκποίηση τοῦ πρώτου.

Στή διάρκεια τῶν ἑννέα πολεμικῶν μηνῶν πού ἀκολούθησαν ἡ Ἰταλία ἔγινε ὁ μεγαλύτερος ἐξαγωγέας ὄπλων στήν ταραγμένη Εὐρώπη, σέ βάρος φυσικά τοῦ δικοῦ της πολεμικοῦ ἐξοπλισμοῦ. Τό καλοκαίρι τοῦ 1940, τήν βρῆκε σ' αὐτή τή δύσκολη θέση. Ἡ ἐξοδός της στόν πόλεμο ἔγινε σέ μιά εὐκαιριακή συγκυρία, τήν καλύτερη ἴσως πού θά μπορούσε νά περιμένει ἡ ἰταλική ἡγεσία κάτω ἀπό τίς περιστάσεις αὐτές. Πραγματικά θά ἦταν πολύ δύσκολο γι' αὐτήν νά παραμείνει περισσότερο παρατηρητής τῶν ἐξελίξεων. Γιά λόγους ἐσωτερικούς κατ' ἀρχήν. Ἡ προσφερόμενη εὐκαιρία γιά τήν ἀποκατάσταση τῶν παλαιῶν ἀδικιών δέν μπορούσε νά ἀγνοηθεῖ ἀπό ἕνα τέτοιο καθεστῶς. Ἐξωτερικούς στή συνέχεια. Σέ περίπτωση πού ἡ Ἀγγλία ἐγκατέλειπε τόν ἀγῶνα ἡ Ἰταλία θά ἔπρεπε νά εἶναι παρούσα γιά νά ἀποκομίσει κέρδη ἀπό τήν καταρρέουσα αυτοκρατορία. Στήν ἄλλη περίπτωση ὁ πόλεμος θά τῆς ἐπιβαλόταν σέ δυσκολότερες ἴσως συγκυρίες. Καθώς ἡ κυρίαρχος τῶν ἀνοικτῶν θαλασσῶν Ἀγγλία δέν μπορούσε πλέον νά συνεχίσει σέ εὐρωπαϊκό ἔδαφος τόν ἀγῶνα, ἦταν σίγουρο ὅτι θά τόν μετέφερε ἐκεῖ πού ἦταν ἀκόμα ἰσχυρή, στήν περιφέρεια. Στήν περίπτωση αὐτή ἡ Ἰταλία θά ἦταν τό πρώτο θύμα καθὼς ἦταν εὐάλωτη καί στήν Ἀνατολική

‘Αφρική και στη Λιβύη. ‘Η περίπτωση αλλαγής στρατοπέδου ήταν αδύνατη κάτω από το βλέμμα του συμμάχου - θριαμβευτή των πρόσφατων συγκρούσεων.

‘Η απόφαση της ‘Αγγλίας ανακοινώθηκε με τρόπο σκληρό και σημαδιακό. ‘Επρόκειτο ουσιαστικά για την πρώτη επιχείρηση που συντάραξε τον μεσογειακό χώρο. Στις αρχές ‘Ιουλίου το αγγλικό ναυτικό αΐχμαλώτισε ή κατέστρεψε τὰ γαλλικά πλοία που υπήρχε κίνδυνος νά πέσουν στα χέρια του ‘Αξονα. ‘Η επιχείρηση κόστισε 1300 νεκρούς Γάλλους μόνο στο Μέρς - ‘Ελ - Κεμπέρ. ‘Ηταν πλέον σαφές ότι ο πόλεμος συνεχιζόταν. Για την ‘Ιταλία το ερώτημα που τέθηκε ήταν πώς θά μπορούσε νά πολεμήσει σέ μιά μεσογειακή λεκάνη που δέν γινόταν πλέον νά μείνει ειρηνική.

‘Η νότια πλευρά της Μεσογείου, ή ζώνη του «ἀκριβού» πολέμου ήταν απαγορευμένη για τον ιταλικό στρατό. Διέθετε το ένα δέκατο των αναγκαίων όχημάτων, δέν είχε άρματα μάχης, δέν του περίσσευαν τὰ καύσιμα, οι μεραρχίες του είχαν μειωμένη σύνθεση και τό πυροβολικό ήταν ανεπαρκές ποσοτικά και ποιοτικά. Τὰ καταδιωκτικά αεροπλάνα είχαν 20 - 25% μικρότερη ιπποδύναμη από τὰ αντίστοιχα αγγλικά και όπλισμό ίδιο με εκείνο των καταδιωκτικών του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου. ‘Ακόμα ο στόλος είχε θορυβώδη και δυσκίνητα υποβρύχια, ελάχιστα άνθυποβρυχιακά μέσα ενώ τὰ βαριά πλοία, χωρίς έπαρκείς κατευθυντήρες έμοιαζαν ήμιτελή. ‘Η επίκληση του «ήρωισμού» και της «ἀξίας» των στρατευμένων προσπαθούσε νά

κρύψει τό γεγονός ότι ο μόνος δυνατός πόλεμος ήταν για την ‘Ιταλία εκείνος της σπατάλης του αίματος, της άντικατάστασης των μέσων από την εύκολη θυσία των ανθρώπων.

Τόν Σεπτέμβριο του 1940 έγινε ή μόνη και ή ύψιστη προσπάθεια μεταφοράς του πολέμου στην ‘Αφρική. Μιά πολυάνθρωπη ιταλική στρατιά 175.000 ανθρώπων εισέβαλε στην Αίγυπτο μέ σκοπό νά προκαλέσει κάποια κίνηση στους χώρους του άραβικού έθνικισμού. Αυτό τό άπλωμα του χεριού δέν έφερε κανένα αποτέλεσμα καθώς ο ιταλικός στρατός ήττήθηκε από τίς φυσικές δυνάμεις πριν συναντήσει όποιοδήποτε αντίπαλο. ‘Η δίψα σταμάτησε τὰ πεζοπόρα αυτά πλήθη που καθηλώθηκαν στην έρημο περιμένοντας την άδοξη καταστροφή τους τόν Δεκέμβριο του ‘40 από τίς πολύ μικρότερες αλλά μηχανοκίνητες αγγλικές δυνάμεις. Τό μήνυμα πάντως είχε ληφθεί πολύ νωρίτερα. ‘Η ‘Ιταλία θά μπορούσε νά πολεμήσει μέ κάποιες έλπίδες επιτυχίας μόνο στις βόρειες άκτές της Μεσογείου.

‘Ο φόβος των Γερμανών για τυχόν επάνοδο των ‘Αγγλων στην εύρωπαϊκή ήπειρο απέτρεψε τον πόλεμο στα Βαλκάνια για λίγο ακόμα καιρό. ‘Οταν όμως, στις αρχές του ‘Οκτωβρίου οι Γερμανοί έθεσαν «υπό την προστασία τους» τή Ρουμανία και τὰ πετρέλαιά της, ή άσφυξία που έννοιωσε ή ιταλική ήγεσία την όδήγησε στο άποφασιστικό βήμα. ‘Ετσι, άρχισε ο πόλεμος της ‘Αλβανίας.

B. ‘Η άλβανική περιπέτεια

‘Η άλλοπρόσαλλη πολιτική της ιταλικής ήγεσίας έλαμψε ακόμα μιά φορά στην περίπτωση της επίθεσης ενάντια στην ‘Ελλάδα. Στην πραγματικότητα, οι ιταλικές άδυναμίες που παραπάνω αναφέρθηκαν, επέβαλαν ένα σχέδιο ριψοκίνδυνο, περίπου τυχοδιωκτικό, που εύλογα δημιουργεί έρωτήματα για τίς ικανότητες ανάλυσης, εκτίμησης της πραγματικότητας και επιλογών των φασιστών ήγετων. Τά ημερώματα της 28ης ‘Οκτωβρίου του 1940, ο ιταλικός στρατός εισέβαλε στο έλληνικό έδαφος μέ δυνάμεις ελάχιστα, και κυρίως πρόσκαιρα μόνο, ανώτερες από εκείνες του αντίπαλου. Καθώς δέ οι ιταλικές προσδοκίες για «έξέγερση» ή έστω αναταραχή της μειονότητας των Τσάμηδων στη Θεσπρωτία ήταν προφανώς χιμαιρικές, είναι εύλογη μιά πιό προσεκτική στάση στο ζήτημα των ιταλικών επιλογών της περιόδου.

Τόν ‘Οκτώβριο του 1940, ή κατάσταση της εμπόλεμης ‘Ιταλίας είχε σαφώς επιδεινωθεί σέ σχέση με τον ‘Ιούνιο. Στα προηγούμενα προβλήματα είχε προστεθεί και ο κλονισμός της παραγωγικής δυνατότητας της χώρας, στον άγροτικό ειδικά τομέα με την επιστράτευση 1.100.000 άνδρων. Στα 1940 ή ιταλική γεωργία ήταν υπόθεση έντατικής εργασίας ανθρώπων και ζώων και ή έλλειψη καυσίμων έκανε ακόμα πιό έντονη από τό σύνθηρες τή ζήτηση εργατικών χεριών. ‘Η ιταλική κυβέρνηση, μπροστά στην άπειλή σιτοδείας για τον επόμενο χρόνο άποφάσισε σπασμωδικά

την άποστράτευση 600.000 έφედρων και την επιστροφή τους στις φθινοπωρινές άγροτικές τους εργασίες. Τόν ‘Οκτώβριο ή διαδικασία της άποστράτευσης ήταν σέ πλήρη

7. ‘Ο ιταλικός στρατός διέθετε στις 28 ‘Οκτωβρίου 140.000 στρατιώτες σέ όλόκληρη την ‘Αλβανία από τους όποιους οι 100.000 περίπου ήταν παρατεταμένοι στα έλληνικά σύνορα. Οι ‘Ελληνες άν και είχαν μόνο 35.000 άνδρες στα σύνορα, σέ τρόπο ώστε νά μή θεωρηθεί πρόκληση ή υπερβολική συγκέντρωση δυνάμεων εκεί, είχαν ήδη επιστρατεύσει περισσότερους από 80.000 στρατιώτες και πολύ γρήγορα (σέ 15-20 μέρες) μπορούσαν νά παρατάξουν 300-400.000 στρατό. Τά ιταλικά στρατεύματα ήταν, στην αρχή των επιχειρήσεων, ισχυρότερα στους τομείς της ‘Ηπείρου και της Πίνδου, ύποδεέστερα δέ στον τομέα της Κορυτσάς / Δυτικής Μακεδονίας (όπου είχαν μόνο 17 τάγματα έναντι 22 έλληνικών σύμφωνα με στοιχεία της έλληνικής Διεύθυνσης ‘Ιστορίας Στρατού του Γ.Ε.Σ.). ‘Η άδυναμία τους στον τελευταίο αυτό τομέα όπου οι ‘Ελληνες ένισχύθηκαν ακόμα περισσότερο στις πρώτες μέρες των επιχειρήσεων, έκρινε και την έξβαση του πολέμου καθώς ή εκεί έλληνική άντεπίθεση άπειλησε μέ κύκλωση όχι μόνο την μεραρχία «Τζούλια» αλλά και όλόκληρο τον ιταλικό στρατό που είχε έμπλακει στον τομέα της ‘Ηπείρου (όπου και είχε σημαντικά προελάσει).

Στά μέσα Νοεμβρίου ή έλληνική αριθμητική ανωτερότητα έγινε προφανής σέ όλους τους τομείς του μετώπου καθώς όλόκληρώθηκε ή επιστράτευση και πιστοποιήθηκε ή μη επέμβαση της Βουλγαρίας. Οι ‘Ιταλοί, που είχαν νά ξεπεράσουν τό έμπόδιο της μικρής ικανότητας φορτοεμφόρτωσης των λιμανιών της ‘Αλβανίας (3.500 τόνοι την ήμέρα έναντι αναγκών που υπερέβαιναν τους 10.000 τόνους), ίσοφάρισαν αριθμητικά τους ‘Ελληνες τόν ‘Ιανουάριο του 1941 και απέκτησαν σαφή υπεροχή τον Μάρτιο.

εξέλιξη πράγμα που αντικατοπτριζόταν και στα στρατεύματα της 'Αλβανίας και έρχόταν σε πλήρη αντίφαση με την απόφαση για βαλκανική εκστρατεία. Τά πράγματα δύσκολα εξηγούνται αν παραγνωρίσει κανείς τον δραματικό αντίκτυπο που είχε για την 'Ιταλία ή κατάληψη της Ρουμανίας από τους Γερμανούς.

Συχνά ο αντίκτυπος αυτός συνοψίζεται στον έρεθισμό της περηφάνειας του Μουσολίνι και στην απόφασή του να «πληρώσει με τό ίδιο νόμισμα» τον Χίτλερ. "Αν αφήσουμε τά προσωπικά αισθήματα του δικτάτορα κατά μέρος μπορούμε ίσως να υποπτευθούμε τη σημασία της κίνησης αυτής για τίς ισορροπίες ανάμεσα στους δύο «συμμάχους». 'Η Ρουμανία ήταν ο μοναδικός τροφοδότης των δυνάμεων του "Αξονα με ύγρα καύσιμα.⁸ 'Η «ουδέτερότητά» της ανάμεσα στις δύο πρωταγωνιστές του είχε πληρωθεί με πολύ σκληρό τίμημα,⁹ ήταν δέ κρίσιμα απαραίτητη στην 'Ιταλία που έπιπλέον δέν διέθετε και τίς δυνατότητες της γερμανικής χημικής βιομηχανίας για τήν παραγωγή συνθετικής βενζίνης. 'Η στρατιωτική κατάληψη της χώρας από τους Γερμανούς σήμαινε πλήρη άνατροπή των ισορροπιών μέσα στον "Αξονα καθώς έξαρτούσε ολοκληρωτικά τήν 'Ιταλία από τίς καλές διαθέσεις του «συμμάχου» και νυν «κηδεμόνα» της. 'Η άπάντηση — όχι και τόσο για τή

διασφάλιση της ιταλικής υπερηφάνειας αλλά για τή διατήρηση της 'Ιταλίας ως περίπου ισότιμου εταίρου στο άξονικό στρατόπεδο — μπορούσε να είναι μόνο ή διεξαγωγή ενός αυτόνομου, μακρυστά από τίς συνθήκες θύμα σε αυτή τήν άπελπισμένη πρωτοβουλία. 'Εναντίον της ή ιταλική ήγεσία θά έπαιζε τή θέση της στον "Αξονα, τήν ισοτιμία της με τήν ισχυρή σύμμαχο, τή θέση της στον κόσμο με άλλα λόγια. 'Η άλλη λύση ήταν ή πλήρης ύποταγή, ή μετατροπή αυτής της μεσογειακής υπερδύναμης σε γερμανικό προτεκτοράτο.

Στρατιωτικά οί ιταλικοί στόχοι ήταν περιορισμένοι, στά μέτρα των φτωχών δυνατοτήτων της χώρας. Πρός τήν Μακεδονία, όπου οί "Έλληνες θά συγκέντρωναν γρήγορα υπέρτερες δυνάμεις ο ίταλικός στρατός θά παρατασσόταν άμυντικά. 'Η άμυντική αυτή διάταξη θά ένισχυόταν από τήν κατάληψη της διάβασης του Μετσόβου με μία τολμηρή διείσδυση μις μεραρχίας άλπινιστών. Στην "Ηπειρο αντίθετα οί 'Ιταλοί σκόπευαν να προελάσουν ως τήν Πρέβεζα τουλάχιστον και να έγκαταστήσουν εκεί προγεφύρωμα ένόψει γενικότερων έπιχειρήσεων στο μέλλον. 'Η κατάληψη των άκτών της 'Ηπείρου και του λιμανιού της Πρέβεζας πίστευαν ότι θά άπλοποιούσε τό πιο σημαντικό πρόβλημά τους: τήν άδυναμία των μεταφορικών τους μέσων. 'Η 'Αφρική και οί έσωτερικές ανάγκες της χώρας είχαν άπορροφήσει τό μεγαλύτερο μέρος των αυτοκινήτων ένω ή «άγροτική» άποστράτευση των άρχων του φθινοπώρου είχε φυσικά συμπεριλάβει και τά μεταγωγικά ζώα.¹⁰ 'Η παράκαμψη των όρεινών όγκων των συνόρων και ή ναυτική μεταφορά των έφοδίων στην Πρέβεζα θά έλυνε τό άδιέξοδο αυτό.

'Η εξέλιξη των γεγονότων είναι λίγο πολύ γνωστή. Τό ριψοκίνδυνο σχέδιο πνίγηκε στα λασπωμένα μονοπάτια της 'Ηπείρου και της Πίνδου. Οί πεζοπορείες των φαντά-

8. Με τήν εξαίρεση της Σοβιετικής Ένωσης με τήν όποία όμως οί οικονομικές σχέσεις βαρύνονταν με όλοένα και αύξανόμενη δυσπιστία και δυσκαμψία.

9. Στίς 26 Αυγούστου του 1940 ή Ρουμανία, μετά από Γερμανο-ιταλική «διαίτησία» ύποχρεώθηκε στην παραχώρηση της Τρανσυλβανίας στην Ούγγαρία (42.000 τετρ. χλμ. με 2.300.000 κατοίκους) και της Ντοβρουτζάς στην Βουλγαρία.

10. Τόν 'Ιανουάριο του 1941, παρά τίς προσπάθειες, ο ίταλικός στρατός στην 'Αλβανία διέθετε 7.500 αυτοκίνητα και μόνο 33.000 μεταγωγικά ζώα για 270.000 στρατό. 'Αναλογικά ο έλληνικός στρατός είχε έπιστρατεύσει 150.000 κτήνη από τά όποια 100.000 στην 'Αλβανία.

ρων δέν πρόλαβαν τήν ἑλληνική ἐπιστράτευση πού ὁ ἐνθουσιασμός συντόμευσε. Ἀκόμα καί ἐκεῖ πού δημιουργήθηκαν ρήγματα στήν ἑλληνική διάταξη — π.χ. στόν Καλαμά — δέν ὑπῆρξαν ἐφεδρεῖες γιά νά τά ἐκμεταλλευτοῦν. Τέλος, οἱ ἀμυντικές γραμμές στά ἀνατολικά δέν ἀντεζαν καί ἡ ἐκστρατεία μεταβλήθηκε σέ πικρή ὑποχώρηση καί συμφορά. Ὁ σχετικῶς μικρός — γιά συνθήκες ἀποσύνθεσης καί ὀπιοχώρησης — ἀριθμός αἰχμαλώτων διαφεύδει τήν φήμη ὅτι στά 1940-41 οἱ Ἴταλοί δέν πολεμοῦσαν. Ἄλλοι παράγοντες ἔκριναν τήν ἐπιτυχία ἢ τήν ἤττα. Σέ τελευταία ἀνάλυση οἱ ἀπώλειες τῶν ἐμπολέμων ἦταν χονδρικά οἱ ἴδιες μέ τό ἴδιο περίπου ποσοστό παγόπληκτων, ἀσθενῶν, ἀναπήρων καί νεκρῶν.

Στήν ἀλβανική περιπέτεια ἡ Ἴταλία ἔπαιξε τό τελευταῖο της χαρτί, ξεδίπλωσε τίς τελευταῖες της προσπάθειες γιά νά κρατηθεῖ μέσα στήν ομάδα τῶν ἰσχυρῶν τοῦ πολέμου, σέ μιά θέση ἀντάξια στά 40.000.000 τοῦ πληθυσμοῦ της. Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι ἡ ἀποτυχία της πραγματοποιήθηκε σ' ἕνα πολεμικό θέατρο μεσογειακό, στήν ἀναμέτρησης τῆς μέ ἕνα μικρότερο κράτος τῆς βόρειας μεσογειακῆς ζώνης. Προῆλθε ἀπό τήν ἀδυναμία ἑνός εὐθραυστου συστήματος ἰσχύος νά ἐπιβληθεῖ σ' ἕνα παρόμοιο τοῦ ἀν καί μικρότερης ἐμβέλειας καί δυνατοτήτων. Ἡ Μεσόγειος ἔστω καί στήν μεγαλοϊδεατική της ἐκδοχή ἦταν πολύ δύσκολο νά ἐπιβληθεῖ στόν ἑαυτό της.

Ἐχει συχνά τονιστεῖ ἡ σημασία τῆς ἑλληνικῆς ἐπιτυχίας στό ἀλβανικό μέτωπο γιά τήν ἔκβαση τοῦ Β' Παγκοσμίου πολέμου. Θά ἤμασταν πιό κοντά στήν πραγματικότητα ἂν περιορίζαμε τό κεφάλαιο αὐτό στίς πραγματικές μεσογειακές του διαστάσεις. Μιά δευτερεύουσα σέ τελευταία ἀνάλυση σύγκρουση σέ μιά περιοχὴ μέ ἰδιαίτερα περιορισμένη — ἐκεῖνο τόν καιρό — στρατηγική σημασία. Ἡ ἀναζήτηση τῆς ὑπερβολῆς κρύβει συχνά τή μεγάλη σημασία τῆς σύγκρουσης γιά τούς ἴδιους τούς ἐμπολέμους. Ἡ

Ἴταλία ἔπαψε νά εἶναι μεγάλη στρατιωτική δύναμη μετά τήν ἀλβανική περιπέτεια. Ἡ ἐναλλαγή τῆς ἀποστράτευσης μέ τήν ἀγωνιώδη ἐπιστράτευση, ὁ κατακερματισμός τῶν μεγάλων μονάδων γιά τήν ἐπείγουσα προώθηση ἐνισχύσεων στήν Ἀλβανία, ὁ χωρισμός πεζικοῦ καί βαρέων ὀπλων λόγω τῶν ἰδιαίτερων συνθηκῶν τῆς μεταφορᾶς, κι ὅλο αὐτό τό χάος σέ κλίμακα 35 μεραρχιῶν, ἐξάρθρωσαν αὐτό πού κάποτε ἦταν ὁ ἰταλικός στρατός. Μετά τήν Ἀλβανία ἡ Ἴταλία μπόρεσε νά παρατάξει περιορισμένα ἐκστρατευτικά σώματα (ἐκεῖ πού ὑπῆρχε γερμανική παρουσία) ἢ, συνήθως, στατικές δυνάμεις δημόσιας τάξης, χωρίς εὐρύτερη συνοχή καί πολεμική ἀξία.¹¹ Ἡ αὐτοδύναμη συμμετοχή τῆς Ἴταλίας στόν πόλεμο τελείωσε στήν Ἀλβανία.

Ἡ Ἑλλάδα στόν πόλεμο

Γιά τήν Ἑλλάδα οἱ ἐπιπτώσεις δέν ἦταν μικρότερες. Ἡ φτωχὴ αὐτὴ βαλκανική χώρα στήριξε τήν ἀμυνά της στή μαζική κινητοποίηση τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ της. Ἀνθρώπινο δυναμικό πλούσιο σέ πρόσφατες παραγμένες ἐμπειρίες καί ἐξοικειωμένο μέ τίς σκληρῆς ἐποχές. Τό 1922 δέν ἦταν ἀκόμα μακριά καί ὁ ἀγώνας γιά τήν φυσική ἐπιβίωση δέν ἦταν κάτι τό ἀγνωστο στήν τότε Ἑλλάδα. Ἡ

11. Στήν Βόρεια Ἀφρική καί στήν Ρωσία (πάλι μακριά ἀπό τήν Μεσόγειο) ἡ Ἴταλία ἔστειλε σώματα 100-200.000 ἀνδρῶν μέ γερμανική πλαισίωση καί ἐνίσχυση (π.χ. ἡ παράδοση ἀπό μέρος τῶν Γερμανῶν μεγάλων ποσοτήτων ἀπό τόν ἐξοπλισμό τοῦ ἠττημένου γαλλικοῦ στρατοῦ). Οἱ μάζες ἀνθρώπων πού χρησίμευσαν γιά στρατεύματα κατοχῆς στά Βαλκάνια ἦταν παρομιώδους ἀναποτελεσματικότητας. Τό καλοκαίρι τοῦ 1943, ὅταν τά συμμαχικά στρατεύματα παραβίασαν τίς πόρτες τῆς Ἴταλίας πιστοποιήθηκε αὐτό πού ὄλοιο ὑποφιαζόντουσαν. Ὅτι ἰταλικός στρατός οὐσιαστικά δέν ὑπῆρχε.

μέση προσδοκία ζωής έφθανε μόλις τά 34 χρόνια έναντι 53 στην Ίταλία, 60 στη Γερμανία ή 46 στην Πολωνία.

Γιά τόν πόλεμο και τίς επιπτώσεις του, ή «προετοιμασία» αυτή είχε μεγάλη σημασία. Μέ 6.000 πρόωρους θανάτους τόν χρόνο από φυματίωση και μέ άλλους τόσους από τούς πυρετούς τής έλονοσίας, οί 13.000 θάνατοι του άλβανικού εξαμήνου δέν αποτελούσαν κάτι τό έξαιρετικό, κάτι τό άβάσταχτο. Μέ 250.000 φυματικούς στούς δρόμους, οί 25.000 ανάπνηροι του πολέμου, άθροίζονταν σε μία εικόνα θλίψης ήδη διάχυτη. Σε μία κοινωνία γεμάτη από άρρώστους, οί τραυματίες και οί άρρωστοι του πολέμου μπορούσαν ακόμα νά γοητεύουν περισσότερο από τό νά άποτροπιάζουν. Μέ άλλα λόγια οί άνθρωποι ήταν ακόμα είδος έπαρκώς αναλώσιμο και ή κοινωνία προσφερόταν για τόν πόλεμο και τίς όποιες περιπέτειές του.

Οί αλλαγές πού ό πόλεμος προκάλεσε άρχιζαν από τήν κορυφή. Ή τότε πολιτική και στρατιωτική ήγεσία βρέθηκε στη θέση του συντονιστή μιās γιγαντιαίας προσπάθειας πού άφορούσε τό σύνολο τών πόρων και τών δυνάμεων του έθνους. Οί βιομηχανικές μονάδες τής χώρας, από τά ύφασματα ως τά μηχανουργεία και από τίς μονάδες τροφίμων ως τά είδη έμαγιέ, στρατεύθηκαν για τήν παραγωγή είδών πού ό πόλεμος άπαιτούσε. Άκόμα και τό πιό άπλό είδος, τά πέταλα τω άλόγων για παράδειγμα, ήταν κρίσιμο στούς καιρούς εκείνους και ή έπάρκειά του, ή παραγωγή του άπαιτούσε μία κεντρική πρόβλεψη, έναν άκριβή σχεδιασμό, μία προσεκτική κατανομή τών πρώτων ύλών και τών καθηκόντων.

Αυτός ό συντονισμός ξεπερνούσε συχνά τίς δυνατότητες

και του πιό συγκεντρωτικού κρατικού μηχανισμού. Στην ύπαιθρο, για παράδειγμα, όπου ή επίταξη 200.000 περίπου κτηνών και ή επιστράτευση τών άνδρών έκανε προβληματική τή συνέχιση τών άγροτικών παραγωγικών δραστηριοτήτων. Πολλές κοινότητες χρειάστηκε νά ανακαλύψουν νέους τρόπους συνεργασίας ανάμεσα στα έναπομένοντα μέλη τους, νέους τρόπους άλληλοϋποστήριξης και καταμερισμού τών έργων. Ή ομαδική εργασία έγινε συχνά κανόνας και ή επικοινωνία τών ανθρώπων πήρε διαστάσεις πού δύσκολα θά μπορούσε κανείς νά φανταστεί λίγους μήνες πριν.

Στίς πόλεις ακόμα, μέσα από τήν πρωτόγνωρη άυστηρή πειθαρχηση σε κανόνες πολέμου κινούς σε όλους τούς ανθρώπους, ή αίσθηση συμμετοχής σε μία κοινή περιπέτεια, σε κοινούς κινδύνους, σ' έναν αναγκαίο συντονισμό, έμαθε τούς ανθρώπους νά λειτουργούν σαν ομάδες, πέρα από όποιοδήποτε κρατικό καταναγκασμό. Ή ώρα τής συσκότισης ήταν άπ' όλους σεβαστή είδικά όταν στον ουρανό άκούγονταν τό άπειλητικό βουητό τών άεροπλάνων. Ό ήχος τής σειρήνας ή τής καμπάνας έφερνε μαζί του μηνύματα προφανή πού άφορούσαν τό σύνολο τών ανθρώπων. Ή οργάνωση τών ατομικών κινήσεων και έπιλογών μέ άξονα γενικότερα δεδομένα έγινε ισχυρή κοινή αντίληψη.

Ή διάρθρωση του στρατού συγκροτούσε έναν έπιπλέον χώρο ανάδειξης του συλλογικού. Ή επιστράτευση γινόταν σε τοπική, γεωγραφική βάση και οί μονάδες πού έφθαναν στο μέτωπο ήταν συγκροτημένες από ανθρώπους πού κατάρχονταν από τήν ίδια περιοχή. Σε πολλές περιπτώσεις, στα συντάγματα ή στα τάγματα, γνωρίζονταν οί φαντάροι άναμεταξύ τους από τόν καιρό τής ειρήνης κιόλας. Άποτελούσαν ένα τμήμα, ένα άπόσπασμα τής τοπικής κοινωνίας και ή έμβάπτισή τους στην σκληρή, συλλογική πολεμική περιπέτεια έφτιαχνε δεσμούς πού είχαν άμεσο αντίκτυπο στις κοινότητες πού άφησαν πίσω τους. Στο μέτωπο και στα μετώπισθεν ή έλληνική κοινωνία περνούσε μέσα από διεργασίες ένοποίησης.

Ή κίνηση τών πληροφοριών, τών εκτιμήσεων και τών αντιλήψεων, ήταν ένα άλλο κεφάλαιο πού μεταβλήθηκε ριζικά εκείνο τόν καιρό. Ή «έπίσημη» ενημέρωση συνοψίζονταν στα «στρατιωτικά ανακοινωθέντα», πού έκρυβαν περισσότερα από όσα όμολογούσαν και στον λογοκριμένο τύπο πού δέν άπαντούσε σε όλα όσα ένδιέφεραν τούς πολλούς. Για τήν κατάσταση στο μέτωπο, για τίς δυνατότητες νίκης, για τό μέλλον αυτού του πολέμου, για τή στάση τής Γερμανίας, για τόν πραγματικό αριθμό τών σκοτωμένων. Οί τοπικές κοινωνίες όμως είχαν από τά πράγματα πλέον άλλες δυνατότητες επικοινωνίας. Οί φαντάροι πού, άρρωστοι ή τραυματίες, γύριζαν από τό μέτωπο συνδέοντας εκείνους πού έμεναν μέ όσους είχαν φύγει. Ή όλοένα και πιό έντονη κινητικότητα τών ανθρώπων, αποτέλεσμα τής έξάρθρωσης τών συγκοινωνιών και του περιορισμού τής εργατικής δύναμης, ανθρώπινης ή ζωικής, αύξαινε τά πλέγματα τής κίνησης τών πληροφοριών και τών ιδεών. Τά καφενεϊά, τά αυτοσχέδια παζάρια γίνονταν κέντρα ανταλλαγής τών όσων οί μέν και οί δε γνώριζαν. Όσοι γύριζαν από τό μέτωπο μιλούσαν άκατάπαυστα γι' αυτό, πιεζόμενοι από τόν διφασμένο για είδήσεις χώρο. Όλες αυτές οί εί-

δήσεις, ὅλα αὐτά τά ὑλικά, συγκεντρωμένα καί ζωντανά ἐπεξεργασμένα, ἔδιναν μιά γερή βάση γιά τήν ἀντιμετώπιση τῶν «ἐπίσημων» καναλιῶν πληροφόρησης. Οἱ ἄνθρωποι μάθαιναν νά ἐκτιμοῦν καί νά κρίνουν. Μάθαιναν νά ὑποκαθιστοῦν τό «ἐπίσημο» ἀπό δικά τους πλέγματα καί συστήματα γνώσης, ἐκτίμησης καί κρίσης. Ἀπό ἐκεῖ, ὡς τήν κριτική τῆς ἐξουσίας, ὡς τό κόψιμο τῶν γεφυρῶν μέ αὐτήν, ἡ ἀπόσταση συνεχῶς μίκραινε.

Οἱ νέες αὐτές καταστάσεις γεννοῦσαν καί νέα ἡγετικά στρώματα. Οἱ ἐπικεφαλῆς στίς μικρές μονάδες τοῦ μετώπου, οἱ κατώτεροι ἀξιωματικοί καί ὑπαξιωματικοί ἦταν καί αὐτοί ἔφεδροι, ἀντιπροσώπευαν καί αὐτοί τίς τοπικές κοινωνίες πού προμήθευαν τό ἀνθρώπινο δυναμικό τοῦ μετώπου. Συχνά, στοὺς λόχους τῶν 150-200 ἀνθρώπων, μόνο ὁ λοχαγός ἀνῆκε στό σῶμα τῶν μονίμων ἀξιωματικῶν, τῶν ἐπαγγελματιῶν τοῦ πολέμου. Ἄλλοτε οὔτε καί αὐτός. Στίς μάχες καί στόν ἀγῶνα τῆς καθημερινῆς ἐπιβίωσης, ἐπικεφαλῆς ἦταν οἱ ἔφεδροι, δικηγόροι, γεωπόνοι, δημόσιοι ὑπάλληλοι, λογιστές καί, προπαντός, δασκάλοι καί ἐκπαιδευτικοί. Αὐτοί ἦταν οἱ ἔφεδροι ἀνθυπολοχαγοί, ὑπολοχαγοί ἢ λοχίες πού οἱ φαντάροι ἔβλεπαν καί ἔνοιωθαν σάν ἄμεσους ὁδηγούς τους.

Πραγματικά στόν πόλεμο αὐτόν ὅπου οἱ ἐπιχειρήσεις ἦταν ἕνα ἀτελείωτο ἄθροισμα μικροσυγκρούσεων καί τοπικῶν ἀναμετρήσεων — ἐδῶ ἡ διεκδίκηση μιᾶς κορυφῆς, ἐκεῖ ἡ καταστροφή ἑνός φονικοῦ φυλακίου — ἡ κεντρική ἡγεσία, οἱ διοικήσεις τῶν μεγάλων ἀλλά καί τῶν μεσαίων μονάδων, ἦταν συχνά ἀόριστη γιά τούς ἀπλούς φαντάρους. Αὐτοί ἔβλεπαν τούς ἄμεσα ἀνώτερους τους, τούς ὑπεύθυνους γιά τόν ἐπικίνδυνο μικρόκοσμο ὅπου ζοῦσαν, τούς ἴδιους τούς «ἀνθρώπους κύρους» πού γνώριζαν καί ἀπό τόν καιρό τῆς εἰρήνης στίς περιοχές τους. Τούς γραμματιζομένους, τούς δασκάλους. Αὐτοί φρόντιζαν, αὐτοί κινδύνευαν μαζί τους, αὐτοί ἔπαιρναν τίς κρίσιμες ἀποφάσεις

πού ἡ διοίκηση κάτω ἀπό τό βλέμμα τοῦ ἐχθροῦ ἀπαιτοῦσε. Στά μάτια τῶν πολλῶν, αὐτοί ἄξιζαν. Οἱ ἄλλοι, οἱ «στρατηγοί», οἱ «μεγάλοι» ἦταν ἀδιάφοροι ὡς ἐχθρικοί. Ἀπό αὐτούς ἔρχονταν οἱ παράλογες διαταγές γιά τίς ἐφόδους μέ τήν λόγχη στά ὑψώματα τοῦ ἐχθροῦ ἢ γιά τίς ὀλονύχτιες παγωμένες πορεῖες. Ἐξαιτίας τους ἀργοῦσε ἡ ἀντικατάσταση τῶν μαχητῶν τῆς πρώτης γραμμῆς, ἔφθανε τό συσσίτιο λειψό ἢ παγωμένο. Τούς χρέωναν ὅλα τά ἀρνητικά μέ τό δικαίωμα πού δίνει ἡ ἀπουσία καί ἡ γεύση τοῦ μακρυνοῦ καί ἄγνωστου. Στό κάτω κάτω τό ἐπίπεδο τῆς γενικῆς στρατηγικῆς καί τακτικῆς ἦταν φτωχό καί ἄθλιο, πράγμα πού δέν περνοῦσε ἀπαρατήρητο σ' αὐτές τίς κοινωνίες τῶν ἔνστολων πολιτῶν πού οἱ συνθήκες τούς δίδαξαν νά σκέφτονται καί νά κρίνουν. Οὐσιαστικά ἐπρόκειτο γιά μιά ὀλοένα καί πιό ἔντονη δυσπιστία πρὸς τό ἐπίσημο κράτος καί τούς μηχανισμούς του καί γιά μιά ὑποκατάστασή του ἀπό νέους, πιό ἀξιόπιστους καί πιό προσιτούς παράγοντες ἐξουσίας. Ἡ κοινωνία αὐτοσχεδίαζε καί ἐδῶ.

Οἱ ἀποστάσεις αὐτές πῆραν τήν ἀποφασιστική τους διάταξη τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1941, στίς μέρες τῆς κατάρρευσης. Ἡ γενικευμένη αἴσθηση προδοσίας καί ἐγκατάλειψης πού χρεώθηκε συλλήβδην στήν πολιτική καί στρατιωτική ἡγεσία, συνθηκολογήσασα καί μῆ, εἶχε τίς ρίζες της στίς βασιανιστικές διεργασίες τῶν ἕξι προηγούμενων μηνῶν. Ἐπρόκειτο γιά ἀποτελέσματα συνταρακτικά, ἀνατρεπτικά τῶν πλέον θεμελιακῶν ἰσορροπιῶν τῆς κοινωνικῆς καί πολιτικῆς πραγματικότητας. Ἡ κατοχή πού ἀκολούθησε πρόσθεσε τίς δικές της ἐμπειρίες στίς διεργασίες αὐτές. Καί ὁ κόσμος ἄλλαξε. Ὁ πόλεμος μετέτρεψε αὐτή τήν μεσογειακή καί βαλκανική κοινωνία σέ μιά Γῆ τῆς Δημιουργίας ὅπου θά μπορούσε πλέον νά συμβεῖ τό ὅτιδήποτε. Τό ἐπόμενο κεφάλαιο ἦταν ἡ Ἀντίσταση μέ ὅλες τίς κοινωνικές της προεκτάσεις.

«Βάση – Έποικοδόμημα»

Τό τέλος μιᾶς συζήτησης πού τώρα ἀρχίζει

Λονδίνο, 22 Αύγουστου 1990

Φίλε Ἀριστείδη, γιὰ σου

Μέ τά πολλά ἔφτασε κι ἐδῶ ὁ *Πολίτης* πρὶν ἕνα μῆνα περὶπου καί εἶχα ἐπιτέλους τήν εὐκαιρία νά διαβάσω μέ τή δέουσα προσοχή τό πόνημα τῆς Νάρρας. (Νομίζω ὅτι ἡ σωστή ὀρθογραφία εἶναι μέ ἕνα ρ). Ὅπως σοῦ εἶπα τήν τελευταία φορά πού συναντηθήκαμε στήν Ἀθήνα, καλό θά ἦταν, ἐφόσον ἡ συζήτηση εἶχε ἀποκτήσει ἕνα εἶδος συμμετρίας — δύο δικά μου καί δύο δικά σου — νά γίνει πιό προσωπική (ἄχι μέ τήν κακή ἔννοια τοῦ ὄρου), λιγότερο κατηγορηματική καί νά ἀποβάλλει τόν δημόσιο χαρακτήρα καί τά προσωπεῖα της. Πρὶν ἀπό λίγες μέρες ὅμως διάβασα στό τελευταῖο τεῦχος τοῦ *Πολίτη* (107) τό ἀναγωγισμοῦ (δειλόν) ἐγκώμιον τοῦ Καρρᾶ κι ὁμολογῶ ὅτι ἄλλαξα γνώμη. Θά ἤθελα νά δώσω συνέχεια, ἐπωνύμως τή φορά αὐτή. Τό εἶδος τῆς προσωπικῆς ἐπιστολῆς πάντως μέ βολεύει μιά καί θά μπορέσω ἐπί τέλους νά ἐκφραστῶ ἐλεύθερα (ὅπως σκέφτομαι δηλαδή) χρησιμοποιώντας κάπου κάπου ὡς Βρετανολεβαντίνος μερικούς ἀγγλικούς ὄρους. Ζητῶ προκαταβολικά συγγνώμη, φταίει (καί γι' αὐτό) ἡ Ἑσπερία.

ΤΑ ΠΕΡΙ ΡΗΤΟΡΙΚΗΣ

Ὀλίγη προϊστορία. Τό βασικό ἐπιχείρημα τοῦ πρώτου κειμένου ἦταν κάτι πού ἀρχισα νά σκέφτομαι πρὶν ἀπό μερικά χρόνια, ὅταν ὁ λεγόμενος «ὑπαρκτός» σοσιαλισμός βαστοῦσε ἀκόμα καί κανεῖς δέν τολμοῦσε ἢ δέν μποροῦσε νά φανταστεῖ τή σημερινή κατάσταση. Μιά δύο φορές μάλιστα θυμᾶμαι ὅτι τό συζητήσαμε ἀκροθιγῶς μέ τόν Ντένη καί πέρυσι τήν ἄνοιξη στήν Ἀθήνα εἶχα πεί στον Ἄγγελο, μεταξύ ἀστείου καί σοβαροῦ, ὅτι κάποια μέρα θά τοῦ ἔστελνα ἕνα ἄρθρο γιά τό μαρξισμό ἐκεῖνος μοῦ ἀπάντησε, μέ τό ἴδιο πνεῦμα, ὅτι ὅταν αὐτός γράψει γιά τόν Ἑλιοτ θά ῥθει ἡ στιγμή νά ἀσχοληθῶ κι ἐγώ μέ τήν πολιτική! (κατά συνέπεια ὑπάρχει κείμε-

νο τοῦ Ἑλεφάντη γιά τόν Ἑλιοτ πού σᾶς τό βαστάει κρυφά). Τό συγκεκριμένο ἐρέθισμα πάντως γιά τό πρῶτο ἄρθρο ἦταν, ὅπως καί στήν περίπτωση τοῦ μυθικοῦ «συντρόφου», τό σοβιετικό ντοκουμαντέρ πού ὄντως εἶδα στήν τηλεόραση, σέ συνδυασμό μέ τήν εἶδηση πού πέρασε ἀπαρατήρητη σχεδόν στά φιλά τῶν ἐφημερίδων ὅτι ὀρισμένα στελέχη τοῦ κόμματος στήν Ἀνατολική Γερμανία αυτοκτόνησαν μετά τά γεγονότα στό Βερολίνο. Ἐτσι μοῦ μπῆκε στό μυαλό τό μοτίβο τῆς αυτοκτονίας — ἀρχικά ὡς ἐπίκαιρο ἐρέθισμα δηλαδή (μὴν ξεχνᾶς ὅτι ἀσκῶ τό ἀνυπόληπτο ἐπάγγελμα τοῦ δημοσιογράφου). Στή συνέχεια ὅμως ἀρχισε νά λειτουργεῖ ὡς ἀλληγορία (αὐτό γιά νά χαρεῖ ὁ Ντένης). Τί θέλω νά πῶ; Ἀπλουστάτα, ὅτι τό μοτίβο τῆς αυτοκτονίας συνοψίζει ἀλληγορικά τό πά-

θημα τοῦ μαρξισμοῦ ὁ ὁποῖος, κατὰ τή διάγνωσή μου, δέν δολοφονήθηκε ἀλλά αυτοκτόνησε. Αὐτό προσπαθῶ νά δείξω μέ τό ἐπιχείρημα ὅτι ὁ μισός μαρξισμός, πού θά πρέπει νά ἀπορριφθεῖ ἐπειδή μιᾶς ὁδήγησε στό σημερινό χάλι, εἶναι ἀπορριπτός ἐν ὀνόματι τοῦ ἄλλου μισοῦ, καί ἄχι ἐν ὀνόματι κάποιας μή μαρξιστικῆς θεωρίας.

Ἐπάρχει ὅμως ἕνα ἐπιπλέον στοιχεῖο, πολύ σημαντικό, πού παραβλέπεις τελείως: μέσα στό κείμενο βρίσκονται διάσπαρτα διάφορα πρωῦστερα πού, ἐκ πρώτης ὄψεως, καμιά σχέση δέν ἔχουν μέ τόν κορμό τοῦ ἐπιχειρήματος, ὅπερ σημαίνει ὅτι ἄλλο σκοπό ἐξυπηρετοῦν· κι αὐτό προσπάθησα νά ὑπαινιχθῶ στήν εἰσαγωγή ὅπου ἐπίτηδες ἐνσπεῖρω ἀμφιβολίες γιά τήν ταυτότητα τοῦ συγγραφέα καί γιά τό ἄν πρόκειται τελικά περὶ αυτοκτονίας, λέγοντας, ἐμμέσως πλὴν σαφῶς, ὅτι δέν ἀποκλείεται ἡ ὅλη ὑπόθεση νά εἶναι ἕνα σκηνοθετημένο ἀφήγημα πού ἡ πλοκή του καθορίζεται ἀπό μιά θεωρητική ἀνάγνωση τῶν ἱστορικῶν γεγονότων. Ἡ αυτοκτονία δηλαδή δέν παραπέμπει στήν προσωπική διάσταση τῆς ἱστορίας τοῦ συντρόφου ἀλλά στήν ἀντίφαση πού θέλω νά ἐντοπίσω στήν καρδιά τοῦ ὀρθόδοξου μαρξισμοῦ. Ἐτσι ἐξηγεῖται ἐπίσης καί ἡ εἰσαγωγική παρατήρηση ὅτι τό τελικό συμπέρασμα μπορεῖ νά μὴ εἶναι τόσο ἀποκαρδιωτικό πού νά δικαιολογεῖ τήν αυτοκτονία.

Ὁμολογῶ πῶς δέν μοῦ πέρασε κἀν ἀπό τό μυαλό ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό θωράκιζα τά λεγόμενα τοῦ συντρόφου ἐπικαλούμενος σιωπηρά τό «ὁ νεκρός δεδικαιώται». Ὅσον ἀφορᾶ δέ τό μοτίβο τοῦ ἥρωισμοῦ πού ἀπαιτεῖται ἀπό τόν αὐτόχειρα, στό ὅποιο ἀποδίδεις τόσο μεγάλη σημασία, εἶναι κάτι πού νομίζω ὅτι δέν χωράει στό πρῶτο κείμενο ἄν λάβει κανεῖς ὑπόψη τήν ἐντονη εἰρωνική διάσταση πού δημιουργεῖται ἀπό τό προφανές «στήσιμο» καί τήν ἀμφισημία τῆς ὅλης ὑπόθεσης. Σκοπός μου δέν ἦταν νά ταυτιστοῦν οἱ ἀναγνώστες βιωματικά μέ τήν τραγῳδία τοῦ συντρόφου, ἀλλά νά προβληματισθοῦν ἐντοπίζοντας καί ἐρμηνεύοντας τά ἴχνη πού σκόπιμα ἔσπειρα στό δρόμο τους. Μιλώντας μέ ἀπόλυ-

τη ελικρίνεια, νομίζω ότι η ρητορική διάσταση που αποδίδεις στο κείμενό μου είναι τραβηγμένη από τα μαλλιά και μπορώ να την καταλάβω μόνο μέσα στα πλαίσια μιας δημόσιας αντιδικίας. Θα μου πεις τώρα ότι τα ρητορικά τεχνάσματα μπορεί να λειτουργούν και ξμμεσα (φοβάμαι να πω υποσυνείδητα μήπως πέσουμε σε κανένα άλλο βαθύ λούκι) ή ακόμα ότι οι τήν ρητορικήν ασκούντες φέρονται σάν τους ταχυδακτυλουργούς — δλοι ξέρουμε ότι υπάρχει κάποιο κόλπο αλλά αυτοί δεν πρέπει να τό παραδεχθούν για να διατηρηθεί η αίσθηση τής μαγείας. Σοβαρό επίχειρημα και τό δέχομαι. Τό τέχνασμα χάνει τήν αποτελεσματικότητά του όταν εμφανίζεται ως τέχνασμα, αλλά ως μήν ξεχνάμε ότι η ρητορική έχει και μία ανακλαστική διάσταση που αφορα και τό δικό σου επίχειρημα για τό πώς τήν χρησιμοποιώ. Δεν είναι εξίσου ρητορικό να ανακαλύπτουμε τήν επάρατο ρητορική στά κείμενα που κριτικάρουμε; Υποθέτω ότι ο καθηγητής κος Μπασάκος (δεινός ρήτωρ κι αυτός) στις παραδόσεις του θά αναφέρθηκε και στό πόσο δύσκολο είναι να απαλλαγούμε από τή ρητορική, ακόμα (ή κυρίως) όταν η ανάγνωσή μας προσπαθεί να τήν έντοπίσει μόνο σ' αυτό που διαβάζουμε κι όχι στόν τρόπο που τό διαβάζουμε. Δεν ξέρω που θά μπορούσε να καταλήξει αυτός ο ανακλαστικός ανήφορος (ή κατήφορος), αλλά διαπιστώνω ότι η δλη υπόθεση δεν στερεΐται ειρωνείας: όσο περισσότερο πιστεύουμε στό άπειρο μιας ανακλαστικής διαδικασίας, τόσο μεγαλύτερη σημασία έχει ποιός θά μιλήσει τελευταίος.

ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΚΑ

Θά διατυπώσω επιγραμματικά τή διαφωνία μας, όπως τή βλέπω εγώ: στόχος μου ήταν να αναβαθμίσω τή σημασία του επιστημολογικού μοντέλου (λόγος - αντικείμενο) επειδή πιστεύω ότι ο ιδιότυπος δυϊσμός του αποκαλύπτει τήν κοινωνική διάσταση τής επιστημολογίας και τις πρωτογενείς κοινωνικές σχέσεις που προκύπτουν στό λεγόμενο εποικοδόμημα, ανατρέποντας έτσι τό ιεραρχικό μαρξιστικό μοντέλο (εποικοδόμημα - βάση) που υποβαθμίζει τό εποικοδόμημα εφόσον προϋποθέτει ότι, σε τελική ανάλυση, η κοινωνική «πρωτοκαθεδρία» ανήκει στη βάση. Αντίθετα εσύ παραδέχεσαι μόν τή χρησιμότητα του επιστημολογικού δυϊσμού σάν γενική αρχή και σάν αντίδοτο στόν μεταμαρξισμό - μοντερνισμό, αλλά όταν αφήσουμε τούς διάφορους Λακλάου του κόσμου τούτου και μπούμε στα χωράφια τής

κλασικής μαρξιστικής θεωρίας αρχίζεις να κλωτσάς, επειδή δεν έχεις κατ' αρχήν αντιρρήσεις για τό μοντέλο εποικοδόμημα - βάση. Πέρα απ' αυτό, με κατηγορείς για υποβάθμιση τής ταξικής πάλης. Έλπίζω ότι μέχρι εδώ θά συμφωνήσεις με τήν περίληψη που έκανα.

Άς περάσουμε τώρα στις επίδικες λεπτομέρειες. Θ' αρχίσω με μία γενική παρατήρηση — τό παράπονό μου, αν θέλεις. Στα δύο κείμενά μου χρησιμοποιώ διάφορους δρους κλειδιά, όπως «θεωρία», «κόσμος», «ετερογένεια», «όμοιογένεια», «δυϊσμός», «πραγματικότητα» κ.λπ. προϋποθέτοντας όμως (χωρίς να τό πω καθαρά, τό παραδέχομαι) μεγάλη αυστηρότητα και ακρίβεια στόν όρισμό και τή χρήση τους διότι τό νοηματικό τους πεδίο είναι ήδη ευρύ και φορτισμένο, και μπορεί εύκολα να υποστεί σημασιολογικές μετατοπίσεις που μοιραία οδηγούν σε σύγχυση. Για να μην πολυλογώ, η έντύπωση που αποκόμισα κυρίως από τό δεύτερο άρθρο ήταν ότι η κριτική σου πολλές φορές βασίζεται σε μία ανάγνωση του κειμένου μου που παραβλέπει τή συγκεκριμένη σημασία που έχει ο συγκεκριμένος δρος στη συγκεκριμένη περίπτωση (τό *con-text* δηλαδή) κάνοντας έτσι τό κριτικό έργο σου πιο εύκολο απ' ό,τι είναι στην πραγματικότητα. Για να σ' τό πω εγγλέζικα: you keep moving the goalposts! "Ητοι, είναι εύκολο να βάσουμε γκόλ αν μετακινήσουμε τά δοκάρια.

Μερικά παραδείγματα: λές ότι «οι θεωρίες μας... δεν είναι απλώς τό ετερογενές άλλο τής πραγματικότητας και του κόσμου. Αυτές είναι πάντοτε ταυτόχρονα και μέρος αυτής τής πραγματικότητας». Προς Θεού, ποτέ δεν είπα ότι οι θεωρίες μας δεν αποτελούν μέρος τής πραγματικότητας, με τήν ευρεία έννοια που έχει ο δρος όπως τόν χρησιμοποιείς σ' αυτό τό *con-text*. Μήν ξεχνάς ότι στό πρώτο κείμενο προσπάθησα να δείξω πως οι διάφορες έκδοχές επιστημολογικής πρόσληψης του αντικειμένου συγκροτούν τις κοινωνικές σχέσεις που προκύπτουν στό εποικοδόμημα, με αποτελέσματα όχι μόνο πραγματικά αλλά καθαρά πολιτικά! Σωστό, λάθος — δεν ξέρω. Είμαι σίγουρος όμως ότι δεν μπορεί κανείς να άμφισβητήσει τόν καιριο ρόλο που νομίζω ότι παίζει η λειτουργία αυτή στην πραγματικότητα που ζούμε στο πετσί μας, για να χρησιμοποιήσω μία δική σου διατύπωση. Άλλά τό σημείο είναι λεπτό και άπαιτεί ακριβολογία: ο δρος «ετερογένεια», όπως τόν χρησιμοποιώ, έχει καθαρά επιστημολογική σημασία και άποτελεί τό *sine qua non* του επιστημολογικού δυϊσμού με τόν όποιο συμφωνείς. Μέσα στό *context* αυτό θά μπορούσε κανείς να άποκαλέσει

«πραγματικότητα» τό ετερογενές άλλο του συμβατικού ή γλωσσικού στοιχείου, χωρίς όμως τούτο να σημαίνει ότι έννοει τήν πραγματικότητα, εκτός εισαγωγικών, ή όποια φυσικά περιλαμβάνει τά πάντα. Για να τό πω διαφορετικά, αν διατυπώσω τήν άποψη ότι η πραγματική καρέκλα που κάθονται τώρα δεν είναι όμοιογενής με τήν έννοια ή τό σημαίνον «καρέκλα», κι αυτό θέλω να κάνω, πως είναι δυνατόν να βγάλεις τό συμπέρασμα ότι τά σημαίνοντα και οι έννοιες δεν έντάσσονται στην πραγματικότητα; Άν ταυτίσουμε τό επιστημολογικό αντικείμενο με τήν πραγματικότητα, υπό τήν ευρεία έννοια του δρου (όπως κανείς εσύ για να μου τό προσάψεις στη συνέχεια), τότε αναγκαστικά θά θεωρήσουμε τις καθ' όλα πραγματικές, έννοιολογικές και γλωσσικές δομές μέσω των όποιων προσλαμβάνουμε τόν κόσμο «έξωπραγματικές». Κι έτσι με έχεις κάνει όχι έγελιανότερο του Χέγκελ αλλά πλατωνικότερο του Πλάτωνα!

Παρακάτω γράφεις: «Ξέρουμε καλά... πως οι ιδέες και θεωρίες δεν είναι μόνο οι ιδανικά εξαυλωμένοι και ανεξάρτητοι τρόποι με τούς όποιους άπευθυνόμαστε μεταβατικά στόν κόσμο για να μάθουμε τά μυστικά του». Άριστιδης, με άδικείς. Σου υπενθυμίζω τά όλίγα που έγραψα περί Πόπερ στό πρώτο άρθρο και για τό πως δεν μπόρεσε να δεί τήν κοινωνική διάσταση τής όρθής μεθοδολογικής αρχής του, και διαμαρτύρομαι επειδή έκανα σαφές ότι οι θεωρίες δεν θά πρέπει να εκλαμβάνονται ως άπλές άπόπειρες, έπιτυχείς ή άνεπιτυχείς, να μάθουμε τά μυστικά τής φύσης. Οι θεωρίες μας, δηλαδή ο συγκεκριμένος τρόπος παραγωγής και κατανάλωσης γνώσης και νοήματος, συγκροτούν κοινωνικές σχέσεις που είναι πρωταρχικές, ήτοι δεν άναγονται στη λεγόμενη βάση, όχι επειδή κινούνται σε κάποιο εξαυλωμένο εκτός πραγματικότητας χώρο, αλλά επειδή δεν είναι άνάγκη να άναρθουν σε κάποιο άλλο, ουσιαστικότερο κοινωνικά έπίπεδο, για να κοινωνικοποιηθούν. Αυτό θέλησα να πω, και ταυτόχρονα προσπάθησα να δείξω πως η υποβάθμιση του λεγόμενου εποικοδομήματος (με τήν άναγωγή του στη βάση) συνέβαλε άποφασιστικά στην πολιτική κατάρρευση του άπαρκτου σοσιαλισμού επειδή στό έπίπεδο αυτό επικράτησαν σημασιοδοτικοί μηχανισμοί που άναπαρήγαγαν, όχι μόνο τις σχέσεις έκμετάλλευσης που έντάσσονται στη βάση, αλλά κυρίως τις σχέσεις έκμετάλλευσης που προκύπτουν στό εποικοδόμημα. *Αυτός είναι ο χώρος όπου παίχθηκε και χάθηκε τό χοντρό πολιτικό παιχνίδι*. Για να ξαναγυρίσουμε όμως στα επιστημολογικά, θά μπορούσα να άντι-

στρέψω την κατηγορία: εφόσον δέχεται τη χρησιμότητα της επιστημολογίας χωρίς όμως την κοινωνική διάσταση που προσπαθώ εγώ να της αποδώσω, εσύ είσαι αυτός που τη θεωρείς έναν άπλο τρόπο να μάθουμε τα μυστικά του κόσμου, και τίποτε άλλο.

*Άλλο ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα: «'Ο κ. Γιαννακόπουλος γράφει επί λέξει πώς η θεωρία δεν είναι γέννημα της πραγματικότητας, όπως ανάμεσα στο επίπεδο της βάσης και αυτό του εποικοδομήματος δεν υπάρχει καμιά σχέση καθορισμού, καμιά σχέση αίτιου - αιτιατού». Και λίγες αράδες παρακάτω: «Πρώτ' απ' όλα ο απόλυτος δυϊσμός που επικαλείται ο κ. Γιαννακόπουλος (καμιά σχέση καθορισμού, καμιά σχέση αίτιου - αιτιατού ανάμεσα στη θεωρία και στον κόσμο) είναι εσωτερικά αντιφατικός». Νομίζω ότι αυτό το παράθεμα είναι χαρακτηριστικό γιατί δείχνει καθαρά πώς συγχέονται οι δροι του επιστημολογικού μοντέλου με τους δρους του κλασικού μαρξιστικού, και πώς η (ορθή) θέση ότι η βάση δεν καθορίζει το εποικοδόμημα και η πραγματικότητα δεν γεννάει τη θεωρία, διολισθαίνει νοηματικά για να καταλήξει στη (λανθασμένη) θέση ότι δεν υπάρχει σχέση ανάμεσα στη θεωρία και το αντικείμενό της. Πρώτ' απ' όλα θα ήθελα να διευκρινίσω κάτι που δεν έκανα σαφές: ποτέ δεν ισχυρίσθηκα ότι ανάμεσα σ' εκείνο που οι μαρξιστές ονομάζουν «βάση» και σ' εκείνο που ονομάζουν «εποικοδόμημα» δεν υπάρχει σχέση. Είπα απλώς ότι δεν υπάρχει σχέση καθορισμού επειδή δεν πιστεύω ότι τό μέν καθορίζει τό δέ, δεν πιστεύω δηλαδή ότι η βάση είναι η «αίτια» του εποικοδομήματος (ή τό εποικοδόμημα αίτια της βάσης). Και στο σημείο αυτό οφείλω επίσης να πω ότι στην ουσία δεν δέχομαι τό κατακόρυφο μεταφορικό σχήμα βάση - εποικοδόμημα που αναγκάζομαι να χρησιμοποιήσω.

Δέν τό δέχομαι επειδή οι συνδηλώσεις του μās προετοιμάζουν έμμεσα να δεχθούμε μοντέλα που προϋποθέτουν τή γραμμική σχέση αίτιου - αιτιατού. Για παράδειγμα, η κριτική σου θεωρεί δεδομένο ότι η μόνη αληθινή σχέση είναι η σχέση μονόδρομης αιτιότητας κι εδώ έντοπιζεται η διαφωνία μας. Είμαι σίγουρος ότι οι κοινωνικές σχέσεις που χαρακτηρίζουν και τά δύο επίπεδα σέ μιά δεδομένη ιστορική περίοδο έχουν όντως όρισμένα κοινά ή μάλλον παράλληλα χαρακτηριστικά που συνιστούν τόν συγκεκριμένο για τήν έποχή τρόπο άσκησης κοινωνικής έξουσίας και έκμετάλλευσης (δέν θέλω ν' άρχισω τά παραδείγματα γιατί θά πάμε πολύ μακριά, θά έλεγα όμως ότι η περίπτωση της προοπτικής που αναφέρω είναι ένδεικτική), αλλά αυτό δέν σημαίνει καθορισμό

από τή βάση. Αυτά δσον άφορā τή σχέση ανάμεσα στά δύο μαρξιστικά επίπεδα. Για να περάσουμε τώρα στην επιστημολογική διάσταση, τήν κοινωνική λειτουργία της όποιας ανακαλύπτουμε στο μέτρο που αναγνωρίζουμε τήν ιδιαιτερότητά της, ό επιστημολογικός δυϊσμός που προτείνω δέν είναι απόλυτος, όπως έννοιεις εσύ τό απόλυτο, επειδή δέν έχουμε μέν ιεραρχικό καθορισμό του ένός σκέλους από τό άλλο, έχουμε όμως μια interactive σχέση που προκύπτει από τήν έρωτηματική μεταβατικότητα του λόγου (σ' αυτό θά επανέλθω). Όταν λέω λοιπόν ότι η θεωρία δέν είναι γέννημα της πραγματικότητας, δέν θέλω να αποκλείσω τή σχέση ανάμεσα στά δύο, αλλά τήν άφελή έκδοχή (και είμαι σίγουρος ότι τή θεωρείς κι εσύ άφελή) σύμφωνα με τήν όποια η πραγματικότητα ύπαγορεύει (γεννά) έτσι απλά, άπροβλημάτιστα και μονόδρομα τίς θεωρίες μέσω των όποιων τήν προσλαμβάνουμε. Κάτι τέτοιο θά συνιστούσε άκρατο έμπειρισμό τό χειρίστου είδους. Και κάτι άλλο: όμολογώ ότι μπήκα στον πειρασμό να πω ότι τά δύο αυτά ζευγάρια (βάση - εποικοδόμημα και λόγος - αντικείμενο) βασίζονται στο ίδιο είδος μη άναγώγιμης σχέσης ή όποια δέν καθορίζει μόνο τό πώς συνδέονται τά δύο σκέλη τους αλλά και μεταξύ τους. Δέν ξέρω αν έχω τό δικαίωμα να φτάσω μέχρι εκεί που φαίνεται ύπερβολικά συμμετρικό και διαβλέπω ένστικτωδώς τόν κίνδυνο ύπεραπλούστευσης.

Μή μέ παρεξηγήσεις πάντως. Δέν θέλω να πω ότι ύποχρεούσαι να διαβάσεις τό κείμενό μου με τούς δρους που σου προτείνω — κάτι τέτοιο θά σήμαινε άποδοχή του. Έχεις κάθε δικαίωμα να προτείνεις τή δική σου άνάγνωση, αυτό όμως γεννά παράλληλα τήν ύποχρέωση να δείξεις καθαρά πώς είναι δυνατόν να περνās τόσο εδκόλα από τήν έννοια του επιστημολογικού αντικειμένου στην κοινωνική πραγματικότητα, πώς ό επιστημολογικός δυϊσμός (όπως τόν έννοώ) άνάγεται στο δυϊσμό εποικοδομήματος - βάσης και γιατί η έτερογένεια ανάμεσα στά δύο σκέλη του επιστημολογικού μοντέλου άποκλείει τή μεταξύ τους σχέση και

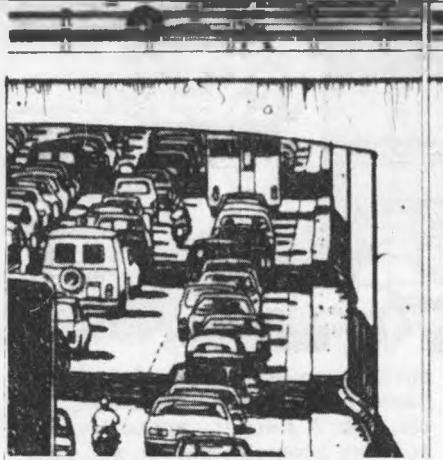
συνεπάγεται, όχι τήν ιδιαιτερότητα που θά ήθελα εγώ, αλλά τόν άπόλυτο διαχωρισμό των δύο βασικών κοινωνικών πρακτικών που μου άποδίδεις εσύ, και άλλα πολλά. Έπιπλέον η κριτική σου μερικές φορές παραπέμπει στο τί έννοώ εγώ, άρα οι διαμαρτυρίες μου είναι νόμιμες επειδή μου άποδίδονται θέσεις που όχι μόνο δέν δέχομαι αλλά αντίθετα προσπάθησα να άνατρέψω. Η έντύπωσή μου είναι ότι έκανες τούς βασικούς δρους που χρησιμοποιώ πιο ρευστούς άπ' ό,τι ήταν (και όμολογώ ότι αν είχα προβλέψει μιά τέτοια αντίδραση θά είχα έπιμείνει στη σημασιολογική άυστηρότητα που δυστυχώς θεώρησα δεδομένη) για να μου βγεις και από τά άριστερά κι από τά δεξιά!

ΔΥΙΣΜΟΣ

Νομίζω ότι είναι η πραγματική αίτια της διαφωνίας, και μέ σένα και μέ τόν Καρρά. Τό γεγονός ότι μου άποδίδεις κάτι που, στο επίπεδο της δεδηλωμένης πρόθεσης τουλάχιστον, καταδικάζω και προσπαθώ πάση θυσία να άποφύγω, δηλαδή τόν «άπόλυτο» δυϊσμό, δέν συνιστά κατ' άνάγκη παρανόηση ή παρανόηση του κειμένου μου. Τό πράγμα πάει πολύ πιο βαθιά. Έχω τήν ύποψια ότι ό δυϊσμός και οι ιδιότητες που του άποδίδουμε είναι τό «πῶ στῶ» που λειτουργεί όχι μόνο ως άρχή, αλλά κυρίως ως θεμελιακή έννοια που καθορίζει τί είναι όρατό και τί άόρατο, κατευθύνοντας έτσι τή σκέψη μας μέσα από διάφορα μεταφορικά σχήματα που προδικάζουν και τίς άναγνώσεις μας και τίς πρακτικές εφαρμογές των θεωριών μας. Μιά και τό θέμα έχει τόσο μεγάλη σημασία, θά προσπαθήσω να διατυπώσω ξανά τήν άποψη μου: δέχομαι τόν δυϊσμό και άπορρίπτω τόν «άπόλυτο» χαρακτήρα του (όπως τόν έννοιεις εσύ) γιατί πιστεύω ότι ένας τέτοιος άπόλυτος δυϊσμός είναι ό δυϊσμός διαβασιμότητας μονιστικά. Είναι ό μόνος δυϊσμός που μπορεί να φανταστεί ό μονισμός. Για να πω τό ίδιο πράγμα διαφορετικά, η βασική λειτουργία του μονισμού είναι να άποδίδει τή δική του έννοια του άπόλυτου στον δυϊσμό για να τόν καταστήσει άτοπο. Νομίζω ότι πρόκειται για κλασικό παράδειγμα μίας θεωρίας (του μονισμού) που «ανακαλύπτει» στο αντικείμενό της (τόν άπόλυτο δυϊσμό) τόν λόγο για τόν όποιο συστάθηκε. Γιατί τό κάνει; Άπλούστατα, για να διεκδικήσει άποκλειστικά τήν έννοια της σχέσης, για να τήν μονοπωλήσει, και στη συνέχεια να τήν όρίσει κατά τρόπο που οδηγεί στην κατάργησή της — αυτή είναι η στιγμή της «τελικής άναλύσης». Πώς τό κάνει; Έξίσου απλά, θεωρώντας δεδομένο ότι η

σχέση μεταξύ έτερογενών και μη αναγώγιμων στοιχείων, δηλαδή στοιχείων που δέν συνδέονται ιεραρχικά, αποτελεί *contradiction in terms*. Είναι όμως; Αυτό ακριβώς άμφισβητώ επικαλούμενος την *Κριτική του Καθαρού Λόγου* όπου, όπως την κατάλαβα εγώ, προβάλλεται για πρώτη φορά ή άποψη ότι γνώση παράγεται μόνο όταν συνδυάζονται δύο έτερογενή στοιχεία. Μέ βάση λοιπόν τό καντιανό *insight*, διατυπώνω τό έπιχείρημα ότι ή έννοια της σχέσης που ένδιαφέρει ήμένα, έπειδή μάλιστα άποκαλύπτει τήν κοινωνική διάσταση της έπιστημολογίας, προϋποθέτει τήν ύπαρξη δύο πόλων που *άκόμα και σε τελική άνάλυση δέν άνάγονται ό ένας στον άλλο*. Σε μία πρώτη χοντρική προσέγγιση, τό πρώτο σκέλος, τό άντικείμενο, είναι άπλώς εκείνο που ό Κάντ ονομάζει *intuition*, τό άπαραίτητο για τήν παραγωγή γνώσης συστατικό που συνδυάζεται πάντα μέ τό έτερογενές στοιχείο τής νόησης (ή τή σύμβαση, αν θέλεις νά θυμηθούμε μία παλιά όλονύχτια συζήτηση).

Ή μεγαλύτερη δυσκολία που άντιμετωπίζει όποιος προσπαθήσει νά δεί τά πράγματα από διαφορετική όπτική γωνία είναι ότι οι όροι που αναγκαστικά χρησιμοποιοει κάλυπτονται από ένα *sedimentation of meaning* που παρέμπει συνεχώς στις προβληματικές που θέλει νά άποφύγει, όπως φάνηκε καθαρά στην κριτική σου. Τά έρωτήματα όμως θά πρέπει νά τεθούν. Πώς τοποθετείται ή πώς θά μπορούσε νά τοποθετηθεί στό πρόβλημα τής έπιστημολογίας ό μαρξισμός; Τί ρόλο παίζει ή έννοια τής ανταγωνιστικής σχέσης που είναι καθαρά μαρξιστική; Ή συνδυάζεται, πώς συνδυάζεται ή έπιστημολογική σχέση μέ τήν κοινωνική; Σ' όλα αυτά και σε πολλά άλλα προσπάθησα νά βρω τήν άπαρχή μιας άπάντησης μέσα από τήν έννοια τής έρωτηματικής μεταβατικότητας. Έκείνο που μέ ένδιαφέρει ιδιαίτερα στην έρωταπάντηση είναι ή αναγκαστική συνύπαρξη δύο στοιχείων που σχετίζονται μόνο στό βαθμό που διατηρούν τήν έτερογένειά τους. Θα ήθελα νά πιστεύω ότι πρόκειται για ένα είδος καντιανού *paradigm* που άποδεσμεύεται από τίς άκαμπτές λογικές κατηγορίες γιατί δέν τίς έχει πιά ανάγκη. Ή έρώτηση προκαλεί τήν άπάντηση στό μέτρο που είναι πραγματικά έρώτηση άπευθυντέα και αντίστοιχα ή άπάντηση άνταποκρίνεται στην έρώτηση προσκομίζοντας στοιχεία που προέρχονται μέν από τό άντικείμενο αλλά διατυπώνονται αναγκαστικά *διαμορφωμένα* (μέ όλη τή σημασία τής λέξης) από τήν έρώτηση. Τό συμβατικό σηματοδοτικό μας σύστημα προτείνει τήν έννοια του μήκους και τίς διάφορες μονάδες μέτρησής του, αλλά δέν μπορεί νά μετρήσει τό γραφείο μου όπου

γράφω αυτή τή στιγμή. Ή αν πω ότι έχει μήκος 2 μέτρα, θά είναι λάθος γιατί τό μήκος του είναι 1 μέτρο και 80 εκατοστά. Ή άπάντηση έχει σαφώς «φορμαριστεί» από τήν έρώτηση, αλλά τά δύο αυτά στοιχεία που τήν άπαρτίζουν (ός πούμε μέ κάποια έπιφύλαξη: ή μορφή και τό περιεχόμενο) συνυπάρχουν έπειδή δέν άνάγονται τό ένα στό άλλο. Ή μόνη άλλη λύση θά ήταν νά καταφύγουμε είτε σ' έναν άκρατο έμπειρισμό που καταργεί τόν μορφοδοτικό ρόλο των κατηγοριών και τής γλώσσας, είτε στην έννοια τής *intellectual intuition* — λύσεις άκρατες αλλά ταυτόσημες. Όλα αυτά μπορεί νά ήχουν παράδοξα αλλά υπάρχουν όχι μόνο *in puce* αλλά συχνά επί λέξει στην *Κριτική του Καθαρού Λόγου*. Φυσικά δέν θέλω νά πω ότι ξαναγυρνώντας στον Κάντ θά λύσουμε όλα τά προβλήματα δεδομένου ότι ό ίδιος ό Κάντ έχει δώσει έπιχειρήματα και στην άντίστροφη προβληματικά. Τά όσα γράφει περί υπερβατολογικής φαντασίας και περί *schematism* θά μπορούσαν νά έρμηνευθούν ως προσπάθεια νά παρακαμφθεί τό πρόβλημα τής έτερογένειας, δεδομένου ότι εκεί εισάγει στοιχεία που ύποτιθεται ότι καθιστούν δυνατή τή σχέση ανάμεσα στους δύο έτερογενείς πόλους (*intuition* - *understanding*) έπειδή μετέχουν και στους δύο. Μ' άλλα λόγια, για νά εξηγήσει πώς είναι δυνατόν νά σχετίζονται δύο άνομοιογενή στοιχεία εκρινε ότι είναι πιο έδλογο νά ύποθέσει κανείς ότι συνδέονται μέσω κάποιου άλλου στοιχείου που έχει έσωτερικεύσει τήν άνομοιογένεια! Άλλά ός τόν αφήσουμε, άρκετά τόν ταλαιπώρησα.

ΒΑΣΗ - ΕΠΟΙΚΟΔΟΜΗΜΑ

Όμολογώ ότι στό θέμα αυτό δέν μπορώ νά σε παρακολουθήσω. Άρχίζεις έπισημαίνοντας σωστά ότι ή έτερογένεια πραγματικότητας και θεωρίας δέν είναι άπόλυτη, εκείνο όμως που σε άπασχολεί είναι πώς θά έντοπίσουμε τίς «πηγές» και τήν «καταγωγή» των θεωριών μας. Νομίζω ότι ή σχετική έτερογένεια λόγου και άντικειμένου

(όπως βλέπεις, επανέρχομαι σιωπηρά στη δική μου όρολογία) θέτει πολλά άλλα και πιο ένδιαφέροντα ζητήματα, αλλά δέν έχω πρόβλημα νά δεχθώ ότι θά πρέπει όντως νά άναζητήσουμε τίς έγκόσμιες πηγές τής γνώσης μας. Κάτι τέτοιο όμως νομίζω ότι άποτελεί έργο τής Ιστορίας και τής κοινωνιολογίας των έπιστημών, όπως λές κι εσύ, και δέν σχετίζεται άμεσα μέ τό πρόβλημα που μας άπασχολεί. Ή έγκόσμια πρακτική μας μπορεί νά άποτελεί τό «ερέθισμα» τής γνώσης — τό έρώτημα που προκαλεί τά έρωτήματά μας — αλλά όχι αναγκαστικά τήν «αίτια» της που συνεπάγεται ιεράρχηση καθορισμού. Στη συνέχεια λές: «άφου έχουμε ήδη δεχθεί, μαζί μέ τόν κ. Γιαννακόπουλο, ότι ό κόσμος ύπάρχει άνεξάρτητα από τίς θεωρίες μας (συμφωνώ και προσθέτω ότι όχι μόνο ύπάρχει αλλά και λειτουργεί έπιστημολογικά) τούτο σημαίνει ότι διατηρεί σχετικά τήν πρωτοκαθεδρία». Τί σημαίνει πρωτοκαθεδρία; Ότι ύπάρχει περισσότερο από τή θεωρία μέ βάση κάποια κλίμακα που καθορίζει τίς βαθμίδες ύπαρξης; Ή ότι ό κόσμος καθορίζει τίς θεωρίες; Όπως ξέρεις διαφωνώ ριζικά μέ τόν μεταστρουκτουραλισμό του συρμού που ούτε θέλει ούτε μπορεί νά βγει άπό τή «φυλακή τής γλώσσας». Τό ζητούμενο όμως είναι νά έδραιωθεί ή άναγκαία *συμβολή* τής έξωγλωσσικής πραγματικότητας, κι όχι ή πρωτοκαθεδρία της. (Θά πρόσθετα ότι εκτός από άναγκαία είναι και ισότιμη για νά κλείσω τό μικρό αυτό άνοιγμα μέσα από τό όποιο μπορεί νά περάσει όλόκληρος ό Χέγκελ). Ό πραγματικός στόχος ενός μοντέλου που βασίζεται στη σχέση τής άλληλόδρασης ανάμεσα σε δύο μη αναγώγιμα σκέλη, είναι ακριβώς αυτή ή πρωτοκαθεδρία — είτε τήν άπονέμουμε στον κόσμο είτε τήν άπονέμουμε στά συμβατικά συστήματα μέσα από τά όποια τόν προσλαμβάνουμε. Ή ιεράρχηση είναι ή όδός που οδηγεί μοιραία στό μονισμό. Για νά τό πω διαφορετικά και πολεμικά: *δέν ύπάρχει τελική άνάλυση!*

Δέν τελειώσαμε όμως. Παρακάτω τονίζεις ότι τό εποικοδόμημα δέν είναι άπλή και παθητική άντανάκλαση τής βάσης έπειδή έπιδρά «καθοριστικά» στη διαμόρφωσή της, καταλήγεις όμως λέγοντας ότι «οί κοινωνικοί καθορισμοί είναι ιεραρχημένοι... και ή ιεραρχία αυτή δίνει πάντα τήν πρωτοκαθεδρία σε ό, τι άφορά τόν Μάρξ» (στον έρώτημα σου). Τό ουσιαστικό πρόβλημα όμως δέν είναι ή έλλειψη έπιχειρηματολογίας. Δέν θέλω νά γίνω προκλητικός, αλλά ό συνδυασμός τής σχετικής άυτονομίας του εποικοδομήματος μέ τήν

πρωτοκαθεδρία της βάσης σέ τελική ανάλυση —ή «διευκρίνηση» του Ένγκελς είναι ή καλύτερη διατύπωση— αποτελεί τήν αντίστροφη της Φαινομενολογίας του Πνεύματος μέ χαλαρωμένη τή λογική αυστηρότητα πού χαρακτηρίζει τό πρωτότυπο. 'Ο Χέγκελ τουλάχιστον δέν δίστασε νά πεί ότι όποια καί νά είναι ή διαδρομή, όσο μακρινή καί ένδιαφέρουσα, εκείνο πού μετράει είναι ό τελικός (άρχιος) προορισμός.

Τό 'Απόλυτο. Τό καιριο έρώτημα είναι τί νόημα μπορεί νά έχει ή φράση «σχετική αυτονομία» όταν έρθει ή στιγμή της τελικής ανάλυσης. Για τόν ίδιο τόν Χέγκελ ή απάντηση δέν είναι ιδιαίτερα δύσκολη επειδή ή στιγμή του 'Απόλυτου έρχεται όταν τό Πνεύμα επιστρέψει στόν έαυτό του εμπλουτισμένο από τό ταξίδι του. Πώς είναι δυνατό όμως νά καταπιούμε έκλεκτικά ό,τι (νομίζουμε) πώς μάς βολεύει πετώντας τά υπόλοιπα; Νομίζω ότι τό μεγάλο σφάλμα του έκλεκτισμού δέν είναι τόσο πολύ ότι συνδυάζει τά ασυνδύαστα, αλλά ότι συνεπάγεται έμμεση αποδοχή θέσεων καί απόψεων πού αν βγούν στην επιφάνεια θά ανατρέψουν τούς δεδηλωμένους στόχους. Έμμένω λοιπόν στην άποψη μου ότι θά πρέπει, αντί νά τά δεχθούμε, νά ασκήσουμε πολύ πιο αυστηρή κριτική στά έγελιανά στοιχεία του μαρξισμού. Είναι αδύνατο νά αναποδογυρίσεις ένα κυκλικό σύστημα. Μή νομίζεις ότι προσπαθώ έτσι εδκόλα νά απαλλαγώ από τόν Χέγκελ, όπως επίσης δέν θά ήθελα νά δώσω τήν έντύπωση ότι τό θέμα λύνεται άπλά — κάθε άλλο. Τρέφω άπέραντο σεβασμό για τό έργο του, καί τό μόνο πού θέλησα νά κάνω ήταν νά υποδείξω τήν ανάγκη μιας κριτικής αντιμετώπισης τώσων καί τώσων έγελιανών στοιχείων πού οι μαρξιστές έχουν τήν τάση νά τά επαναλαμβάνουν μηχανικά δίχως νά σκέφτονται τί μπορεί νά σημαίνουν για τή θεωρία τους. Όπως είναι φυσικό διατύπωσα τις άπόψεις μου άποφθεγματικά καί συνεπώς πολεμικά, αλλά συμφωνώ μαζί σου ότι δέν μπορεί κανείς νά τελειώσει εδκόλα μέ τόν Χέγκελ. Ακόμα δέν άρχισαμε καλά καλά.

ΤΑ ΝΩΤΑ ΤΗΣ ΑΡΙΣΤΕΡΑΣ

Μέ τή «Δειλή συνηγορία του αναγωγισμού» έχω τεράστιο πρόβλημα, αν καί αναγνωρίζω ότι είναι κείμενο πολύ σημαντικό γιατί εκφράζει καί συνοψίζει τήν κρατικό άποψη σέ όρισμένους κύκλους της 'Αριστερας.

Τό βασικό του επιχείρημα είναι ότι «παραγνωρίζοντας έντελώς τήν πολιτική» διευκολύνω «αθέμιτα τήν άπο-

σύνδεση των δύο πόλων», δηλαδή της βάσης καί του έποικοδομήματος. Έτσι, λέει ό Καρράς, προωθείται μία πολιτική έποικοδομήματος πού καθιστά έλκυστικές τις Ιδεολογικές λύσεις πού προτείνει σήμερα ή Δεξιά. Για νά συγκρατήσουμε όμως τούς άριστερους θά πρέπει νά σύρουμε τή διαχωριστική γραμμή της Ιδιαιτερότητάς τους πού είναι «τό μοντέλο βάση - έποικοδόμημα καί ή "τελευταία ανάλυση"».

Δέν πιστεψα ποτέ ότι όλοι όσοι μπήκαν στόν κόπο νά διαβάσουν τά δύο κείμενά μου θά τά κατανοούσαν, όπως ήθελα εγώ, ή θά τά δέχονταν. Δέν φαντάστηκα όμως ποτέ ότι θά τά παρανοούσαν τόσο πολύ. 'Η αυτονομία ή καλύτερα ή μη αναγωγιμότητα του έποικοδομήματος στή βάση, δέν προτάθηκε μόνο ως θεωρία αλλά καί ως έρμηνεία μιας πραγματικής κατάστασης πού ίσοδυναμεί μέ πολιτική πανωλεθρία της 'Αριστερας. Αυτό πού είπα σαφέστατα ήταν ότι δέν άρκεί νά κερδίσει κανείς τό παιχνίδι στή βάση. 'Αν άρκουσε κάτι τέτοιο, κι αν ή βάση όντως καθόριζε σέ «τελική ανάλυση» τό έποικοδόμημα, δέν θά είχαμε φτάσει στά χάλια πού είμαστε σήμερα. 'Αν τό αναγωγικό μοντέλο ήταν ό «άκρωγωνιαίος λίθος» του μαρξισμού, όπως θέλει ό Καρράς, τότε οι κατοικούντες στις χώρες όπου άλλαξαν οι συνθήκες παραγωγής καί αναπαραγωγής της πραγματικής ζωής δέν θά ζητούσαν σήμερα τήν άποκατάσταση της ελεύθερης αγοράς. 'Η 'Αριστερά δέν κινδυνεύει νά χάσει τό έποικοδόμημα, γιατί τό έποικοδόμημα ή 'Αριστερά δέν τό κέρδισε ποτέ. Καί δέν τό κέρδισε ποτέ γιατί νόμισε ότι τό είχε κερδίσει αυτόματα όταν καταργούσε επαναστατικά ή διοικητικά τήν οικονομική έκμετάλλευση ανθρώπου από άνθρωπο. Για τό Θεό, αν δέν άνοιξουμε τά μάτια μας τώρα, τότε θά τά άνοιξουμε; Πώς είναι δυνατόν νά λέγονται τέτοια πράγματα σήμερα;

Δέν θά ήθελα νά περιοριστώ στην έκφραση αγανάκτησης, όσο έντονη κι αν είναι, γιατί εκείνο πού έχει σημασία είναι ό προβληματισμός για κάτι πού πονάει όλους μας. Έν γνώσει λοιπόν του κινδύνου πού διατρέχω νά μολύνω μέ τις θεωρητικολογίες μου τήν ξάστερη πολιτική ματιά τών «έμπειρικών

μαρξιστών», θά προσπαθήσω νά ψηλαφήσω τις προϋποθέσεις του λόγου τους. Είπα πιο πάνω ότι ή βασική αίτία της διαφωνίας καί μέ έσένα καί μέ τόν Καρρά είναι τό πρόβλημα του δυϊσμού. Νά τί έννοιά στην περίπτωση του: ή βασική μοιφή πού μου προσάπτει είναι ότι συσκοτίζω τά πράγματα καί διευκολύνω τήν άποσύνδεση τών δύο πόλων. 'Η μοιφή δέν μέ ξαφνιάζει διότι ή βασική άρχή πού κατευθύνει τή σκέψη του είναι ή έννοια της σχέσης πού επιτρέπει μόνο τήν Ιεραρχική σύνδεση όμοιογενών στοιχείων. Κατά συνέπεια, όπου δέν υπάρχει σέ «τελική ανάλυση» σχέση μονόδρομης αιτιότητας, δέν υπάρχει σχέση — έχουμε άποσύνδεση, δηλαδή. Μου είναι δύσκολο νά άντισταθώ στόν πειρασμό νά επαναλάβω τή γνωστή ρήση του Κένυς ότι όσοι άντιστέκονται στή θεωρία είναι δέσμοι μιας παλιότερης θεωρίας — άπλώς δέν τό ξέρουν. Τό πράγμα όμως έχει καί άλλες, πιο ένδιαφέρουσες πολιτικές συνέπειες. 'Ο Καρράς άνησυχεί, πολύ σωστά, για εκείνους πού ένδέχεται νά άσπαστούν τήν άστική Ιδεολογία επειδή τό έποικοδόμημα άποδεσμεύθηκε από τή βάση, παραβλέποντας όμως μία ένδιαφέρουσα λεπτομέρεια: ότι ή άποσύνδεση του έποικοδομήματος από τή βάση οδηγεί στην Ιδεολογική αυτομολία μόνο αν συμφωνήσουμε μαζί του καί δεχθούμε ότι δέν υπάρχει άλλη σχέση εκτός από τήν μονόδρομα καθοριστική, καί, κυρίως, ότι τό έποικοδόμημα δέν είναι σέ θέση νά δημιουργήσει από μόνο του κοινωνικές αντιπαραθέσεις έξίσου εγκυρες μέ αυτές πού προκύπτουν στή βάση. 'Ανάμεσα στόν Καρρά καί σ' αυτούς πού είναι έτοιμοι νά λακίσουν υπάρχει κοινό έδαφος: καί οι δύο πιστεύουν ότι τό έποικοδόμημα, χωρίς τήν υποστήριξη της βάσης είναι άδέσποτο κοινωνικά καί Ιδεολογικά. 'Ο Καρράς άνησυχεί καί θέλει νά τό προσδέσει ξανά στό άρμα της βάσης, ενώ οι αντίπαλοί του έκμεταλλεύονται τήν ευκαιρία νά τό γεμίσουν μέ ό,τι ποθει ή καρδιά τους. Δέν άμφισβητώ τήν ειλικρινιά του όταν στηλιτεύσει όσους τό αυτομολούν, αλλά θά μου επιτρέψει νά του ύπενθυμίσω ότι για νά διαφωνήσει θά πρέπει πρώτα νά συμφωνήσει μαζί τους σ' ένα έξαιρετικά σημαντικό θεωρητικά έπίπεδο.

Παρά τό γεγονός ότι βάλλομαι παν-

ταχόθεν για υπερβολική θεωρητικο-λογία και για αφέλεια σέ θέματα όπως η ζωή, η ταξική πάλη και η πολιτική, θά ήθελα κι εγώ, έτσι μιά φορά για γούρι, νά μιλήσω «πολιτικά» σ' αυτούς πού ασχολούνται μέ τήν πολιτική: δέν μπορείς νά διαφανήσεις μέ κάποιον άποτελεσματικά στό πολιτικό επίπεδο, άν δέν διαφανήσεις και στό θεωρητικό: τό σημερινό κατάντημα τής 'Αριστοτελούς όφείλεται και στό γεγονός ότι δέν διαφώνησε όσο θά 'πρεπε θεωρητικά μέ τούς άστους. Όταν νομίζουμε πως πρέπει νά διαλέξουμε άνάμεσα στην πολιτική και στη θεωρία, όταν καμαρώνουμε για τόν «έμπειρικό» μαρξισμό μας και κάπως επιδεικτικά προτιμάμε τήν Μαρξισμό από τόν Ντεριντά, τότε δέν υπερτιμούμε τήν πολιτική — τό αντίθετο, τότε τήν υποτιμούμε γιατί δέν τήν άσκοϋμε σωστά και άποτελεσματικά.

Μπορώ εύκολα νά φανταστώ πως όλα αυτά θά έρμηνευτούν, αλλά έχω τή συνείδησή μου ήσυχη. Ουδέποτε είπα ότι θά πρέπει νά παρατήσουμε τόν Σουφλιά και νά ασχοληθούμε μέ τόν Κάντ — εκείνο πού άφησα νά έννοηθεί ήταν ότι ή άποκλειστική ένσασχόληση μέ τούς Σουφλιάδες δέν μπορεί νά γίνει άποτελεσματικά — ή σειρά μου νά επικαλεστώ τή ζωή — μέσα σ' ένα θεωρητικό κενό γιατί απλουστάτα στην πραγματικότητα θεωρητικά κενά δέν υπάρχουν. Οι έμπειροι στην πολιτική και έμπειριστές στη θεωρία θά πρέπει

νά καταλάβουν ότι ή θεωρία έχει κάτι κοινό μέ τήν πολιτική: τό γήπεδο όπου παίζεται τό παιχνίδι δέν διαθέτει κερκίδες — είμαστε όλοι, είτε τό ξέρουμε είτε δέν τό ξέρουμε, μέσα στον άγωνιστικό χώρο. Και ό μέν κύριος Σουφλιάς έχει τήν πολυτέλεια νά φαντάζεται ότι κάθεται στην κερκίδα έπειδή ή ομάδα του προηγείται. Οι άριστεροι όμως σφάλουν διπλά: νομίζουν ότι βρίσκονται στον άγωνιστικό χώρο, στην πραγματικότητα όμως έχουν θρονιαστεί στις άνυπαρκτες κερκίδες. Γι' αυτό χάνει ή ομάδα. Η μαχητικότητα και ή ελικρίνεια ποτέ δέν έλλειψαν και είμαι ό τελευταίος πού θά τό άμφισβητήσω σέ περιπτώσεις ανθρώπων πού θαυμάζω και σέβομαι. Έκείνο πού έλλειψε ήταν ή κριτική διάθεση πού θά οδηγούσε σέ μιά δεύτερη θεωρητική αντιπαράθεση μέ τούς ιδεολογικούς αντιπάλους. Θά τό ξαναπώ: τό εποικοδόμημα δέν άποσυνδέεται για νά χαριστεί στους άστους αλλά για νά κερδηθεί έπιτέλους. Είναι τραγικό λάθος νά πιστεύουμε ότι έπειδή τό εποικοδόμημα έχει κάποια σχέση μέ ιδέες και θεωρίες, όποιος άσχολεύεται μέ αυτό «θεωρητικολογεί» και παραμελεί τήν ουσιαστική πολιτική και ταξική διάσταση. *Κερδίζοντας τό παιχνίδι στη βάση δέν άρκεί* — αυτό είναι τό πολιτικό συμπέρασμα.

Υπάρχουν πολλά άλλα σημεία και στά δικά σου άρθρα και στού Καρρά πού θά ήθελα νά σχολιάσω, όπως επί-

σης υπάρχουν και σημεία στά δικά μου κομμάτια για τά όποια δέν αισθάνομαι άνετα. Όλοι μας ψάχνουμε στά σκοτεινά, και δέν άποκλείεται μετά από λίγα χρόνια νά αισθανθώ άκόμα χειρότερα άν βρω τό κουράγιο νά τά ξαναδιαβάσω — δέν θά είναι ή πρώτη φορά έξάλλου. Έπιπλέον, ένα μεγάλο τμήμα τής επιχειρηματολογίας μου (τά περί παραγωγής νοήματος στό εποικοδόμημα και άνταγωνιστικών κοινωνικών σχέσεων πού δημιουργούνται) άπουσιάζει σχεδόν τελείως γιατί θά έπρεπε νά ξαναγράψω ένα μακροσκελές και δυσνόητο (mea culpa) άρθρο πού δημοσιεύθηκε στόν *Πολίτη* πριν από πέντε χρόνια (τεύχος 69-70). Άλλά και οι έπιστολές έχουν τά δριά τους. Από μιά άποψη χαιρόμαι πού στό θέμα δόθηκε συνέχεια. Άν και συμφώνησα μέ τόν Άγγελο ότι δέν όφειλε περαιτέρω δημόσια συζήτηση, κάτι μου λέει ότι κάναμε άπλως τήν άρχή.

Όπως σου είπα στην Άθήνα, καλύτερα θά ήταν νά σου γράψω αντί νά τά πούμε προφορικά. Τώρα πού σου έγραψα, καλύτερα θά ήταν νά τά πούμε και προφορικά.

Γιώργος Γιαννουλόπουλος

Δύο λόγια άκόμη

Φίλε Γιώργο,

Χάρηκα ιδιαίτερος μέ τό γράμμα σου. Όχι μόνο, οπτε κυρίως γιατί μ' άρέσει πολύ νά λαμβάνω γράμματα (σέ ποιόν άλλωστε δέν άρέσει); αλλά γιατί σ' αυτό ξεκαθαρίζεις μιά σειρά από ζητήματα μέ πολύ σαφή, κατά τή γνώμη μου, τρόπο. Έτσι, όσο και άν δέν είναι υποχρεωτικό τελικά νά συμφωνήσουμε (όμως οπτε και νά διαφωνήσουμε), μπορούμε πλέον νά άφήσουμε κατά μέρος, όπως λές κι εσύ, τά παιχνίδια και τά προσωπεία και νά αρχίσουμε νά (ξανα)εξετάζουμε τά πράγματα από τήν άρχή, νηφάλια και εποικοδομητικά. Συναισθανόμενος μάλιστα αυτήν τήν ανάγκη, έφαγα περισσότερο από τό μισό καλοκαίρι μου για νά συντάξω τερατώδες (τουλάχιστον ως προς τις διαστάσεις του) πόνημα όπου προτείνω μιά συγκρότηση τής έννοιας «έπιστήμη». Έτσι έλπίζω άφ' ενός νά ξεκαθαρίσω τήν άποψη μου σχετικά μέ τό «έπιστημολογικό» μέρος τής αντιδικίας μας και ταυτόχρονα νά επενδύσω προς τήν κατεύθυνση τής ουσιαστικής συζήτησης και

του άλλου (σχετιζόμενου βέβαια) σκέλους τής αντιδικίας αυτής, δηλαδή τό περιβόητο πλέον μοντέλο «βάση/εποικοδόμημα». Πολύ πριν λάβω τό γράμμα σου είχα αποφασίσει νά σου άφιερώνω τό πόνημα αυτό γιατί ή έμπνευση για τή συγγραφή του (όπως και μερικές από τις ιδέες πού τό διέπουν) προέρχονταν κατά βάση από σένα. Άν εύδοκήσει ή Γραμματεία Σύνταξης και ή Συντακτική Έπιτροπή, τέ έν λόγω πόνημα θά δημοσιευθεί στέ έπόμενο τεύχος του έγκριτου περιοδικού *Λόγου Χάριν*. (Η έμμεση αυτή διαφήμιση όπως και ή έμμεση άνάδειξη τής ιστορικο - ιδεολογικο - πολιτικο - θεωρητικο - προσωπικοφιλικής συνάφειας του *Πολίτη* μέ τό *Λόγου Χάριν* κατά τή γνώμη μου δέν βλάπτουν).

Μέ αυτό δεδομένο, δέν θά ήθελα έδώ νά πώ τίποτε επί τής ούσιας. Δύο σημεία μόνον γιατί δέν μπορώ νά αντισταθώ στον πειρασμό νά επιβεβαιώσω αυτά πού γράφεις για τόν «ανακλαστικό κατήφορο» τής ρητορικής, δηλαδή νά εκμεταλλευθώ ως καλός συνδικαλιστής (δηλαδή ως μιά σύγχρονη και

σέ πολλούς κύκλους περιφρονητέα έκδοχή του κλασικού αρχαιοελληνικού ρήτορα) τό γεγονός ότι μιλάω (τουλάχιστον μέχρι στιγμής) τελευταίως.

Τό πρώτο σημείο άφορά αυτό πού μόλις υπαινίχθηκα: Δέν είχα ποτέ τήν πρόθεση νά ύποστηρίξω ότι αυτό πού έγώ έγραφα άπαντώντας σου ήταν ύπεράνω ρητορικής. Κάθε άλλο μάλιστα. Σεβάστηκε όσο περισσότερο μπορούσα τούς κανόνες του (ρητορικού) παιχνιδιού πού και τις δύο φορές έσύ είχες τήν πρωτοβουλία νά θέσεις (δημοσιογράφος πού άνακαλύπτει λαυράκι, ειδικός πού ως εκ τής θέσεώς του προβαίνει σέ διάγνωση) και προσπάθησα άπλως νά τούς χρησιμοποιήσω «άντίστροφα» για νά σέ κατατροπώσω. Μέ άλλα λόγια, δέν άκολούθησα παρά μιά μορφή επιχειρηματολογίας πού ουσιαστικά είναι ad *hominem*, δηλαδή κατεχοχόν ρητορική. Μέ αυτό δεδομένο, θά μπορούσα κάλλιστα νά δεχθώ στό *δριο* (για λόγους αυτοπροστασίας ως κρατήσω αυτήν τήν όριακή επιφύλαξη) και τό ότι τράβηξα ένα εδρημα από τά μαλλιά και άκόμη ότι I kept moving the goalposts. (Όχι όμως πάρα πολύ!)

Τό δεύτερο σημείο είναι επί τῆς οὐσίας. Καί τό θίγω ἐδῶ (καί ἀπλῶς τό θίγω) γιατί δέν καταπιάνομαι καθόλου μέ αὐτό στό πόνημα πού προανέφερα. Ἄπό τή στιγμή πού δέχεσαι τήν ὑπαρξη σχέσης μεταξύ «βάσης» καί «ἐποικοδομήματος» (τά εἰσαγωγικά θέλουν νά ὑπενθυμίσουν ὅτι δέν ἀποδέχεσαι τό σχετικό μοντέλο καί ἄρα καί τούς ὄρους πού τό συνιστοῦν), τό βάρος τῆς ἀπόδειξης γιά τό τί ἀκριβῶς εἶναι ἢ μπορεῖ νά εἶναι αὐτή ἡ σχέση δέν εἶναι, ὅπως λές, σχέση καθορισμοῦ, πέφτει κατά τή γνώμη μου σέ σένα. Σέ ὅ,τι μέ ἀφορᾶ, μιλῶ μέν γιά σχέση καθορισμοῦ, ἀλλά δέν ἐννοῶ καθόλου τόν καθορισμό αὐτό ὡς κάποια μονόδρομη, γραμμική αἰτιότητα. Χρησιμοποιώντας τήν σπινοζική ἐμπνευσης καί ἀρκούντως αἰνιγματική διατύπω-

ση τοῦ Ἄλτουσέρ θά μιλοῦσα γιά «δομική αἰτιότητα τοῦ ἀπόντος αἰτίου» γιά νά ὑπαινιχθῶ ὅτι ἡ «στιγμή» τῆς «τελευταίας ἀνάλυσης» δέν ἐρχεται ποτέ. Ὅπως καταλαβαίνεις, μιά προσπάθεια νά ξεκαθαριστοῦν αὐτές οἱ διατυπώσεις θά μᾶς πῆγαινε πολύ μακριά καί δέν μπορεῖ νά εἶναι τοῦ παρόντος. Κρίμα. Γιά νά μήν σέ ἀφήσω ὁμῶς στά κρύα τοῦ λουτροῦ, ἐπιτρέψέ μου τήν ἀλαζονεία νά σέ παραπέμψω σέ μιά παλιότερη ἐργασία μου («Γιά τήν ἐννοια τοῦ ἱστορικοῦ χρόνου: Φυσική καί Ἱστορικός Ὑλισμός», *Πολίτης*, τ. 94, Σεπτέμβριος 1988) ὅπου προσπαθῶ νά θίξω κάποια παρεμφερῆ ζητήματα. Ἄς προσθέσω μόνο ὅτι, ὅπως θά ἴγινε ἴσως φανερό ἀπό τίς συζητήσεις μας ὄλους αὐτούς τούς μήνες, θεωρῶ κι ἐγώ ὅτι ἡ μεταφορά

«βάση/ ἐποικοδόμημα» εἶναι (τουλάχιστον) ἀνεπαρκής. Κατά συνέπεια καί ἐφόσον δεχόμαστε ὅτι ἡ ἐννοια «κοινωνικός σχηματισμός» εἶναι θεμελιώδης γιά τόν μαρξισμό, εἶναι ἴσως προτιμότερο νά ἀναζητήσουμε ἀπειθείας τίς σχέσεις στόν στενό κορσέ τῆς ἐπίμαχης μεταφορᾶς, ὅσο κι ἂν (ἐξακολουθῶ νά θεωρῶ ὅτι) ἡ μεταφορά αὐτή διατηρεῖ τήν (οὐσιαστικά πολεμική, βλέπε Καρρά) χρησιμότητά της.

Ὅχι μόνο τό θέλω πάρα πολύ ἀλλά νομίζω ὅτι πλέον ἐπιβάλλεται νά μιλήσουμε γιά ὀλα αὐτά καί γιά ἄλλα πολλά καί προφορικά. Καί μάλιστα σύντομα.

Εἰς τό ἐπανιδεῖν λοιπόν,

Ἄριστείδης Μπαλτάς

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

ΦΕΡΝΤΙΝΑΝΤ ΓΚΡΕΓΚΟΡΟΒΙΟΥΣ

ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ
ΤΩΝ
ΑΘΗΝΩΝ

Πρώτος τόμος

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΚΡΙΤΙΚΗ

Ἔρως Ἀθηνῶν τῶν πάλαι θρυλουμένων ἔγραφε ταῦτα...

Το μνημιώδες ἔργο τοῦ γερμανοῦ ἱστορικοῦ φωτίζει μιαν ἀγνωστη περίοδο τῆς ἱστορίας τῆς λαμπρότερης πόλης τῆς ἀρχαιότητος καί πρωτεύουσας τῆς σύγχρονης Ἑλλάδας.

Ο Γκρεγκορόβιους κατόρθωσε νά συνθέσει τό διάσπαρτο καί δυσεῦρετο υλικό σέ μιαν ζωντανή εἰκόνα τῆς ἐποχῆς κατά τήν ὁποία ἡ Ἀθήνα ξεπέφτει σέ ἐπαρχιακή βυζαντινή κωμόπολη, γίνεταί κατόπιν πρωτεύουσα τοῦ ὁμώνυμου φραγκικοῦ δουκάτου καί μέλο τῆς ἐριδας μεταξύ τῶν δυνάμεων τῆς μεσαιωνικῆς Δύσης καί κατακτάται τέλος ἀπό τόν Μωάμεθ Β' τῶν Πορθητῶν.

Ἡ φροντισμένη ἐκδοση σέ μετάφραση τοῦ Ἁγί Τσάρα περιλαμβάνει τρεῖς δεμένους τόμους. Ο πρώτος τόμος κυκλοφόρησε ἤδη.

Εκδόσεις Κριτική Α.Ε., Πατούσα 3, 10677 Ἀθήνα, Τηλ.: 3639434

Πέθανε στις 23 'Οκτωβρίου στο Παρίσι ο Γάλλος μαρξιστής φιλόσοφος Λουί 'Αλτουσέρ σε ηλικία 72 χρονών. 'Ο δεύτερος θάνατός του — είχε προηγηθεί ο πρώτος, όταν σε κρίση μανιοκαταθλιπτική στραγγάλισε τη γυναίκα του πρίν δέκα χρόνια — έδωσε αφορμή για πολλά σχόλια και έπιμνημόσυνες δοξολογίες ή σαρκασμούς.

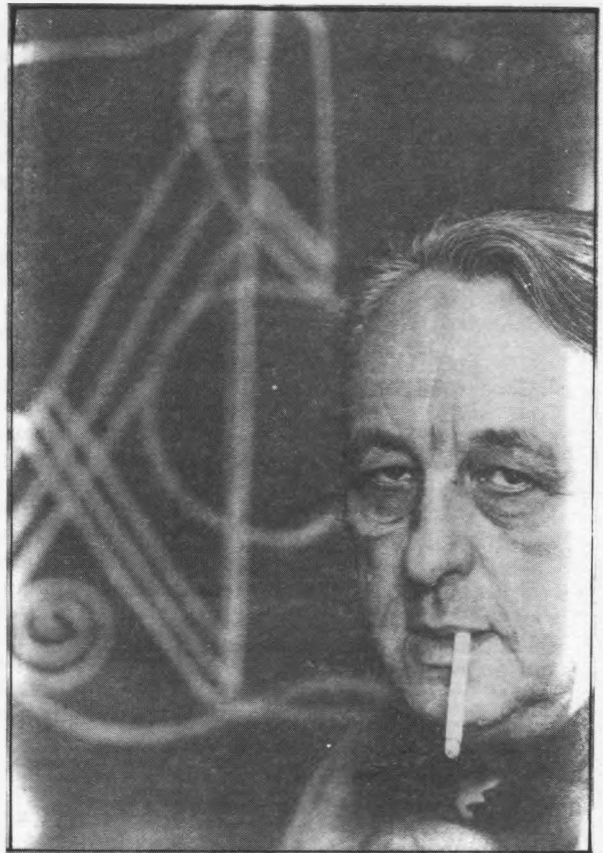
'Ο Πολίτης, πού από την αρχή της έκδοσής του προσπάθησε να κάνει γνωστό στο ελληνικό κοινό τον 'Αλτουσέρ, οργάνωσε στις 21 Νοεμβρίου, στην αίθουσα Εδμαρος, μιά συνάντηση, όπου δόθηκε ή ευκαιρία να θιγούν πλευρές του έργου του. Μίλησαν ο 'Αγγελος 'Ελεφάντης, ή Βάσω Κιντή, ο Ντένης Καψάλης κι ο 'Αρυστείδης Μπαλτάς. 'Εδώ δημοσιεύονται οι δύο πρώτες όμιλίες. Οι άλλες αργότερα.

'Ο 'Αλτουσέρ κι εμείς

του 'Αγγελου 'Ελεφάντη

Σας ευχαριστούμε πού ήρθατε στον φιλόξενο χώρο του Εδμαρου, στη συζήτηση πού οργανώνεται τό περιοδικό μας για τον Λουί 'Αλτουσέρ. 'Ωστόσο, κι εσείς πού ήρθατε, και άλλοι πού ίσως θά ήθελαν να παραστούν αλλά κάποια γεγονότα πού συμβαίνουν απόψε εμπόδισαν την προσέλευσή τους, θά αναρωτηθήκατε για τον χαρακτήρα της εκδήλωσης αυτής μέ θέμα τον Γάλλο μαρξιστή φιλόσοφο πού πέθανε πρίν από ένα μήνα. Μνημόσυνο πνευματικό, εκδήλωση πολιτική, αποτίμηση του έργου του έκλιπόντος;

Στήν πρόσκληση πού σάς σταίλαμε γράφουμε ότι ο θάνατος του 'Αλτουσέρ, πού μάς έμαθε όπως και τόσοι άλλοι στοχαστές να σκεφτόμαστε από τή σκοπιά του μαρξισμού, μάς υποχρεώνει να ξαναψαχτούμε. Γιατί πραγματικά, σήμερα πού φράσεις όπως «τέρμα σε όλα», «κατέρρευσε ο σοσιαλισμός», «ο Μάρξ διεψεύστηκε», «οι δάσκαλοι είναι νεκροί», σήμερα πού όλοι ψάχνουν άγχωτικά να βρουν «νέες ιδέες», μοντέρνες και γυαλιστερές, αυτό τό ξαναψάξιμο είναι αναγκαίο για λόγους αυτογνωσίας. Μήν τάχα δσα πιστεύαμε, δσα ως τώρα καθοδήγησαν τή στάση μας είναι ξεπερασμένα, μήν τάχα πρέπει να στραφομε σε άλλους όρτζοντες, μήν τάχα τον 'Αλτουσέρ, κι άλλους πολλούς, πρέπει να τους κατατάξουμε στα νεανικά ξεσπάσματα, μεσήλικες πιά οι περισσότεροι, ν' αφήσουμε τους έφηβικούς έρωτες στη νοσταλγία μιās εποχής πού πέρασε για πάντα;

Οι εποχές βέβαια δέν επαναλαμβάνονται. Αυτό είναι σίγουρο. Σε όλες όμως τις εποχές οι άνθρωποι έχουμε ανάγκη να σκεφτόμαστε αυτά πού συμβαίνουν και ζούμε. 'Η καλύτερη μέθοδος δέν είναι τό σφουγγάρι: να σβήσουμε μέ μιά κίνηση ό,τι προηγήθηκαν, ό,τι μάς σημάδεψε. 'Αλλο τόσο μπορεί να μάς ξεστρατίσει ή νεκροφιλία και ή νοσταλγία, όπως και ή άφηση στον κοσμικό - εφημεριδογραφικό - τηλεοπτικό σαματά του καιρού μας, σε ένα κλίμα και μιάν ατμόσφαιρα πού φτιάχνεται μέ τους δρους του σурμου. Και είναι ισχυρές αυτές οι πιέσεις επάνω στον καθένα μας, έστω κι αν ξέρουμε ότι «οι θερμοκρασίες πέφτουν τόσο σίγουρα όσο και οι πέτρες πού πετιούνται στον άέρα», όπως έγραφε ο 'Αλτουσέρ πρίν από 25 χρόνια.

Κουβεντιάζοντας απόψε για τον 'Αλτουσέρ θέλουμε να σκεφτομε φωναχτά, κυρίως, για τον έαυτό μας: να δομε, απόψεις και ιδέες πού πράγματι μάς ήταν ακριβές και δέν θά δίσταζα να πώ καθοδηγητικές, να επανεξετάσουμε αν αξίζαν αυτό τό ρόλο στη ζωή μας και τις προσπάθειές μας, αν ακόμη και σήμερα μπορούν να μάς μιλήσουν. Βέβαια, εμείς του περιοδικού, πού οργανώνουμε την απομνήνη κουβέντα, έχουμε χονδρικά την απάντησή μας, και θά ήταν περιττό να τονίσω ό,τι ή σκέψη του 'Αλτουσέρ για μάς δέν είναι όποτε νεκρή όποτε ξεπερασμένη, αν και δέν είναι πιά της μόδας. Αυτή όμως ή προκαταβολική διαβεβαίωση δέν θά χρησίμευε σε κανένα. Όποτε σε μάς, γιατί έτσι διατυπωμένη μάς κλείνει για τά καλά στο δσπρακό της σιγουριάς.

Κάποτε ὁ Ἄλτουσέρ εἶχε μεγάλη ἀκρόαση καὶ στὸν τόπο του καὶ στὸν τόπο μας, καὶ σέ ὅλη τὴν Εὐρώπη. Ἔτσι τουλάχιστον λέγεται. Εἶναι ὁμοῦς πράγματι ἔτσι;

Νά ἓνα πρῶτο πρόβλημα. Ἦταν πράγματι τόσο τεράστια ἡ ἐπιρροή τοῦ Ἄλτουσέρ, εἶχε «περάσει» πράγματι τόσο πολύ, ὥστε σήμερα νά βρισκόμαστε μπροστά στό παράδοξο μιάς πλήρους ἀντιστροφῆς τῶν πραγμάτων, ἀφοῦ ἐλάχιστα, ὅπως φαίνεται, ἀναφέρονται στό ἔργο του καὶ στὸν τόπο του τῆ Γαλλία, καὶ ἐδῶ στήν Ἑλλάδα, ἀλλά καὶ σέ ὅλη τὴν Εὐρώπη; Ὑπῆρξε κάποτε αὐτό τό μεσορράνημα, δικαιούμαστε νά μιλάμε σήμερα γιά σιωπὴ καὶ ἐκλειψη;

Θά ἤθελα νά ὑπενθυμίσω μερικά στοιχεῖα, πού θά χρησίμευαν νά τοποθετήσουμε καλύτερα τὸν Ἄλτουσέρ στήν ἐποχὴ του, νά δοῦμε σαφέστερα τὴ σχέση τῆς σκέψης του μέ τὰ πνευματικά καὶ πολιτικά δρώμενα τῆς τελευταίας εικοσαετίας.

Ἐγγραφα στὸν *Πολίτη*, τὸν Φεβρουάριό τοῦ 1978, δταν ἐκδόθηκε στὰ ἑλληνικά τό βιβλίό του *Θέσεις*:

«Ὁ Λουί Ἄλτουσέρ μπορεῖ νά διεκδικήσει ἓναν πολὺ πρωτότυπο τίτλο: τοῦ μαρξιστῆ φιλόσοφου πού ἐπὶ μιά δεκαπενταετία — καὶ τώρα μποροῦμε νά συμπληρώσουμε ἐπὶ μιά τριακονταετία σχεδόν — ὅλες οἱ τάσεις τῆς μαρξιστικῆς καὶ μὴ μαρξιστικῆς Ἀριστερᾶς σφυροκόπησαν ἀνηλεῶς. Ἄν κάποιος θά ἤθελε νά βιβλιογραφήσει ὅλο αὐτό τό ἀντιαλτουσεριανό μένος θά ἔπρεπε νά εἶναι προετοιμασμένος γιά τὴ σύνταξη ἑνὸς ὀγκωδέστατου καταλόγου, καὶ νά ἔχει στὴ διάθεσή του μιά τεράστια βιβλιοθήκη γιά νά στεγάσει τὰ ἀντιαλτουσεριανὰ πονήματα: ἀπὸ τὰ πιὸ σοβαρὰ ὡς τὰ πιὸ εὐτελή».

Τό γεγονός βέβαια ἀπὸ μόνο του δέν δείχνει οὔτε τὴν ἀξία οὔτε τὴν ἐγκυρότητα τῶν φιλοσοφικῶν θέσεων καὶ ἐπεξεργασιῶν τοῦ Ἄλτουσέρ. Δείχνει πάντως ὅτι «ἡ περίπτωση Ἄλτουσέρ» ὅπως χαρακτήρισε τό ἔργο του, ἓνας ἐπικριτῆς του, ὁ Ἄγγλος Τζὼν Λιούις, προκάλεσε τεράστιο ἐνδιαφέρον στοὺς διανοοῦμενους καὶ πολιτικούς κύκλους τοῦ Παρισιοῦ καὶ ὅλης τῆς Εὐρώπης. Ἀλλά τό ἐνδιαφέρον αὐτό ἦταν κυρίως ἀρνητικό: ἐπεσήμεινε ἓναν κίνδυνο, μιά ἀπειλή, καὶ μιά ἐπιστράτευση γιά νά ἀποτραπεῖ αὐτός ὁ κίνδυνος.

Μά ποιός ἦταν ὁ κίνδυνος καὶ ἡ ἀπειλή, πού προκάλεσε αὐτὴν τὴν ἐπιστράτευση;

Θά τὸν συνοψίσω ἀποφθεγματικά: *μὴν τυχόν καὶ περάσει ὁ μαρξισμός*. Αὐτό τό κακὸ ἔπρεπε νά ἀποτραπεῖ.

Καὶ πρέπει νά ξέρομε, τώρα ἐκ τῶν ὑστέρων, ὅτι πράγματι *ὁ μαρξισμός δέν πέρασε*. Αὐτὰ βέβαια μοιάζουν ὑπερβολικά. Δίνουν ἐπίσης τὴν ἐντύπωση ὅτι ἀπὸ τὴ μιά μεριά στεκόταν φρουρός ἀκόιμητος τοῦ μαρξισμοῦ ὁ Ἄλτουσέρ κι ἀπ' τὴν ἄλλη μιά ἀντιμαρξιστικὴ συνωμοσία, καὶ μάλιστα ὀργανωμένη ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς ἀριστεροῦς, ἀφοῦ εἶπα κιόλας ὅτι ἐπιστρατεύτηκαν κατὰ τοῦ ἀλτουσερικοῦ λόγου ὅλα τὰ ρεύματα τῆς μαρξιστικῆς καὶ μὴ μαρξιστικῆς Ἀριστερᾶς.

Εἴκοლა θά μπορούσε νά μοῦ ἀντιτάξει κανεὶς ὅτι τὴ δεκαετία τοῦ '60 καὶ τοῦ '70 ὁ μαρξισμός γνώρισε καριέρα λαμπρή: τὸν δοξολογοῦσαν κόμματα, κράτη, ὀργανώσεις μικρῆς καὶ μεγάλης, διανοοῦμενοι λαμπροὶ καὶ μέτριοι, πέρασε στὰ Πανεπιστήμια, ἔγινε διατριβές, ἀπειροὶ οἱ σχολιασμοὶ, ὁ Μάρξ ἔμοιαζε Θεός, ὁ Ἐνγκελς ἡμίθεος, ὁ Λένιν πάππας, καὶ ἔπονταν ὅλοι οἱ ἄγιοι, οἱ ὀσιομάρτυρες, οἱ ἐπίσκοποι, οἱ παπάδες, οἱ πιστοὶ, μιά δλόκληρη μαρξιστικὴ Ἐκκλησία, μέ τίς τελετουργίες τῆς, τὴν ὀρθοδοξία τῆς, τὰ δόγματά τῆς. Πῶς, λοιπόν, δέν πέρασε ὁ μαρξισμός; Ἡ μήπως ἀπλῶς δέν πέρασε ἡ ἀλτουσεριανὴ ἀνάγνωση τοῦ Μάρξ; Ὅτι ἡ ἀλτουσεριανὴ ἀνάγνωση τοῦ Μάρξ δέν πέρασε εἶναι γεγονός πού λίγοι σήμερα θά ἀμφισβητοῦσαν. Θά ἔπρεπε ὁμοῦς ἐπίσης νά παραδεχθοῦμε ὅτι καμιά ἄλλη ἀνάγνωση τοῦ Μάρξ δέν πέρασε, δέν ἔγινε δηλαδὴ θεωρητικὸ ἔργαλειο τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος γιά τὸν σοσιαλισμό, οὔτε κἀν θεωρητικὸ ἔργαλειο ἔρευνας τῆς ἱστορίας καὶ τῆς κοινωνικῆς περιπλοκῆς.

Ἄς ἔρθουμε, λοιπόν, λίγο στὰ πραγματικά περιστατικά.

Βρισκόμαστε στὰ μέσα τῆς δεκαετίας τοῦ '60. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού ἐκκολλάπεται τό νέο φοιτητικὸ κίνημα καὶ τό κίνημα τῶν διανοοῦμενων. Στὴν Εὐρώπη καὶ τῆ Β. Ἀμερικῆ ἐμφανίζονται τὰ πρῶτα σημάδια τῆς «ἀμφισβήτησης». Ὁ ἀντιμπεριαλιστικὸς ἀγῶνας τοῦ βιετναμέζικο λαοῦ, μπαίνοντας στήν πιὸ κρίσιμη φάση του, δημιουργεῖ παγκόσμιον ρεύμα ἀλληλεγγύης ἀλλά καὶ πολιτικῶν ζυμώσεων. Ἡ σοβιετοκινεζικὴ διένεξη μετατρέπεται σέ ὀριστικὴ ρήξη, ἐνῶ στήν Κίνα ξεσπᾷ ἡ «πολιτιστικὴ ἐπανάσταση» πρᾶγμα πού σημαδεύει βαθύτατα τὴν εὐρωπαϊκὴ φοιτητικὴ καὶ διανοοῦμενη νεολαία. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού ἡ κουβανέζικη ἐπανάσταση γνωρίζει θεαματικὲς ἐπιτυχίες, ἐνῶ λίγο ἀργότερα ἀπὸ τὸν χαμένο ἀντάρτη Τσέ Γκεβάρα θά φτιαχτεῖ ἓνα Ἰνδαλμα καὶ μιά συνθηματολογία ἀνατρεπτικῆς πάλης.

Ὁ θεωρητικὸς λόγος τοῦ Ἄλτουσέρ ἐμφανίζεται λοιπόν σέ μιά ἐποχὴ ὅπου ὁ ἰδεολογικοπολιτικὸς ριζοσπαστισμός τῆς διανοοῦμενης νεολαίας ἔκανε τὴν ὀρμητικὴ του ἐμφάνιση ἐνῶ

οἱ περιπέτειες τοῦ παγκόσμιου ἐργατικοῦ κινήματος ἐπλητταν θανάσιμα τὴν ἐπίσημη θεωρητικὴ ὀρθοδοξία καὶ καταρράκωναν τό κύρος τοῦ Μοναδικοῦ καὶ Ἀλάθητου Κέντρου. Καὶ ὁ μαρξισμός τοῦ Ἄλτουσέρ, ὁ τρώπος πού πρότεινε νά διαβαστεῖ τό ἔργο τοῦ Μάρξ, ἀντιδογματικὸς καὶ εἰκονοκλαστικὸς, δέν εἶχε λίγα προτερήματα γιά νά προσελκύσει τό ἐνδιαφέρον τῶν νέων ἀριστερῶν διανοοῦμενων τοῦ τόπου του. Πολλοὶ ἦταν ἐκεῖνοι πού δέν τοὺς ἔθελε πλέον ὁ ὑπαρξισμός τοῦ Σάρτρ, ὁ νυσταλέος μαρξισμός τῶν σοβιετικῶν ἐγχειριδίων καὶ τῶν γαλλικῶν τοὺς ἀντιγράφων, ἢ ὁ ἐγελιανοποιημένος Μάρξ πού πρότειναν ἄλλες μαρξιστικὲς σχολές. Πολλοὶ ἦταν ἐκεῖνοι πού εἶχαν ἀποκάμει μέ τό ἐπικίνδυνο παιχνίδι «να μεταμφιέζουν τὸν Μάρξ σέ Χουσερλ, τὸν Μάρξ σέ Χέγκελ ἢ σέ Νέο Μάρξ, ἠθικολόγο καὶ ὀυμανιστῆ, μέ κίνδυνο νά μεپردέψουν ἀργὰ ἢ γρήγορα τό πρόσωπο μὲ τὴ μάσκα».¹

Πρέπει ἐπίσης νά πάρουμε ὑπόψη ὅτι στὸ παγκόσμιον κομμουνιστικὸ κίνημα, μετὰ τό 20ὸ συνέδριό τοῦ ΚΚΣΕ, ἔχει νομιμοποιηθεῖ ἡ κριτικὴ τῶν ἰδίων τῶν κομμουνιστῶν γιά τὸν σταλινικὸν δογματισμὸ καὶ τὰ ἀποτρόπαια πεπραγμένα τῆς σταλινικῆς περιόδου, ὅτι ἐπανακρίνονται τὰ δόγματα, ἡ ἱστορία, οἱ ἀποτυχίες, πολλαπλασιάζονται οἱ ὑποψίες πού ἀποσαθρώνονται τὸ Ἀλάθητο τὸν κόμματος καὶ τῆς ΕΣΣΔ. Ὁ ἴδιος ὁ Ἄλτουσέρ περιγράφει ὡς ἐξῆς, στὸν πρόλογο τοῦ *Pour Marx*, τό κλίμα τῶν νέων ἀναζητήσεων:

«Τὸ τέλος τοῦ δογματισμοῦ προκάλεσε πραγματικὴ ἐλευθερία ἐρευνας, ἀλλὰ καὶ ἓνα εἶδος πυρετοῦ. Μερικοὶ βιάστηκαν νά ἀνακηρύξουν ὡς φιλοσοφία τὰ ἰδεολογικά σχόλια στὰ αἰσθήματα ἀπολύτρωσῆς τους καὶ τὴ λαχτάρα γιά ἐλευθερία πού αἰσθάνθηκαν. Οἱ θερμοκρασίες ὁμοῦς ἐφθονον τόσο σίγουρα ὅσο καὶ οἱ πέτρες πού πετιοῦνται στὸν ἀέρα. Τὸ τέλος τοῦ δογματισμοῦ μᾶς ἀπέδωσε μόνο τό δικαίωμα νά κάνουμε τὸν ἀκριβῆ ἀπολογισμό τῆς πνευματικῆς μας περιορισίας, νά ποῦμε μέ τ' ὄνομά τους τὰ πλοῦτη μας καὶ τίς φτώχειες μας, νά θέσουμε καὶ νά διατυπώσουμε ἀνοιχτὰ τὰ προβλήματα μας καὶ νά καταπιαστοῦμε στὰ σοβαρὰ μέ τὴν πραγματικὴ ἔρευνα. Τὸ τέλος τοῦ ἐπέτρεψε νά βγοῦμε λίγο ἀπὸ τὸν θεωρητικὸ ἐπαρχιωτισμὸ μας, νά ἀναγνωρίσουμε καὶ νά γνωρίσουμε ὁσους ὑπῆρξαν καὶ ὑπάρχουν ἔξω ἀπὸ μᾶς, καὶ ἀντικρίζοντας αὐτὸ τό ἀπέξω, ν' ἀρχίσουμε νά κοιταζόμεστε ἀπ' ἔξω, νά ἀναγνωρίζουμε τό χῶρο πού κατέχομε στὴ γνώση καὶ τὴν ἀγνοία τοῦ μαρξισμοῦ, καὶ

Έτσι νά ἀρχίσουμε νά ἀναγνωρίζομαστε καί οί ίδιοι».

Ἡ ἀναζήτηση μιᾶς νέας ἐρμηνείας τοῦ μαρξικοῦ ἔργου, στό βαθμό πού οἱ καθιερωμένες εἶχαν ξεφτίσει, ἔστρεψε τήν προσοχή ἐνός εὐρύτατου μορφωμένου κοινού πρὸς τίς ἐργασίες τοῦ 'Αλτουσέρ καί τῶν συνεργατῶν του. Ἄς μὴ θεωρηθεῖ, ὅμως, ὅτι ὁ 'Αλτουσέρ ἔγινε ὁ πνευματικός πατέρας τῶν νέων κινήματων, τῶν κινήματων πού βαπτίστηκαν «ἀμφισβήτηση». Μάλιστα στοὺς πιὸ ἀντιπροσωπευτικούς κύκλους ἢ κινήσεις τῆς «ἀμφισβήτησης» ἢ σκέψη τοῦ 'Αλτουσέρ ἔμοιαζε πολὺ σχολαστική, ἀρτηριοσκληρωτική, νεοδογματική, ἀποστεγνωμένη ἢ σέ ἄλλες περιπτώσεις (μαοϊκοί, τροτσκιστές) θεωρήθηκε ὡς τὸ ἀριστερό ἄλλοθι τοῦ ρεβιζιονισμοῦ, ἀριστερή μάσκα τοῦ «δεξιῦ» Γαλλικοῦ Κομμουνιστικοῦ Κόμματος. Σέ γενικές γραμμές, δέν θά ἦταν ὑπερβολή νά ὑποστηρίξει κανεὶς ὅτι ἡ περί τόν 'Αλτουσέρ κίνηση ἦταν καί παρέμεινε κίνηση μοναχικῶν: σέ πολὺ περιορισμένο βαθμὸ τροφοδότησε εἴτε τὴν σκέψη τῶν πολιτικῶν ὁμάδων τῆς γαλλικῆς Ἀριστερᾶς (κόμματα καί ὀργανώσεις) εἴτε τὰ νέα φιλοσοφικά καί ἐπιστημονικά ρεύματα.

Παρουσιάζεται ἔτσι ἓνα διπλὸ καί παράδοξο φαινόμενο: *τεράστιο* ἀλλά καί *ἀρνητικό* ἐνδιαφέρον γιὰ τὸ ἔργο τοῦ 'Αλτουσέρ πού δέν θά ἀργήσει νά γίνει σφοδρὴ πολεμικὴ ἀπ' ὄλες τίς μεριές.

Ἡ ἐπιτυχία - ἀποτυχία τῆς νέας «σχολῆς» ἔχει νά κάμει μὲ τὴν πολιτικὴ κατάσταση τῆς μαρξιστικῆς ἀριστερᾶς μέσα καί ἔξω ἀπὸ τὸ ΓΚΚ, μιά κατάσταση πού ἀπὸ τὴν μιά διευκόλυνε καί ἀπὸ τὴν ἄλλη δυσκόλυε τὴν παραδοχή. Καί ἦταν σαφέστατο ὅτι ἡ ἀναζήτηση, ἀπὸ πολιτικὴ ἀποψη, προέτρεπε στὴν σύνδεση μαρξισμοῦ καί ἐργατικοῦ κινήματος, στὴ σύνδεση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος μὲ τὸ κομμουνιστικὸ κόμμα καί τίς ἄλλες ἐργατικὲς ὀργανώσεις. Γι' αὐτὸ ὁ 'Αλτουσέρ θεωροῦσε τὴν πολιτικὴ αὐτοκριτικὴ καί τὴν θεωρητικὴ ἐπανεξέταση τοῦ παραδοσιακοῦ μαρξισμοῦ πού κληροδότησε στὸ ἐργατικὸ κίνημα ἢ II καί ἢ III Διεθνῆς, τὴν κριτικὴ τῶν «Ἀληθειῶν» πού κληροδότησε ἡ σταλινικὴ πρακτικὴ μετατρέποντας τὸ μαρξισμό σέ «Μεγάλα Τσιτάτα», ὡς ἀπαραίτητη καί ἐπείγουσα προϋπόθεση. Ὅμως τὴν ἴδια ἐποχὴ ὑπῆρχαν δραστηκότεροι πολιτικοί καί κοινωνικοὶ παράγοντες πού ἐξωθούσαν (καί ἐξώθησαν) σέ μιά κονιορτοποίηση τοῦ κινήματος τῆς νεολαίας. Πρὶν καί, κυρίως, μετὰ τὸ Μάη τοῦ '68 ξεπήδησαν πλῆθος ὀργανώσεις: μαοϊκές, τροτσκιστικὲς, ἀναρχικὲς, ἀθθορμητικὲς, ἐνῶ τὸ ΓΚΚ ἦταν τέτοιο πού

φιλοσοφικὲς ἐπεξεργασίες σάν κι αὐτὲς τοῦ 'Αλτουσέρ, πού ἀναιροῦσαν ἐξίσου τὸν ἀνθρωπισμὸ / οικονομισμὸ καί τὸ δογματισμὸ, δέν μπορούσαν νά ἔχουν ἄμεσες καί θεαματικὲς ἐπιπτώσεις. Τὸ ζήτημα ἦταν καθαρὰ πολιτικὸ καί τὸ ΓΚΚ ζοῦσε ἀκόμη τὴν ἀκίνησια στὴν ὁποία τὸ εἶχε καταδικάσει ὁ σταλινισμὸς του. Καί παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι μὲ τὴν ἀπόφαση τῆς Κεντρικῆς τοῦ Ἐπιτροπῆς γιὰ τὴν Κουλτούρα καί τοὺς Διανοοῦμενους (1966, στὸ Ἄρζαντίγι) ἀνοίγει κάποιους δρόμους πού ἀπομάκρυναν ἀπὸ τὸ σταλινικὸ βάλτωμα, ὥστόσο οἱ ἐπίσημοι θεωρητικοὶ ἐκπρόσωποι τοῦ ΓΚΚ εἴτε σχολίαζαν ἀκόμη τὰ «Μεγάλα Τσιτάτα» εἴτε ἐπαναπαύονταν στὴν τροχιά μιᾶς ἀνθρωπολογικῆς καί ἀνθρωπιστικῆς θεώρησης τοῦ Μάρξ (Γκαρωντύ, Λυσιέν Σέβ). Αὐτὴ ἡ τελευταία τάση, ἐνῶ τὸ πρόβλημα ἦταν ἡ οὐσιαστικὴ αὐτοκριτικὴ τῆς ἱστορίας τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἀναγόρευε ὡς ἀπόλυτη καί μοναδικὴ Αἰτία τοῦ ζοφεροῦ καί τραγικοῦ παρελθόντος τὴν «λατρεία» τοῦ προσώπου τοῦ Στάλιν, τὴν περίφημη «προσωπολατρία» πού κατάντησε — κι ὄχι μόνο στὴ Γαλλία — τὸ μέγα αἰτιολογικὸ πασπαρτού. Ἔτσι οἱ καταγγελίες τῶν ἐπὶ Στάλιν παραβιάσεων τῆς «σοσιαλιστικῆς νομιμότητος», δηλαδὴ ὀρισμένων καταστάσεων τῆς νομικῆς ὑπερδομῆς τοῦ σοβιετικοῦ καθεστώτος, ἔγινε ἡ νέα γραμμὴ πλευσῆς ὅπως τὴν εἶχε χαράξει καί διδάξει τὸ 20ὸ συνέδριο τοῦ ΚΚΣΕ, ἐνῶ οἱ σχέσεις ὑπερδομῆς καί δομῆς, οἱ ταξικὲς καί πολιτικὲς σχέσεις ἀποσιωπήθηκαν.

Ὁ 'Αλτουσέρ ἔθετε διαφορετικὰ τὸ θέμα. Καί τὸ ἔθεσε διαφορετικὰ στὸ θεωρητικὸ ἐπίπεδο, ἔχοντας ὅμως πλήρη ἐπίγνωση ὅτι μεταξύ θεωρίας καί πολιτικῆς δέν μεσολαβοῦν σινικά τεῖχη. Ἀντίθετα μάλιστα προσπάθησε νά θεωρητικοποιήσει τὴν σχέση πολιτικοῦ καί θεωρητικοῦ. Ὁ 'Αλτουσέρ ξεκινούσε ἀπὸ μίαν ἀνάγνωση τοῦ ἔργου τοῦ Μάρξ πού ἤθελε νά ξαναπιᾶσει τὴν παράδοση τοῦ Λένιν, καί, ὅπως ὁ Λένιν, ἀρνιόταν τὸ ἰδεαλιστικὸ ζεῦγος θεωρητικὸς οὐμανισμὸς - οικονομισμὸς. Ἄν ὁ οικονομισμὸς καί ὁ οὐμανισμὸς ἦταν μιά μορφή προβολῆς τῆς μαρξιστικῆς ἐπιστήμης καί φιλοσοφίας καί συνάμα μιά μορφή διείσδυσης τῆς ἀστικῆς ἰδεολογίας στὸ χῶρο τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, μήπως τὸ σῶμα τοῦ ἴδιου τοῦ μαρξισμοῦ, δηλαδή τὸ θεωρητικὸ ἔργο πού θεωρήθηκε ὡς μαρξισμὸς, δέν ἦταν «ὕπευθνο» πρὸς τοῦτο; Ἄν ὁ οικονομισμὸς / οὐμανισμὸς, μὲ τίς ποικίλλες ἐπιπτώσεις του στὴν πολιτικὴ, τὴν οἰκονομία, τὴν ἐπιστήμη, τὴν φιλοσοφία καί τὴν ὀργάνωση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, δέν εἶναι παρὰ μιά κρίση τοῦ μαρξισ-

μοῦ δέν θά πρέπει νά ἀνατρέξουμε στὰ ἴδια τὰ γραπτά τοῦ Μάρξ καί νά ἐλέγξουμε τὸ ἂν ὁ οικονομισμὸς καί ὁ θεωρητικὸς οὐμανισμὸς νομιμοποιῦνται μὲ βάση τὸ μαρξικὸ ἔργο; Τί εἶναι καί τί δέν εἶναι ὁ μαρξισμὸς; Τί εἶναι μαρξιστικὴ ἐπιστήμη; ἐπιστήμη τοῦ κοινωνικοῦ καί ἢ θεωρία τῆς; ὁ οικονομικὸς ὕλισμὸς; Τί εἶναι μαρξιστικὴ φιλοσοφία; ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς; Τί εἶναι ὅλα τοῦτα τὰ «αὐτόνοητα» πού μᾶς κληροδότησε ἢ παράδοση τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος, ἂν τὰ δοῦμε μέσα ἀπὸ τὸ ἔργο τοῦ ἴδιου τοῦ Μάρξ; Καί τί εἶναι τὸ ἔργο τοῦ Μάρξ μὲ βάση τίς ἴδιες του τίς τελειοποιημένες ἐννοιολογικὰ ἐπιστημονικὲς ἐπεξεργασίες; Πῶς πρέπει νά συμπληρώσουμε τὰ κενὰ τῆς γραφῆς του, ἂν κενὰ ὑπάρχουν, καί νά ἐρμηνεύσουμε τίς ἀντιφάσεις τους, ἂν ἀντιφάσεις ὑπάρχουν;

Ὁ 'Αλτουσέρ εἶχε τὴ μεγάλη ἀξία νά θέσει τὰ ἐρωτήματα αὐτά. Δείχνοντας ὅμως τὴν ἐσωτερικὴ λογικὴ πού συνδέει τὴν ὁποια ἀπάντηση μὲ τὴν πρακτικὴ καί τὴν ἱστορία τοῦ ἐργατικοῦ κινήματος ὄρθωνε ταυτόχρονα γύρω του τοῖχους, ἂν καὶ διάτρητους, πού τὸν ἀπέκλειαν τόσο ἀπὸ τὴν ἐκτός ὅσο καί τὴν ἐντός ΚΚ μαρξιστικὴ θεωρία.

Δέν θά ἀποπειραθῶ ἐδῶ νά συνοψίσω τίς ἀπαντήσεις τοῦ 'Αλτουσέρ. Οἱ φίλοι πού θ' ἀκολουθήσουν, ὁ Ἀριστείδης, ἡ Βάσω, ὁ Ντένης, καί ἡ συζήτηση μετὰ, θά θίξουν κάποιες πτυχές.

Ἐπανέχομαι, ὥστόσο στὸ ἀρχικὸ σημεῖο γιὰ νά ὑποστηρίξω ὅτι, σέ γενικὲς γραμμές, οὔτε ἡ προβληματικὴ οὔτε οἱ ἐπιμέρους ἀπαντήσεις τοῦ 'Αλτουσέρ διαπέρασαν μὲ διάρκεια τίς γραμμές τῶν μαχόμενων κινήματων, εἴτε τῶν κοινωνικῶν εἴτε τῶν πολιτικῶν.

Βέβαια ὁ 'Αλτουσέρ, αὐτὸ εἶναι σίγουρο, διαβάστηκε πολὺ ἐκεῖνα τὰ χρόνια. Ἡ σκέψη του ὅμως, ἐπαναλαμβάνω, δέν ἐνεργοποίησε τίς πολιτικὲς πρωτοπορίες, πράγμα πού θά ἰσοδυναμοῦσε μὲ συνολικὲς πολιτικὲς, ἰδεολογικὲς καί ὀργανωτικὲς ἀνατροπές στὸ ἐσωτερικὸ τῶν κομμάτων καί τῶν ὀργανώσεων τῆς Ἀριστερᾶς. Ἄς συνοψίσουμε: κανεὶς δέν μπορεῖ νά ὑποστηρίξει ὅτι στὴ Γαλλία τὸ ΓΚΚ, τὸ ΣΚΚ, οἱ Ἀριστεροὶ Ριζοσπάστες, οἱ μαοϊκὲς ἢ τροτσκιστικὲς ὀργανώσεις εἶχαν ἔστω καί ἀλαργινὴ σχέση μὲ τὸν μαρξισμό πού διακονοῦσε ὁ 'Αλτουσέρ. Τὸ ἴδιο κατηγορηματικὸί πρέπει νά εἴμαστε μὲ τοὺς Ὁλλανδοὺς «Προβό», τὸ γερμανικὸ SDS, τοὺς Ἀγγλοὺς ἐργατικοὺς, τὸ βρετανικὸ ΚΚ, τὸ ἰταλικὸ ΚΚ, ἄλλες ἐξωκοινοβουλευτικὲς ὁμάδες στὴν Ἰταλία, τὸ Ἰσπανικὸ ἢ τὸ Πορτογαλικὸ ΚΚ. Ἐκεῖ ὥστόσο συγκεντρώνονταν οἱ μεγάλες μάζες, ἐκεῖ καί ἡ πληθώρα τῶν

διανοουμένων. Πώς λοιπόν ο μύθος για την τεράστια «έπιρροή» του Άλτουσέρ;

Αν έρθουμε τώρα στην Ελλάδα τα πράγματα είναι αντίστοιχα. Το ΚΚΕ, έκλεισε για τα καλά την πόρτα στη σκέψη του Άλτουσέρ. Τό μόνο που ξέρω «ευνοϊκό» είναι κάτι δειλές αναφορές σε άρθρα της *Επιστημονικής Σκέψης* και αρκετές ρετινιές περί «στρουκτουραλισμού» και «ανάθεωρητισμού». Για το ΠΑΣΟΚ και τους επίσημους ή ανεπίσημους, κρατικούς και μη, ιδεολόγους του καλύτερα να μη γίνεται λόγος. Τό ίδιο θά μπορούσε να διαπιστώσει κανείς για όλο τό πάνθεο τών έξωκοινοβουλευτικών ομάδων της άριστερας, ζωηρών μέχρι πρότινος για τά μαρξιστικά.

Απομένει ή περίπτωση τής ανανεωτικής Άριστερας. Έδώ τά πράγματα είναι αντιφατικά. Ο επίσημος κομματικός λόγος του ΚΚΕ έσωτερικοκύ, ό ήγαιικός, παρέμεινε καλά άγκυρωμένος στα πατροπαράδοτα του σοβιετικού «μαρξισμού», έτσι όπως κάθε φορά ενισχυόταν και ξεκαιουργώνονταν από λίγο Γκαρωντύ, πολύ Έλλενστάιν, περισσότερο Καρίγιο, Ουμπέρτο Τσερόνι, Λουτσιάνο Γκρούπι και βέβαια από κάθετι που έμοιαζε λόγος για ύποτιθέμενα ή πραγματικά «νέα κινήματα». Ούτε ή γαλάζια ούτε ή πράσινη ΕΑΔΕ μπορούσε να έναρμονιστεί με τή σκέψη του Άλτουσέρ, και οι κήρυκες του «σοσιαλισμού μέ άνθρωπίνο πρόσωπο», όσοι έβαζαν στό επίκεντρο τής σκέψης τους τόν Άνθρωπο κι όχι τίς τάξεις και τήν πάλη τους, καμιά δουλειά δέν είχαν μέ τόν θεωρητικό άντιουμανισμό του Άλτουσέρ.

Βέβαια, κι αυτό είναι πρωτοφανές, τό έκδοτικό «Θεμέλιο» που συνδεόταν μέ τό ΚΚΕ έσωτ. εξέδωσε Άλτουσέρ. Εύκαιρία είναι να θυμηθούμε τόν άξέχαστο Μίμη Δεσποτιδή που μέ τήν ευρύτητα τής σκέψης του και τήν ευαισθησία του μπορούσε όχι μόνο να ανεχθεί αλλά και να προβάλλει στοχαστές και έργα μέ τους οποίους δέν συμφωνούσε. Και άπ' αυτή τήν άποψη, πράγματι, τό «Θεμέλιο» προσέφερε για τή γνωριμιά του κοινού μέ τό έργο του Άλτουσέρ, όπως και άλλοι έκδοτικοί οίκοι.

Εξάλλου, ή γνωριμιά τά χρόνια τής δικτατορίας πολλών Έλλήνων μέ τό έργο του Άλτουσέρ στη Γαλλία, και γενικά στό έξωτερικό, μεταξύ τών οποίων ό ύποφαινόμενος και άρκετοί έκ τών παρόντων και παρουσών, ήταν ένας άλλος παράγοντας που στη μεταδικτατορική Ελλάδα, διψασμένη για καινούργια πράγματα, έφερε τό έργο του Άλτουσέρ μέσα στην τότε επικαιρότητα. Για όρισμένους από μās, μέσα στό κλίμα τής δικτατορίας

αλλά και τών τεράστιων προβλημάτων που απέκάλυπτε ή κρίση τής κομμουνιστικής άριστερας, ή σκέψη του Άλτουσέρ ήταν ένας δρόμος για να προσοικειωθούμε τόν μαρξισμό, και να κατανοήσουμε τήν εποχή μας. Ύστερα ανάμεσα μας, βρισκόταν ο Νίκος Πουλαντζάς. Έτσι και διαφωνώντας μέ τόν Άλτουσέρ ύστερα από ένα όρισμένο σημείο, ή σκέψη του και τό έργο του είχε τροφοδοτηθεί από τήν άλτεσουεριανή σχολή. Έτσι τό κύρος του και ή έντοπιότητά του, ήταν ένας καλός διάλογος για να γνωρίσουν πολλοί τό έργο του Άλτουσέρ. Τό έδαφος, λοιπόν, ήταν γεωργημένο, και δέν είναι παράδοξο γιατί στη μεταδικτατορική Ελλάδα τό έργο του Άλτουσέρ συναντήθηκε μέ τίς πιο ριζοσπαστικές τάσεις τής ελληνικής Άριστερας. Όστόσο, ή έπιρροή του Άλτουσέρ ήταν πρόσκαιρη μιά και τά πολιτικά ρεύματα που σχετίστηκαν τότε μέ τή σκέψη του, για λόγους που δέν μπορούμε να θίξουμε τώρα, δέν είχαν έπαύριο. Χαρακτηριστική ήταν άπ' αυτή τήν άποψη ή χρησιμοθηρική ταύτιση ενός τμήματος τής νεολαίας του Ρήγα Φεραίου μέ τήν άλτουσερική σχολή, αυτή άκριβώς που έφτιαξε τήν Β' Πανελλαδική. Άλλά, έκτός από προσωπικές περιπτώσεις, τό ενδιαφέρον αυτό κράτησε όσο και ή Β' Πανελλαδική. Δυό τρία χρόνια δηλαδή. Τά πράγματα πάντως στην αρχή τής δεκαετίας του '80 ήρμησαν, ώσπου και ό Άλτουσέρ τοποθετήθηκε

στό πάνθεο τών νεκρών και ξεπερασμένων ειδώλων μιάς περασμένης πιά νεότητας. Οι γενικότεροι ιδεολογικοί, πνευματικοί και πολιτικοί προσδιορισμοί συμμόρφωσαν τό τοπίο άπορρίπτοντας στό περιθώριο ό,τι δέν ταίριαζε στό νέο πλαίσιο. Έσκουγχρονιστήκαμε δηλαδή, ή σωστότερα έξευρωπαϊστήκαμε διαβάζοντας κάθε Κυριακή τό *Βήμα* και τήν *Έλευθεροτυπία*.

Δέν θέλω να τελειώσω μέ τό μελλοδραματικό, όμως «εμείς παρά ταύτα συνεχίζουμε άκάθεκτοι, κόντρα σε άνέμους και θύελλες». Ο Άλτουσέρ έλεγε ότι «οι κομμουνιστές όταν είναι μαρξιστές, και οι μαρξιστές όταν είναι και κομμουνιστές δέν είναι ποτέ φωνή βοώντος εν τή έρήμω. Άπλως μερικές φορές μένουν σχετικά μόνοι». Άν έξακολουθούμε να θεωρούμε τή σκέψη του Άλτουσέρ ζωντανή και χρήσιμη, είναι γιατί βλέπουμε ότι είναι άρρηκτα δεμένη μέ τήν ύπόθεση τής Άριστερας και του σοσιαλισμού. Είναι κι αυτός άπ' τούς δικούς μας, είναι άπ' αυτούς που μās έμποδίζουν να πούμε «τέρμα σε όλα», γιατί όπως θά 'λεγε κι ό ίδιος αυτές είναι ιστορίες τελεωμένες, ιστορίες χωρίς τελεωμό. Αυτές οι τελεωμένες αλλά και άτελεύτητες ιστορίες μās ύποχρεώνουν να ξαναδιαβάσουμε τό *Κεφάλαιο*, να μένουμε γεμάτες άπορίες μπροστά στό ζήτημα τών ιδεολογιών και τών ιδεο-

λογικῶν μηχανισμῶν τοῦ κράτους, νά ξαναπιάνουμε τήν αυτοκριτική μας, νά σκεφτόμαστε τήν κόκκινη κλωστή τῆς πάλης τῶν τάξεων πού συνδέει τό πραγματικό γίνεσθαι τῶν κοινωνικῶν, τῶν ἀσυνεχειῶν καί τῶν συνεχειῶν στήν ἱστορία, τήν ἀνάγκη τῆς θεωρίας, μᾶς ὑποχρεώνουν δηλαδή αὐτές κι ἄλλες πολλές ἱστορίες καθημερινῆς τρέλας νά κρατᾶμε ἀνοιχτό τό βιβλίο τοῦ μαρξισμοῦ.

Ἡ ἀπειλή κι ὁ κίνδυνος τοῦ μαρξισμοῦ γιά τήν ὁποία μιλοῦσα στήν ἀρχή, ὁ φόβος μήν τυχόν καί περάσει ὁ μαρξισμός, —μιά ἀπειλή πού ὁ 'Αλτουσέρ τή δεκαετία τοῦ '60 καί '70 τήν

ἐβγαλε ἀπό τό νυστελέο ρόγχο τῶν ἐγχειριδίων— εὐτυχῶς ἐξακολουθεῖ νά ὑπάρχει, ἔστω καί σέ τόνους χαμηλοῦς, ἔστω καί σάν ὑπόμνηση ἐνοχῆς.

Ἡ ἀπειλή αὐτή χρειάστηκε τριάντα χρόνια σκληροῦς ἀγῶνες νά παραμείνει περιορισμένη στή μορφή πνευματικῆς σύλληψης, καί νά μὴ μετατραπῆ σέ ὕλική δύναμη. Θά χρειαστοῦν σίγουρα πολύ περισσότερο σκληροὶ ἀγῶνες ἢ «ἀπειλή» τοῦ μαρξισμοῦ νά ξανάρθει στήν ἐπικαιρότητα.

Ὅσοι μπορέσουμε, ὅσοι ἀντέξουμε, ὅσοι τό θελήσουμε θά ἔχουμε ἀνάγκη τό ἔργο τοῦ 'Αλτουσέρ.

Πῶς νά μιλήσουμε σήμερα γιά τόν 'Αλτουσέρ;

τῆς Βάσως Κιντή

Ο φυσικός θάνατος τοῦ 'Αλτουσέρ ἦταν γιά πολλούς, μᾶλλον τοὺς περισσότερους, ἢ πῶς πρῶτερη καί τυπική ἀφορμή γιά νά μπεῖ, καί ὀριστικά πλέον, τό ἔργο του στό χρονοντούλαο καί στά ἀζήτητα τῆς ἱστορίας. Ποιά μπορεῖ νά εἶναι σήμερα, ἐποχὴ τῆς κατάρρευσης τῆς σοσιαλιστικῆς ὑπόθεσης σέ ὅλα τὰ μέτωπα, ἡ χρησιμότητα τοῦ ἔργου ἑνὸς φιλοσόφου πού διεκδίκησε μέ τούς πῶς ὑψηλοῦς τόνους καί τόν πῶς ἀσυμβίβαστο καί ἀνυποχώρητο τρόπο νά εἶναι κομμουνιστής; Καμιά, εἶναι ἢ πῶς προφανῆς καί συνηθισμένη ἀπάντηση. Ὡστόσο, ἀν κάτι, ἔστω ἐλάχιστο, μᾶς ἔμαθε ὁ 'Αλτουσέρ, εἶναι νά δυσπιστοῦμε καί νά εἶμαστε ἐπιφυλακτικοὶ ἀκριβῶς μπροστά στό πρόδηλο καί τό αὐτονόητο. Ἄν λοιπόν ἀκολουθήσουμε αὐτή τήν ὁδηγία καί ἀμφισβητήσουμε τήν ἐκδηλῆ ἐγκυρότητα τῆς κρίσης πού, κατηγορηματικά καί ἀμετάκλητα, παραπετάει τό ἔργο τοῦ 'Αλτουσέρ στή λήθη, μποροῦμε πιστεῦν σήμερα, τουλάχιστον, νά ἐπιχειρήσουμε νά μιλήσουμε. Ὁ τρόπος πού θά μιλήσουμε γιά τό ἔργο του θά δείξει ἂν μποροῦμε νά δώσουμε μίαν ἄλλη ἀπάντηση ἀπὸ τῆς συνηθισμένης ἀπὸ τῆς ἐπικαιρότητας καί τῆς χρησιμότητας τῆς φιλοσοφίας τοῦ 'Αλτουσέρ.

Ἔχουμε πιστεῦν νά ἀποφύγουμε δύο μεγάλους σκοπέλους. Ὁ πρῶτος σκοπέλος εἶναι ἡ νοσταλγία. Νά μιλήσουμε δηλαδή γιά τόν 'Αλτουσέρ ἀναπολώντας τῆ χαμένη ἐπαναστατική μας νεότητα, ὅπως περίπου μιλάμε γιά τὰ τραγούδια τῶν Μπήτλς καί τὰ πρῶτα φιλμ τοῦ Γκοντάρ.¹ Αὐτή ἢ

γλυκερή καί ἀπολιτική στάση, τήν ὁποία πιστεῦν ὁ ἴδιος ὁ 'Αλτουσέρ θά σιχαινόταν, ὄχι μόνο δέν εἶναι ἀντάξια καί σύστοιχη μέ τό ἔργο του, ἀλλά ἐπιβεβαιώνει μέ τόν πῶς ἐβγλωττο τρόπο τήν ἀποψη πού χαρακτηρίζει τό ἄλτουσερικό ἔργο παρωχημένο καί ἀχρηστο, τουλάχιστον πολιτικά.

Ὁ δεύτερος σκοπέλος εἶναι ὁ ἀκαδημαϊσμός. Δηλαδή, νά ἀντιμετωπίσουμε τόν 'Αλτουσέρ ὅπως ἀντιμετωπίζουμε π.χ. τόν Τζῶν Λόκ. Νά ἀνασυντάξουμε τὰ κείμενά του, νά διακρίνουμε περιόδους, νά ἐντοπίσουμε τίς ἀντιφάσεις, τίς παραλείψεις, τὰ σφάλματα. Νά δείξουμε πόσο σπουδαῖα ἢ πόσο ἀνούσια εἶναι αὐτά πού μᾶς εἶπε. Νά δοῦμε ἂν ὄντως ἢ «προσωπολατρεία» δέν εἶναι ἡ κατάλληλη ἐννοιολογική κατηγορία γιά νά συλλάβουμε τόν σταλινισμό, ἂν ὄντως πρέπει νά ἐπικριθοῦν τὰ ἐγγελιανά στοιχεῖα στό μαρξικό ἔργο καί νά προβληθοῦν τὰ σπινοζικά ἢ ἀντίθετα τὰ καντιανά, ἂν ὄντως πρέπει νά κάνομε καί πού τῆ διάκριση ἀνάμεσα στό νεαρό καί τόν ὄριμο Μάρξ, ἂν ὄντως ὁ μαρξισμός εἶναι ἐπιστήμη κ.λπ. Ὅλα αὐτά τὰ ἐρωτήματα εἶναι πολύ καλά. Κάποτε ἴσως ἀπαντηθοῦν καί αὐτό θά εἶναι χρήσιμο, γιατί προφανῶς δέν ἰσχυρίζομαι ὅτι ἡ θεωρία τοῦ 'Αλτουσέρ εἶναι ἀλάνθαστη, ὅτι, ἄρα, πρέπει νά θεθεῖ στό ἀπυρόβλητο καί νά μὴν ὑποστῆ τῆ δοκιμασία τῆς κριτικῆς. Αὐτό πού ὑποστηρίζω εἶναι ὅτι σήμερα προέχει κάτι ἄλλο. Κάτι πού θά καταστήσει τῆ φιλοσοφία τοῦ 'Αλτουσέρ ἐπικαίρη πολιτικά, κάτι πού θά τῆ βάλει στό παιχνίδι καί θά κάνει δυνατή, ἐνδιαφέρουσα καί χρή-

σιμη, τήν ἀκαδημαϊκὴ ἔρευνα. Αὐτό πού προέχει εἶναι νά δοῦμε τί μποροῦμε νά ἀντλήσουμε ἀπὸ τῆ φιλοσοφία τοῦ 'Αλτουσέρ ὄχι ὡς ἀπλή πνευματικὴ ἀσκηση — κάτι πού θά ἐμοιαζε μέ βυζαντινολογία καί θά δικαίωνε ὅσους μέ μιά κίνηση κλείνουν τῆ φιλοσοφία του, τήν παγιώνουν καί τῆ διαγράφουν — ἀλλά τί μποροῦμε νά ἀντλήσουμε ἀπ' αὐτήν γιά τήν πολιτική μας δράση σήμερα. Στις συνθήκες πού ζοῦμε, τῆς ἀταραξίας καί τῆς μακαριότητας, τό αἴτημα αὐτό, τό αἴτημα νά καταστήσουμε ἐπικαίρη τῆ φιλοσοφία τοῦ 'Αλτουσέρ, δηλαδή νά καταστήσουμε ἐπικαίρο τό μαρξισμό, φαντάζει ἀπλὸς βολонταρισμός. Ὡστόσο, καί μόνο τό γεγονός ὅτι ἐπιχειροῦμε, τώρα ἐδῶ, νά μιλήσουμε γι' αὐτό δείχνει πῶς ὑπάρχουν κάποιοι ὄροι γιά νά προχωρήσουμε.

Ἄν λοιπόν ἀφήσουμε στήν ἄκρη τήν αἰσθηματικὴ νοσταλγία καί τόν ψυχρὸ ἀκαδημαϊσμὸ ἐπιστρέφουμε πάλι στήν ἀφετηρία: Πῶς νά μιλήσουμε σήμερα γιά τόν 'Αλτουσέρ; Πιστεῦν ὅτι μποροῦμε νά ἀναγνωρίσουμε τό πρόβλημα, τῆ δυσκολία δηλαδή πού ἔχουμε νά βροῦμε τόν τρόπο, ἂν ξαναδοῦμε ὅσα αὐτὸς εἶπε γιά τῆ φιλοσοφία γενικά καί τῆ μαρξιστικὴ φιλοσοφία εἰδικότερα.

Ὅπως μᾶς ἔμαθε ὁ 'Αλτουσέρ, ἡ φιλοσοφία δέν εἶναι παρά ἡ ταξικὴ, σέ τελευταία ἀνάλυση, πάλη στό χωρὸ τῆς θεωρίας. Τό καθῆκον πού ἀνατίθεται στή φιλοσοφία ἀπὸ τῆν ταξικὴ πάλη γενικά καί ἀπὸ τῆν ἰδεολογικὴ ταξικὴ πάλη εἰδικότερα εἶναι νά συνεισφέρει στήν ἐνοποίηση τῶν ἰδεολο-

γών μέσα σε μία κυρίαρχη ιδεολογία παρέχοντας συγχρόνως την εγγύηση ότι η κυρίαρχη αυτή ιδεολογία είναι η 'Αλήθεια.² Η φιλοσοφία καταστρώνει έτσι θεωρητικά συστήματα κατηγοριών και σχημάτων τα όποια μεσολαβούν ώστε να εξασφαλιστεί η συνοχή των επιμέρους στοιχείων των ιδεολογιών που συνδέονται με όλων των ειδών τις κοινωνικές πρακτικές, για να άρθρουν οι τυχόν αντιφάσεις. Είναι δηλαδή η φιλοσοφία ένα είδος θεωρητικού έργαστηρίου στο οποίο πειραματιζόμαστε με τρόπο αφηρημένο πάνω στο πολιτικό βασικά πρόβλημα της ιδεολογικής ηγεμονίας ή όποια, όπως πάλι μάς διδάξε ο 'Αλτουσέρ, έχει πολύ υλικές συνέπειες.

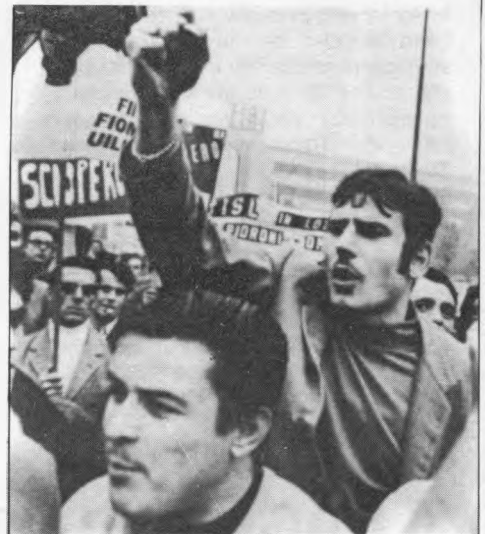
Ποιός όμως είναι ο ρόλος των φιλοσόφων οι όποιοι αρνούνται να υπηρετήσουν την κυρίαρχη ιδεολογία; Ο ρόλος τους, λέει ο 'Αλτουσέρ, δεν είναι να αντιπαραβάλλουν στα συστήματα των φιλοσόφων τα δικά τους «άληθη» συστήματα, όπως έκανε για λογαριασμό του μαρξισμού ο Στάλιν, αλλά να μεταβάλλουν τον τόπο της φιλοσοφίας από ήσυχαστήριο των αιώνων αληθειών σε αγωνιστικό στίβο, σ' ένα πεδίο μάχης. Ο ρόλος τους δεν είναι να διατυπώσουν και να καταγράψουν τη μαρξιστική φιλοσοφία αλλά να την ασκήσουν μ' έναν τρόπο διαφορετικό από αυτόν των κλασικών φιλοσόφων, μέσα στην πολιτική και επιστημονική τους δράση. Η μία πρακτική, ή όποια παράγει τη φιλοσοφία ως φιλοσοφία — δηλαδή κλασικά, παίζεται στο γήπεδο των αντιπάλων υπό την πλήρη ηγεμονία τους και παράγει μία καταπιεστική ιδεολογική ένότητα. Η άλλη, αυτή που διακατείχε τον Μάρξ, τον Λένιν, τον Γκράμσι, ή όποια δεν έχει συγκροτηθεί και δεν πρέπει να συγκροτηθεί ως οντολογία, είναι όπως τη χαρακτηρίζει ο 'Αλτουσέρ επικαλούμενος τον Μάρξ, «κριτική και επαναστατική». Είναι μία πρακτική που αποκαθιστά άλλες σχέσεις με τις κοινωνικές πρακτικές, οι όποιες συγκροτούν το επίδικο αντικείμενο της πάλης που διεξάγεται στη φιλοσοφία. Σχέσεις όχι ένοπιότητας των ιδεολογιών με τις όποιες οι κοινωνικές πρακτικές συναρτώνται, αλλά σχέσεις οι όποιες ύπονομεύουν τη δραστηριότητα της κυρίαρχης ιδεολογίας και άρα «δημιουργούν τις ιδεολογικές προϋποθέσεις για την απελευθέρωση και ελεύθερη ανάπτυξη των κοινωνικών πρακτικών» (*Μετασχηματισμός της Φιλοσοφίας*, σ. 265).

Πού βρίσκεται σήμερα αυτή η πρακτική που επαγγέλθηκε ο Μάρξ και συνέστησε στους μαρξιστές ο 'Αλτουσέρ;

«Παρ' όλο που πρόκειται για ένα εκπληκτικό παράδοξο, αποτελεί πλέον δεδομένο ότι, από θεωρητι-

κή σκοπιά, ο μαρξισμός παρέμεινε ουσιαστικά στο σημείο που τον άφησε ο Μάρξ. Η σκέψη του βέβαια υπόκνησε σχόλια, μερικές φορές λαμπρές εξηγήσεις, πιά συχνά επίπεδες και υπεραπλουστευμένες, ενέπνευσε εφαρμογές, υπόκνησε άγριες διαμάχες έρμηνείας που γεννήθηκαν από την επαναστατική πολιτική δράση. Αλλά ο μαρξισμός άπλως επαναλαμβάνεται και μέσα στην επανάληψη παραμορφώθηκε ή άποστευώθηκε».³

Κάναμε την παρέμβαση στον τρόπο με τον όποιο αντιλαμβάνεται ο 'Αλτουσέρ τη φιλοσοφία γενικά και τη μαρξιστική φιλοσοφική πρακτική ειδικότερα, για να έντοπίσουμε την αίτια της δυσκολίας που έχουμε να μιλήσουμε σήμερα για τό έργο του, να μιλήσουμε δηλαδή για τον μαρξισμό. Είπαμε ότι η φιλοσοφία είναι σέ τελευταία ανάλυση ή ταξική πάλη στο χώρο της θεωρίας. Όπως κάθε φιλοσοφία, έτσι και η μαρξιστική φιλοσοφική πρακτική μετέχει σ' έναν πόλεμο θέσεων σύροντας διαρκώς διαχωριστικές γραμμές και κάνοντας όριοθετήσεις. Ειδικά όμως η μαρξιστική φιλοσοφία διεξάγει έναν πόλεμο άμυντικό άφου έχει να αντιμετώπισει την ιδεολογική ηγεμονία της άρχουσας τάξης. Έτσι, διαρκώς έν έργηγόρσει, δεν συστήνεται από κάποιες πάγιες και κατακτημένες θέσεις (θέσεις - άποψεις και θέσεις - όχυρά), όπως οι άλλες φιλοσοφίες, αλλά από την άδιάκοπη αντιπαράθεσή της με αυτές. Στο σώμα της φιλοσοφίας ή μαρξιστική προβληματική δεν άφήνει παρά άνυπόστατες χαράξεις, δεν παράγει συστήματα και άλήθειες· στο σώμα της κοινωνίας έχει υλικές συνέπειες άφου παράγει έργαλεια και όπλα για τις κοινωνικές πρακτικές. Άν όμως η μαρξιστική φιλοσοφική πρακτική συστήνεται μόνο ως αγωνιστική πρακτική, κι αν αυτός ο άγώνας σίγησε από καιρό ή, όπως είπε ο 'Αλτουσέρ, ίσως μετά τον Μάρξ ποτέ δεν ύπηρεξε, τότε πώς πρέπει να μιλήσουμε σήμερα για μαρξισμό χωρίς, με τον τρόπο που θά επιλέξουμε, να προδώσουμε τον μαρξισμό; Άν κάθε έστία αντίστασης εξέλιπε, αν όλες οι γραμμές άμυνας έφρασαν στα χέρια του έχθρου, τότε αυτό που άπομένει σέ όσους μιλούν άκόμη για μαρξισμό είναι είτε μακαρίως να παπαγαλίζουν δογματικά τά στερεότυπα της όρθοδοξίας ή άσμένως να σπεύδουν να κρατηθούν από τις άμετακίνητες άλήθειες της ούτοπίας. Σήμερα τά έχουμε και τά δυό. Άλλοι φυλάττουν τά ιερά και τά όσια αναθυμούμενοι τά κλέη του παρελθόντος, και άλλοι, οι περισσότεροι, δοκιμάζουν στην άγορά την άξία των σταθερών ιδανικών της ελευθερίας, της ισότητας και της άδελφότητας. Στο ΚΚΕ και τον

Συνασπισμό π.χ. σήμερα, άλλοι προσπαθούν μάταια να κρατηθούν από τό εθθραυστο πλέον άπολίθωμα του δογματισμού, και άλλοι, καγιευμένοι άνάμεσα στη γενικευμένη άπορία και τά άμεσα πραγματιστικά καθήκοντα μιας πολιτικής τακτικισμού, ως υποκατάστατο της χαμένης τους ιδεολογίας ρίχνουν στο τραπέζι τό πανανθρώπινο και κυρίως άκίνδυνο σήμερα πολιτικά ιδανικό μιας άπώτερης καθολικής ελευθερίας.

Και οι δυό αυτές στάσεις δεν κάνουν άλλο από τό να άκυρώνουν τον μαρξισμό. Ο 'Αλτουσέρ μάς έμαθε ότι η μαρξιστική θεωρία όρίζεται όχι ως ούτοπική αλλά, αντίθετα ως επιστημονική. Και έφέρουμε, έλεγε, ότι δεν ύπάρχει επιστήμη στον κόσμο που να έπιχει δίχως να προσδεύει, και να προσδεύει δίχως να επανεξετάζει κριτικά τις πρώτες μορφές έκφρασής της, την «άρχή» της. Ο μαρξισμός, όπως τον συλλαμβάνει ο 'Αλτουσέρ, μοιάζει με τό άεροπλάνο ή τό ποδήλατο: αν δεν κινείται, τσακίζεται. Άφου λοιπόν η μαρξιστική προβληματική στη φιλοσοφία κατέθεσε από νωρίς τά όπλα — έπαψε δηλαδή να αγωνίζεται, άφου βούλιαξε άλλοτε ήχηρά και άλλοτε άνεπαισθήτως στο χυλό της άρχουσας ιδεολογίας που κατακυριεύσε τον κόσμο, δεν είναι σήμερα καθόλου εύκολο να μιλήσουμε για τον μαρξισμό όπως μάς έμαθε ο 'Αλτουσέρ. Πρέπει να τον ανασύρουμε πάνω σέ μία διαχωριστική γραμμή, σ' ένα όριο. Κι αυτό σημαίνει πώς πρέπει να πιάσουμε κιάλας δουλειά. Η δουλειά μας θά είναι «...να έργαστούμε πάνω στη διαφορά».⁴

Ξαναγυρίζω στο άρχικό έρώτημα: Μπορούμε να μιλήσουμε σήμερα για τον 'Αλτουσέρ; Έντοπίσαμε ήδη δύο δυσκολίες. Πρέπει, πρώτον, να σύρουμε τον μαρξισμό έξω από τό τέλμα της ιδεολογίας — να άρχίσουμε δηλαδή τις όριοθετήσεις και την κριτι-

κή, και δεύτερον, να λάβουμε θέση μάχης, να στρατευτούμε. Δύσκολα πράγματα και τὰ δύο. Προϋποθέτουν και τὰ δύο κάτι. "Οτι θέλουμε να είμαστε μαρξιστές. Γράφει ο 'Αλτουσέρ μιλώντας για τή γενιά του:

«Συνεπαρμένοι μέσα στη δίνη των μεγάλων ταξικών αγώνων της σύγχρονης Ιστορίας, στρατεύτηκαμε στις γραμμές του εργατικού κινήματος και θέλαμε να είμαστε μαρξιστές». (ΥτΑ, 131, υπογράμμιση δική μου).

Τότε, συνεχίζει, ακόμη και μετά τὸ ΧΧ Συνέδριο, δέν ήταν εδκόλο νά εἶσαι μαρξιστής, δέν μπορούσες νά ἀναγνωρίσεις μέσα στη μαρξιστική θεωρία. Τί θά ἔλεγε ἀραγε σήμερα; Ἡ δυσκολία δέν ἐγκείται πιστεύω τόσο στό γεγονός διτι οἱ πολλοί (καί σήμερα περισσότερο ἀπό κάθε ἄλλη φορά) σέ περιγελοῦν καί σέ χτυποῦν μέ συγκατάβαση στόν ὄμο. Ἡ δυσκολία βρίσκεται στό διτι δέν ἔχουμε ἀκόμη ἀναγνωρίσει ποῖο εἶναι τὸ πρόβλημα. Τό νά θέλουμε νά εἶμαστε μαρξιστές δέν σημαίνει νά βάλουμε σέ κίνηση μιά συγκεκριμένη ἐπιθυμία, ἀλλά νά ἀναγνωρίσουμε ἐκείνη τήν ἀπατηλή εἰκόνα, τήν ἰδεολογική εἰκόνα, πού αἰχμαλωτίζει καί παραλύει τή σκέψη καί τή δράση μας. «Θέλουμε νά εἶμαστε μαρξιστές» σημαίνει διτι καταπιανόμεστε μέ τόν χαρακτήρα, τὸ νόημα καί τίς συνέπειες τῆς κρίσης τοῦ μαρξισμού. Πολλοί ἔχουν παραιτηθεῖ. Ἄλλοι στοχεύουν στήν καθαρὴ θέαση ἐνός ὑγιούς καί γνήσιου, χωρίς παραμορφώσεις παρελθόντος. Ἄλλοι ἔχουν ἀποθέσει τίς ἐλπίδες τους στό ἔνστικτο τῶν μαζῶν καί προσβλέπουν σέ ἐποχές καλύτερες, πού ἀπό μόνες τους (κατά ἀναγκαιότητα ἴσως;) θά ἀναγεννήσουν καί τὸ μαρξισμό ἀπό τίς στάχτες του. Ὁ 'Αλτουσέρ λέει διτι αὐτὴ εἶναι δουλειά τοῦ παρόντος, δουλειά στό παρόν καί γιὰ τὸ παρόν. Πρέπει νά χαράξουμε ἓνα δρόμο πού θά μᾶς βγάλει ἀπό τίς συμπληγάδες τῆς ὀρθοδοξίας καί τοῦ οὐμανισμού καί θά μᾶς φέρει ἀντιμέτωπους μέ τήν ἀστική ἰδεολογία. Σήμερα ὁ οὐμανισμός δέν εἶναι παρά τὸ ἄλλο δνομα τῆς φιλελεύθερης ἰδεολογίας ἐνῶ ἡ ὀρθοδοξία δέν ἐκπορεύεται πλέον ἀπό τοὺς πανίσχυρους μηχανισμούς τῶν κομμουνιστικῶν κομμάτων. Ἐκφράζεται ἀπό τήν τάση νά ἐπιστρέψουμε στίς πηγές γιὰ νά ἀνασυστήσουμε τίς διάφανες καί ἀμόλυντες σκιές ἐνός ὑποτίθεται γνήσιου μαρξισμού.

«Δέν μπορούμε», ἔλεγε ὁ 'Αλτουσέρ «νά θεωροῦμε διτι ἡ ἱστορική, πολιτική ἀκόμη καί θεωρητική μας παράδοση εἶναι μιά "καθαρή" κληρονομιά, ἡ ὁποία παραμορφώθηκε ἀπό ἓνα ἄτομο, τόν Στάλιν, ἡ ἀπό τήν ἱστορική περίο-

δο στήν ὁποία κυριάρχησε. Δέν ὑπάρχει καμιά γνήσια καθαρότητα τοῦ μαρξισμού πού μένει μόνο νά τήν ξαναανακαλύψουμε.» (...) Σέ ὅλη τήν περίοδο τῶν δοκιμασιῶν στή δεκαετία τοῦ '60, διταν μέ διάφορους τρόπους "ἐπιστρέψαμε στούς κλασικούς", διταν διαβάσαμε καί ξαναδιαβάσαμε τόν Μάρξ, τόν Λένιν καί τόν Γκράμσι, προσπαθώντας νά βροῦμε σ' αὐτούς τόν ζωντανό μαρξισμό, αὐτόν πού ἐπνιξαν οἱ σταλινικοί τύποι καί οἱ πρακτικές, ἀναγκαστήκαμε ὅλοι, ὁ καθένας μέ τόν τρόπο του καί τίς διαφορές μας, νά παραδεχτούμε τὸ προφανές — διτι δηλαδή ἡ θεωρητική μας παράδοση δέν εἶναι "καθαρή" διτι ἀντίθετα μέ τή βιαστική φράση τοῦ Λένιν, ὁ μαρξισμός δέν εἶναι ἓνα "κομμάτι ἀτσάλι", ἀλλά περῆχει δυσκολίες, ἀντιφάσεις καί κενά... Μᾶς ξαναρχόνται στό νοῦ, τὰ ἐκπληκτικά λόγια τοῦ Λένιν: "Ὁ Μάρξ δέν ἔβαλε παρά τούς ἀκρογωνιαίους λίθους" μιάς θεωρίας πού εἶμαστε ὑποχρεωμένοι νά ἀναπτύξουμε μέ κάθε θυσία καί πρὸς πάσα κατεύθυνση».⁶

Ἔχουμε ὅμως νά ἀντιμετωπίσουμε καί ἓνα ἄλλης φύσεως πρόβλημα. Μιά φιλοσοφία, ὅπως τήν σκέφτεται ὁ 'Αλτουσέρ, μιά φιλοσοφία δηλαδή πού τάσσεται μέ τὸ μέρος τοῦ ἐνός ἢ τοῦ ἄλλου ἀντιπάλου στή μάχη τῆς θεωρίας ἀπαιτεῖ καί μιάν ἄλλη στάση ἐκ μέρους τῶν φιλοσόφων. Ἀπαιτεῖ στρατεύση. Αὐτὴ τὴ στάση κράτησε παραδειγματικά μέχρι τὸ τέλος. Ἦταν πιστεύω συγχρόνως ἡ πηγή τῆς γοητείας πού ἄσκησε καί ἡ αἰτία τῆς ἀμειλικτῆς κριτικῆς πού ὑπέστη.

Οἱ φράσεις του ἦταν πυκνές, ἀυστηρές, θά ἔλεγε κανεῖς, δωρικές. Ὁ λόγος του γυμνός σά λεπίδα. Χρησιμοποιοῦσε τίς πιὸ δυσάρεστες καί ἐνοχλητικές λέξεις: «πάλη τῶν τάξεων», «κομμουνισμός», «ἐπανάσταση», «προλεταριάτο», «ἀστική τάξη», «κέρδος», «κεφάλαιο». Ἔλεγε τὰ πράγματα μέ τὸ δνομά τους: «δεξιά ἀπόκλιση», «κριτική ἀπὸ τὰ ἀριστερά». Διακινδύνευε τίς πιὸ τολμηρές καί ριζοσπαστικές ὑποθέσεις, ἄγγιζε συχνά τὸ παράδοξο, πῆγαινε κόντρα στίς πιὸ εὐλογες καί αὐτονόητες σκέψεις. Ὄταν ὅλοι μιλοῦσαν γιὰ τόν νεαρό Μάρξ αὐτός μιλοῦσε γιὰ τόν ὄριμο. Ὄταν γοῆτε οὐ σχετικισμός, αὐτός μιλοῦσε γιὰ ἀντικειμενικότητα καί ἐπιστήμη. Ὄταν κυριαρχοῦσε ὁ οὐμανισμός αὐτός ὑποστήριξε τόν θεωρητικό ἀντιανθρωπισμό. Ὄταν κυριαρχοῦσε ὁ εὐρωκομμουνισμός αὐτός μιλοῦσε γιὰ κομμουνισμό. Ὄταν ὅλοι ἔλεγαν διτι σέ κρίση βρίσκεται ὁ Μαρξισμός - Λενινισμός, ὁ 'Αλτουσέρ

ἔλεγε διτι σέ κρίση βρίσκεται ὁ μαρξισμός, καί μάλιστα στό μυαλό μας. Γιατί; Διότι συνειδητοποιοῦμε διτι ὁ μαρξισμός, ἔχει μὲν κατανοήσει πολλά, ἀλλά ὄχι τὰ πάντα. Ὄτι δέν ἀρκεῖ νά ἀνατρέψουμε τόν παγωμένο Μαρξισμό-Λενινισμό τοῦ Στάλιν καί νά τόν ἀντικαταστήσουμε παγιώνοντας τόν «γνήσιο» καί «ἀληθῆ» μαρξισμό τῶν πηγῶν.

Ὁ τόνος τοῦ 'Αλτουσέρ ἦταν πολεμικός, ἀγέρωχος. Δέν δίσταζε νά προκαλεῖ, νά υπερβάλλει, νά στοχάζεται ὅπως ἔλεγε στὰ ὄρια. Μιλώντας στήν «Υποστήριξη τῆς Ἀμιένης» γιὰ τόν «θεωρητικό ἀντιανθρωπισμό» εἶπε:

«Ἀκόμη κι ἂν δέν τήν εἶχα διατυπώσει, θά ἀξίζε τούτη τὴ θέση νά τήν ἐφεύρω μόνο καί μόνο γιὰ τήν ἀπόλαυση πού θά μοῦ ἔδινε ἡ παρακολούθηση τῶν ἰδεολογικῶν πυροτεχνημάτων πού ἀντιμετώπισα ἐξ αἰτίας τῆς». Στὸ βιβλίο του *Γιὰ τόν Μάρξ* λέει ἐπιγραμματικά: «Τὸ τέλος τοῦ δογματισμοῦ (ἐννοεῖ μετά τὸ ΧΧ Συνέδριο) δημιούργησε μιά πραγματική ἐλευθερία ἔρευνας, καί ἐπίσης σέ μερικούς τήν πυρετώδη σπουδὴ νά κάνουν τὴ φιλοσοφία ἓνα ἰδεολογικό σχόλιο πάνω στό ἀίσθημα καί τὴ λαχτάρα τους γιὰ ἐλευθερία». Κι ἀμέσως μετά: «Ὅμως οἱ πυρετοὶ πέφτουν τὸ ἴδιο σίγουρα ὅπως κι οἱ πέτρες πού πετιοῦνται στόν ἀέρα».

Ἡ στρατεύση τοῦ 'Αλτουσέρ, ἀπόλυτα συναφασμένη μέ τὸ περιεχόμενο τοῦ ἔργου του, ἦταν ἐνοχλητικὴ ἀκόμα καί τήν ἐποχὴ τῆς δόξας του. Τον εἶπαν σταλινικό, δογματικό, σκληροπυρηνικό. Δέν ἦταν εδκόλο, ὅτε καί τότε, νά ἀποδεχτεῖ κανεῖς τὸ ἔργο καί τόν τρόπο τοῦ 'Αλτουσέρ. Ἡ φιλοσοφία του, στιβαρὴ, ἀκολουθοῦσε ἀνεππρέαστη τίς ράγες τῆς δικῆς τῆς ἀδήριτης λογικῆς. Ἔμοιαζε σάν ἀπὸ

γρανίτη πάνω στον δγκο του οποίου εξοστρακίζονταν ιστορικές κριτικές. Για την αγγλόφωνη «νέα άριστερά» ήταν δογματικός. Για την όρθοδοξία, αλρετικός. Για τους κάθε είδους ούμανιστές και ιστορικιστές, αντιανθρωπιστής, σχεδόν απάνθρωπος. Τό έργο του θεωρήθηκε τό σκευός του πύο μονολιθικού όρθολογισμού. Κι όμως ή φιλοσοφία του Άλτουσέρ είχε ψυχή. Είχε τους χυμούς πού τής έδινε ή στράτευσή του στους ταξικούς αγώνες τής γενιάς του. Τά κείμενά του φέρουν τά ίχνη τής Ιστορίας του. Γι' αυτό διαρκώς τά βασάνιζε, τά αναθεωρούσε, τά διόρθωνε, τά προχωρούσε. «Ό δικός μου στοχασμός ήταν ένας στοχασμός μέ τά μέσα πού είχα στή διάθεσή μου...», λέει στήν τελευταία του συνέντευξη. Και στήν «Υποστήριξη τής Άμιέννης» (125): «χρησιμοποιοώ έδώ διατυπώσεις πού δέν ήμουνα τότε σέ θέση νά προτείνω. Μπορώ όμως νά πώ ότι ανακάλυπτα από τό βήμα πρός βήμα...». Σήμερα, ή στάση τής στράτευσης, δυσφημισμένη και ανυπόληπτη, εξέλιπε θά έλεγα έντελώς. Κι αυτό είναι μιά επιπλέον δυσκολία γιά νά καταπιαστούμε ξανά μέ τόν Άλτουσέρ δηλαδή μέ τόν μαρξισμό.

Όπως ό Μάρξ, ύποστηρίζει ό Άλτουσέρ, δέν θεωρεί στόν *Πρόλογο τής Πολιτικής Οικονομίας* τίς ιδέες του ως εξηγητικές αρχές ενός δεδομένου όλου, αλλά τίς τοποθετεί μέσα στήν ιδεολογική πάλη και τίς εξετάζει ως πρός τή δραστικότητα πού αυτές έχουν στίς ταξικές συγκρούσεις, έτσι κι έμεις πρέπει νά αναγνωρίσουμε ότι ό μαρξισμός είναι ζωντανός μόνο όταν μάχεται, όταν δουλεύει πάνω στίς αντιφάσεις του, πάνω στή συγκεκριμένη άνάλυση τής συγκεκριμένης κατάστασης, μέσα στόν όρίζοντα πού άνοιξαν οι κλασικοί του μαρξισμού. Πολλοί άμφισβητοδν άκόμη κι αυτόν τόν όρίζοντα. Λέει όμως ό Άλτουσέρ:

«Σκέφτομαι ότι μερικές από τίς διατυπώσεις του Μάρξ, του Λένιν και των διαδόχων τους (και δέν μιλώ γιά τόν Στάλιν...) είναι άπλές προσεγγίσεις και περιέχουν άκόμη και σφάλματα. Όμως ούσιαστικά είναι "όρθές" πολιτικά, άκόμη και άν είναι άναγκαίο νά αναθεωρήσουμε κάποιες από τίς θεωρητικές διατυπώσεις και νά τίς βελτιώσουμε. Οι σύντροφοι πού δηλώνουν έναντίον του "λενινισμού" είναι δικαιολογημένοι άν μέ αυτό έννοοδν τά *Θεμέλια του Λενινισμού*, όπως αυτά παγώθηκαν και έρμηνεύτηκαν μέ άκρω μεροληπτικό τρόπο από τόν Στάλιν. Εάν αντίθετα έννοοδν τή σκέψη του Λένιν, ή όποια περιέχει τό δικό της μερίδιο δυσκολιών άκόμη και αντιφάσεων, ...τότε πιστεύω πώς σφάλλουν».⁷

*Αν λοιπόν θέλουμε νά είμαστε μαρξιστές, άντι νά μηρυκάζουμε ότι «ό μαρξισμός απέθανεν», ή ότι «ό μαρξισμός είναι σέ κρίση», θά πρέπει νά φέρουμε τόν έαυτό μας στή θέση πού θά μās επιτρέψει νά δοδμε και νά άντιγνωρίσουμε τήν κατάσταση, σκίζοντας τόν μανδύα πού επιβάλλουν οι παραμορφωτικοί φακοί τής κυρίαρχης ιδεολογίας. Πρέπει νά άρθοδμε στό σημείο εκείνο πού θά μās επιτρέψει, όπως ό Άλτουσέρ, νά φωνάξοδμε «Έπιτέλους! Η κρίση του μαρξισμού ξέσπασε». Κι ύστερα νά σηκώσουμε τά μανίκια μας πιάνοντας δουλειά.

Όταν ξεκίνησα νά γράφο αυτό τό κείμενο δέν ήξερα κι έγώ άν μπορούσαμε νά δείξοδμε γιά τή φιλοσοφία του Άλτουσέρ κάποιον άλλον τόπο, διαφορετικό από τό σκονισμένο ντουλάπι μέ τίς άναμνήσεις και τά άχρηστα άντικείμενα. Βάζοντας όμως στό χαρτί τίς δικές μου άπορίες και, τό σπουδαιότερο, διαβάζοντας ξανά τά κείμενα, έγώ είδα κάποιο φώς.

1. Τήν άναλογία κάνουν οι L. Ferry, A. Renaut, *La Pensée* 68: Essai sur l'Anti-Humanisme Contemporaine, Paris 1985, p. 200.

2. Από τό κείμενο «Ό Μετασχηματισμός τής Φιλοσοφίας». Τό κείμενο αυτό είχε έκφωνήσει ό Άλτουσέρ στό Πανεπιστήμιο τής Γρανάδας στήν Ίσπανία τόν Μάρτιο του 1976. Ός τώρα είχε δημοσιευτεί μόνο στα Ισπανικά. Τό 1990 εκδόθηκε άγγλικά μαζί μέ άλλα κείμενα από τήν Verso: *Philosophy and the Spontaneous Philosophy of the Scientists and Other Essays*, p. 259.

3. Βλ. Άλτουσέρ: «Μαρξισμός: Ένας κριτικός άπολογισμός», στήν Έγκυκλοπαίδεια *Garzanti*, μετφρ. *Δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τεύχ. 49, Σεπτ. 1985.

4. Βλ. *Θέσεις*, «Υποστήριξη τής Άμιέννης», Θεμέλιο, σελ. 124.

5. *Η Manifesto*, «Η κρίση του μαρξισμού».

6. «Υποστήριξη τής Άμιέννης», σελ. 154.

7. *Η κρίση του μαρξισμού*, γερμανική έκδοση.

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΕΡΑΣΜΟΣ

Φιλοσοφία — Οι ιδέες

KARL JASPERS

Περί του Τραγικού

TH. W. ADORNO

Σέ τί χρησιμεύει άκόμη ή φιλοσοφία;

AGNES HELLER

Η Μεγάλη Δημοκρατία

M. FOUCAULT

Τί είναι Διαφωτισμός;

A. WELLMER

Λόγος, Ουτοπία και διαλεκτική του Διαφωτισμού

F.M. CORNFORD

Η άγραφη φιλοσοφία

MAX HORKHEIMER

Τό πρόβλημα τής αλήθειας

MARTIN HEIDEGGER

Έπιστήμη και διαλογισμός

L. GOLDMANN

Είσαγωγή στόν Λούκατς και στόν Χάιντεγκερ

G. LUKACS

Άπό τή φαινομενολογία στόν ύπαρξισμό

Μαυρομυχάλη 131, 11472 Άθήνα, τηλ. 6436676

Ένα γράμμα του Γιάννη Ρίτσου γιά τήν ποίησή του

Αθήνα, 15.V. 72

Κοντεύει μεσάνυχτα. Είμαι μόνος. Μυρίζει καλοκαίρι. Όλο τό απόγευμα έγραφα έπιστολές, πού θάπρεπε νάχαν γραφτεί από μέρες, γιά νά ξεμπλέξω και νά μπορέσω νά μείνω κάπως έλεύθερος μαζί σου, νά σοϋ κουβεντιάσω όσο κι όπως μπορώ. Γιατί σήμερα πήρα τά τρία σου γράμματα μαζί κ' είναι πολλά πού μοϋ λένε και πολλά πού έχω νά τούς πώ. Κι αυτό είναι ή δυσκολία και γιά τούς δυό μας. Δέν ξέρω άν καταφέρω νά βρω χρόνο και τρόπο νά σοϋ γράψω κάτι άπ' όλα τούτα πού μαζεύτηκαν, πύκνωσαν, σκληήρυναν μέσα μας και δέν προσφέρονται σέ μιάν ήσυχη, κανονική ανάλυση, έκθεση ή εξήγηση. Μόνο ή συναίσθηση μιās μυστικής αναλογίας στοχασμοϋ, προβληματισμοϋ, ιστορικών και αισθητικών βιωμάτων ανάμεσά μας, μπορεί νά εύκολύνει τήν κουβέντα μας, γεφυρώνοντας τά κενά, αφήνοντάς μας τήν έλευθερία νά «μαντεύουμε» εκεί πού ή λογική μοιάζει ανεπαρκής ή σκοντάφτει ή κουράζεται και μάς κουράζει. Αρχίζω, λοιπόν, έτσι στήν τύχη μέ τήν προκαταβολική άμφιβολία άν και πόσο θά συνεχίσω και τί θά βγει. Άμφιβολία, ναι. Όχι όμως άνησυχία μήπως μέ παρανοήσεις ή μέ παρεξηγήσεις, όπως φοβάσαι έσύ γιά μένα (και μά τήν πίστη μου μέ παραξένεφε). Γιατί γι' αυτό πού άναρωτιέσαι, γιά τό δρόμο τής δουλειās μου «μέ τούς άρχαίους», άναρωτιέμαι από χρόνια κ' έγώ ό ίδιος, και θαρρώ πώς και σέ παλιότερα γράμματά μου και σέ τηλεφωνήματά μας, σοϋ έχω κάνει αρκετά σαφείς νύξεις. Μάλιστα, σ' ένα γράμμα-ήμερολόγιο πού σοϋ έτοιμάζα στή Σάμο και πού ποτέ δέν τέλειωσε (και πώς θά μπορούσε νά τελειώσει ένα ήμερολόγιο — και μάλιστα παρατημένο;), αυτό είταν τό κύριο θέμα τού γραφτοϋ μου — αυτή ή αντίθεση (κ' ή μοιρασιά μου) ανάμεσα στό τώρα και στό πάντα, ανάμεσα στίς δυό αναγκαιότητες: τής συγκεκριμένης ιστορικής πραγματικότητας και τής «μυθικής» πραγματικότητας τής ιστορίας τού ανθρώπου πού ξεπερνάει τά «έπειγόντα πλαίσια τής δοσμένης στιγμής» και πρός τά έμπρός (μέλλον)

και πρός τά πίσω (παρελθόν). Τήν πρώτη άναγκαιότητα όχι μόνο τήν έζησα και τής άποκρίθηκα άμεσα (τό ξέρεις πολύ καλά — κι όχι μόνο μέ τόν «Έπιτάφιο» και τόν «Άποχαιρετισμό» αλλά μέ τόσα άλλα, όπως τά «Τρία Χορικά», ή «Ρωμιόσϋνη», ή «Κυρά τών Άμπελιών», ό «Άνθρωπος μέ τό γαρύφαλλο», ό «Τελευταίος και ό πρώτος τού Λίντιτσε», τό «Καπνισμένο τσουκάλι», τά «Δώδεκα κεφάλαια άπ' τή Ντοφτάνα», κ.τ.λ., κ.τ.λ.) αλλά και τή ζω και τώρα κάθε τόσο και τής παραδίνομαι (παρ' όλες μου τίς αισθητικές έπιφυλάξεις και άντιστάσεις) όπως και τόν καιρό πού έγραφα τίς «Γειτονίες τού κόσμου» ή τό «Γράμμα στό Ζολιό», και μέ παρασέρνει άγνό και άοπλο. Μά σέ λίγο (μετά τή δουλειά και τά άπο-

τελέσματά της) αρχίζω να υποφιάζομαι αυτή την «άγνότητα» σά σύμβαση, σάν υποχώρηση σέ μιάν αξίωση τρίτων (ἄς συναντᾶται καί μέ τή δική μου ανάγκη) σάν μιὰ κολακεία πρὸς τὴν ἀναμονή τῶν ἄλλων, σάν μιὰ ἐπιδίωξη ἀναγνώρισης καί χειροκροτημάτων, σάν μιὰ «ἀναισθητική» ἰδιοτέλεια. Ἐπὶ δὴ καί πέρα ἀρχίζουν οἱ κίνδυνοι τῶν παρανοήσεων, τῶν πρόχειρων ἐκτιμήσεων, τῶν ἀφελειῶν, τῶν συγχύσεων. Ποῦ τελειώνει τὸ χρέος καί ποῦ ἀρχίζει ἡ ποίηση; Οἱ ἄνθρωποι εὐκολὰ ἀναγνωρίζουν καί ἐπικροτοῦν μέσα στοὺς στίχους τίς ἰδέες πού ἀγαποῦν, μὰ δύσκολα πολὺ προσεγγίζουν τὴν ποίηση. Θυμῆσου μερικά χρόνια πρὶν τὴ λατρεία καί τὸ θαυμασμό ποῦχε γνωρίσει ὁ ἀσημαντότατος Ντέμιαν Μπέντνι.¹ Μὴ νομίσεις πὼς θέλω νὰ ἐπαναλάβω τὸ χιλιοεπιτωμένο καί σάν λογοπαίγνιο πιά «ἡ ποίηση δὲ γράφεται μέ ἰδέες ἀλλὰ μέ λέξεις» σάμπως οἱ λέξεις νὰ μὴν ὑποδηλοῦν ἔννοιες, πράγματα, ἰδέες. Ὁχι. Ἄλλὰ μπορῶ νὰ πῶ πὼς ἡ ποίηση δὲ γράφεται μόνον μέ ἰδέες. Ἄς τ' ἀφήσουμε αὐτὸ γιατί θὰ μᾶς πᾶει πολὺ μακριὰ κι ἄς δοῦμε ἕναν ἄλλο κίνδυνο πού ἀφορᾶ στὴν ποίηση ἄμεσα, στό ὕφος καί στό ἦθος τοῦ ποιητῆ. Ἡ μεγάλη ἰδέα πού μπορεῖ νὰ σχηματίσει ὁ ποιητὴς γιὰ τὸν ἑαυτό του ἀπ' τὴν ἀγάπη καί τὸ θαυμασμό τοῦ πλήθους καθὼς καί ἡ διάθεσή του νὰ διατηρήσει καί νὰ ἐπαυξήσει αὐτὸ τὸ θαυμασμό, μπορεῖ νὰ τὸν κάνει κάποτε νὰ «φουσκώσει» ὡς τὴ γελοιότητα, νὰ στρεβλώσει τὸ χαρακτήρα του, νὰ πιστέψει πὼς εἶναι ὁ «ἐκπρόσωπος τοῦ λαοῦ τοῦ ἢ τῆς χώρας τοῦ ἢ τοῦ κόσμου», καί, τὸ χειρότερο, αὐτὸ τὸ «φουσκωμα», αὐτὴ ἡ αὐταρέσκεια νὰ περάσει στό ὕφος του, στὴν ποίηση, περιβλημένο τάχα τὴν δικαιωμένη «ἀντικειμενικὴ ἔπαρση» τῶν δυνάμεων πού «ἀντιπροσωπεύει» (κάτι πού πολὺ μ' ἐνοχλεῖ κάθε τόσο στό Νερούντα πού τὸν ἀγαπῶ — καί φαίνεται ἀκόμη καί στὰ ἐρωτικά του ποιήματα· κάτι πού μ' ἐνοχλεῖ καί στὸν Μαγιακόβσκη — τὸ ὕφος τοῦ «ἀρχηγοῦ» πού παραγομιρίζει τὸ «ἐγώ» μέ τὸ «ἐμεῖς», παραγεμίζοντας οὐσιαστικά καί ἱεροκρυφίως τὸ «ἐμεῖς» μέ τὸ «ἐγώ»). Ἄν γλύτωνα κάπως ἐγὼ ἀπ' αὐτὸ τὸν κίνδυνο, εἶναι γιατί ἀρκετὰ νωρὶς ἀπόχτησα τὴν «καλλιτεχνικὴ πονηρία» νὰ βάζω τοὺς τρίτους νὰ μιᾶνε.

Μὰ πάλι, καί παρ' ὅλ' αὐτά, παρ' ὅλους τοὺς ἀναπότρεπτους κινδύνους πού ἐπισημαίνω, δὲ γλυτώνω κ' ἐγὼ ὁ ἴδιος ὄχι πιά ἀπ' τὴν ἔννοια τοῦ κοινωνικοῦ χρέους, ἀλλὰ ἀπ' τὴν ἀνάγκη τῆς ἄμεσης ἀνταπόκρισης στὰ ἱστορικὰ γεγονότα τῆς ἐποχῆς καί στό κοινὸ αἶσθημα. Καί τότε, ὄχι μονάχα ρίχνω στὴν μπάντα ὅλες μου τίς αἰσθητικὲς ἐπιφυλάξεις, ἀλλὰ αἰσθάνομαι καί ἄκρατη περιφρόνηση

πρὸς κάθε αἰσθητικὴ πού μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει ἢ ν' ἀλλοιώσει τὴ γνήσια, τὴ δίκαιη (ὅπως λέω αὐτὲς τίς ὥρες) ἀνθρώπινη φωνὴ στὸν πόνο τῆς ἢ στὴν ὀργή τῆς. Καί πρὶν ἀπ' τὸν «Ἀφανισμό τῆς Μῆ-λος» γράφω τίς ὀλοτελα σύγχρονες «Μαντατοφόρες». Πρὶν ἀπ' τίς «Ἐπαναλήψεις» γράφω τὸν «Τοῖχο μέσα στὸν καθρέφτη» καί τίς «Πέτρες». Γράφοντας τὸ ἀγαπημένο μου «Θυρωρεῖο», σταματῶ γιὰ νὰ γράψω κάτι πολὺ ἄμεσο, τὰ «Στίγματα». Γράφοντας τὴν «Πάροδο», σταματῶ γιὰ νὰ γράψω τὸ πολὺ ἄμεσο ἐπίσης «Κωδωνοστάσιο». Ἔτσι ἔγραφα πρωτότερα καί τὸ «Δίχτυ». Γι' αὐτὸ παράτησα καί τίς «Ἐπαναλήψεις» πού σκόπευα νὰ γράψω δεύτερη καί τρίτη σειρά. Κι ὅμως, ξαναδιαβάζοντας τίς «Μαντατοφόρες», τὰ «Στίγματα», τὸ «Δίχτυ», τὸ «Κωδωνοστάσιο», τὰ βρίσκω πολὺ πιὸ κάτω ἀπ' τὰ «ἀρχαῖα» μου, ὅπως τὰ λές. Κι ὄχι γιατί τοὺς λείπει ἡ διάσταση τοῦ μύθου, ἡ προϋπάρχουσα μαγεία τῆς ἀπόστασης, ἡ ἄξια μουσικῆ τῶν ἀναχρονισμῶν, ἡ ἐλευθερία κίνησης τῆς φαντασίας, ἡ εὐκολία τῆς μεταμφίσεως καί τῆς ἀκραιῆς ὁμολογίας κάτω ἀπ' τὴν προσωπίδα τοῦ ἄλλου, ἡ στοχαστικὴ κίνηση τοῦ λόγου ἀπ' τὸ φιλτραρισμένο μέσω τῶν ἐποχῶν αἶσθημα καί νόημα πού δέν ὑπόκειται στὴν ἀναγκαιότητα τῆς λαχναρισμένης στιγμῆς. Ὁχι γι' αὐτά. Ἴσως καί γι' αὐτά. Μὰ εἶναι καί ἄλλα: ἡ ἔνταση τοῦ αἰσθηματος πού ἀλλοιώνει τὸ λόγο, ἡ στιγμιαία ἐπιταγή πού περιορίζει τὴν ὄραση σ' ἕνα ὀρισμένο τμήμα τοῦ χρόνου σάν νᾶναι ὅλος ὁ χρόνος, ὁ μόνος χρόνος, χωρὶς πρὶν καί πιὸ πέρα, ἡ ἀνάγκη νὰ φωνάζεις γιὰ ν' ἀκουστεῖς, νὰ συμμετάσχεις, νὰ συνδράμεις, νὰ παρηγορήσεις, νὰ παρηγορηθεῖς, νὰ ἀρνηθεῖς μαζί, νὰ πετύχεις μαζί, νὰ πιστέψεις, νὰ σέ πιστέψουν, νὰ πιστέψετε, κι ὅλα σέ μιάν εἰλικρινῆ ὑπερβολὴ πού ὑπαγορεύει ἀναπότρεπτα τὸ πάθος, ὅποιο πάθος, καί πού βρίσκεται σέ ἀναλογία μ' αὐτὸ (λέω ἡ ἐκφραστικὴ ὑπερβολὴ), ὅλ' αὐτά μποροῦν νὰ καταστρέψουν τὸ ποίημα (κι ἄς τὸ ξέρεις ἀπὸ πρὶν κι ἄς προσπαθήσεις νὰ φυλαχτεῖς), περιορίζουν τὴ «διάρκειά» του, τὸ ἐντοπίζουν στενά σέ πρόσωπα καί γεγονότα κ' ὑποχρεώνουν τὸ λόγο νὰ κουτσαίνει ἢ νὰ πηδάει κι ἄς βρίσκεται σέ σωστὲς ἀναλογίες μέ τὴν ἔνταση ἀπ' ὅπου ἐκπορεύεται. Τοῦ λείπει ἡ τρίτη ἀναλογία πού δέν εἶναι πιά ζήτημα εἰλικρινείας συναισθηματικῆς, ἀλλὰ ἀκρίβειας αἰσθητικῆς (καί δέν ξέρω καλά-καλά τί πᾶει νὰ πεῖ τούτῃ «ἡ τρίτη ἀναλογία τῆς αἰσθητικῆς ἀκρίβειας» κι οὔτε μπορῶ νὰ τὴν ἐξηγήσω — ξέρω μόνο πὼς εἶναι). Καί τέτοια ἐλαττώματα ἔχουν καί τὰ καλύτερα ποιήματά μου αὐτοῦ τοῦ εἴδους, παρ' ὅλα τους τὰ γνήσια βιώματα καί τὴν καθάρια

είλικρινείά τους και την «έλεγχομένη» (άκομη και την ώρα της εξαρσης) τεχνική τους. Δέν τά βλέπεις στον «'Αποχαιρετισμό», στις «Γειτονίες του κόσμου», στο «Λίνιτισε», στον «'Ανθρωπο μέ τό γαρούφαλλο», και προπάντων στο «Μαῦρο 'Αγιο»; 'Αν σώζεται ό «'Επιτάφιος» είναι ίσως άπ' τούς μακρινούς συσχετισμούς μέ τον 'Αδωνη, μέ την άρχαία έλληνική λατρεία του σωματικού κάλλους, μέ την άνοιξη, μέ τον 'Ιησού, και προπάντων εξαιτίας του μορφικού δεσμού του μέ την παράδοση του δημοτικού τραγουδιού, μέ τίς ρυθμικές και ήχητικές μνήμες των βυζαντινών και μεταβυζαντινών χρόνων, του Κρητικού θεάτρου, τής Τουρκοκρατίας, τής 'Επανάστασης του 21, του μανιατικού μοιρολογιού, έτσι πού τό άμεσο γεγονός νά επεκτείνεται συνειρμικά κι αισθητικά σ' έναν άπειρο χρόνο ιστορικό, μυθικό, έσωτερικό πρós τά πρίν και τά μετά.

Θά μου πείς, όπως τό λές περίπου: κάνε κάτι τέτοιο και τώρα: πάρε ένα άμεσο γεγονός ή πρόσωπο κι άπλώσε το ως τό μύθο τής άρχαιότητας, αντί ν' άπλώνεις τον άρχαίο μύθο πρós τό παρόν. Αυτά τά πράγματα δέν επαναλαμβάνονται — καταντούν πιά μανιέρα. Κι ούτε βγαίνει πιά από μέσα μου νά εκφραστῶ σε δεκαπεντασύλλαβο, αν και βασικά ό έλεύθερος στίχος μου παραμένει ίαμβικός. Σκέψου τί θάταν ό «'Επιτάφιος» χωρίς τό δεκαπεντασύλλαβο, χωρίς τά όμοιοκατάληκτα δίστιχα. 'Ο Αὔξεντιού² δέν κατάφερε νά έκταθει πολύ πρίν άπ' τό χρόνο του, ούτε νά ταυτιστεί έσωτερικά (ή στην αίσθηση του άκροατή) μ' έναν Προμηθέα ή μ' έναν Χριστό, παρ' ότι και τούς δυό «στοιχειωδῶς» τούς αναφέρει και μάλιστα τον πρώτο μέ τή χαριτωμένη άγνοια ενός σωφέρ (πού μόλις την ώρα του θανάτου του μαθαίνει τή ζωή του) λέγοντας πώς τό όρνεο τουτρωγε τά μάτια (κι όχι τό σηκώτι· — θαρρῶ κανείς δέν πρόσεξε τούτη τή χαρακτηριστική, τραγική λεπτομέρεια). Θυμάμαι, πώς γράφοντας τον «'Αποχαιρετισμό» έκλαιγα σαν παιδί όπως όταν έγραφα και τον «'Επιτάφιο» (στον Αὔξεντιού υπάρχουν «όλόσωμα» τά προσωπικά μου βιώματα τής Μακρονήσου). Μά τώρα έχω φτάσει νά πιστεύω, όπως σου τό ξανάπα, πώς ή άληθινή ποίηση αποκλείει τά δάκρυα και τά χειροκροτήματα. 'Ομως τά δάκρυα ακριβῶς και τά χειροκροτήματα είναι αυτά πού εξασφαλίζουν τή δόξα στους ποιητές. Γι' αυτό κιόλας στις «Πέτρες» λέω:

Τό πιό μεγάλο εμπόδιο για νά σκεφτῶ ως τό τέλος είναι ή δόξα.

Συνήθως οι άνθρωποι δέ δακρύζουν ούτε χειροκροτούν μπροστά σε μιά τελειωμένη σκέψη, σε μιά

ξεκάθαρη, άνένδοτη, όδυνηρή κι άπαρηγόρητη άλήθεια, όπως είναι ή μοίρα του ανθρώπου. Και πάλι ό πόνος των άλλων κι ό πόνος του έαυτού μας μās κρατούν νά μή μιλήσουμε ως τό τέλος. Γι' αυτό τό χ'

οι ποιητές δοξάζονται για τά χειρότερα ποιήματα τους.

Και τό βλέπω παντού. Και τό 'ξερα πάντα. Κ' ένα παράδειγμα: τό «'Ο 'Ηρακλής χ' έμεις» τό θεωρῶ τό χειρότερο ποίημα των «'Επαναλήψεων» χ' ήξερα πώς θ' άρεσε περισσότερο. Είπα στην άρχή νά μήν τό δημοσιεύσω. Κι όμως υποχώρησα στην είλικρινή ανάγκη πού μ' έκανε μιά όρισμένη στιγμή νά τό γράψω, και στην ανάγκη των άλλων πού «γνώριζα» ήδη πώς κάτι τέτοιο περιμένουν. Μά είναι κακό και σαν ποίημα (πολύλογη και περιγραφική ή άρχή του, φτηνό τό τέλος του, δήθεν έπιγραμματικό) και στην ουσία του — έχει μιά αντιπαθητική ματαιοδοξία «ένδεδυμένη» την μετριοφροσύνη. Κι όμως σ' αυτό στέκει ό 'Αραγκόν, αυτό βάλατε στην «'Ηλέκτρα»,³ αυτό αναφέρουν όσοι έγραψαν κριτική για την έκδοση Gallimard.⁴ Και τόξερα πώς έτσι θά συμβεί. Και τό άφησα. Και τό χειρότερο είναι τό άφησα ενώ τόξερα. Και μου σηκώνονται οι τρίχες τής κεφαλής μου. Κ' είμαι βέβαιος πώς πάλι θά ξαναγράψω τέτοια ποιήματα, όχι για νά «άρέσουν», αλλά γιατί θά μου είναι πάλι προσωπικά και γενικά αναγκαία. Φαῦλος κύκλος.

'Η ώρα είναι 4 μετά τά μεσάνυχτα. Σ' αφήνω, Χρύσα μου, για νά κοιμηθῶ λίγο. 'Ελπίζω αύριο, μόλις τελειώσω την πρωινή δουλειά μου, νά μπορέσω νά συνεχίσω. Ξέρω πώς όσα σου είπα δέν άποκρίνονται στις άπορίες σου ούτε στις δικές μου, πού, άλλωστε, πότε είναι αυτές, πότε άλλες, αντίστοιχες ή χ' έντελῶς αντίθετες. Λέω νά θυμηθῶ νά σου αντιγράψω ένα ποίημα άπ' την «Πάροδο» πού κάτι λέει σχετικά μέ τά τής «άμεσότητας».

Καληνυχτούδια σου τώρα. Πολλά φιλιά. Δώσε και στο Νικηφόρο. Μά τί κουβεντιάζω ακόμα; 'Εσεις θά κοιμόσαστε του καλού καιρού. Κι άλλα φιλιά,

Γιάννης

1. 'Ο Ρώσος Ντεμιάν Μπέντι (1883-1945), από τούς πρώτους «προλεταριακούς» ποιητές, έγινε διάσημος μέ τά άγωνιστικά του ποιήματα κατά τή διάρκεια τής 'Επανάστασης και του έμφυλίου. Προβλήθηκε από την 'Αριστερά ως πρότυπο επαναστάτη ποιητή πού έγραφε για τό λαό.

2. Αναφέρεται στο πολύστιχο ποίημα *Ἀποχαιρετισμός* (1957) που τοῦ ἐνέπνευσε ὁ ἥρωικός θάνατος τοῦ Γρηγόρη Αυξεντίου.

3. Πρόκειται γιὰ τὴν παράσταση τῆς *Ἡλέκτρας* τοῦ Σοφοκλῆ μετὰ «Παρενθέσεις» Ρίτσου, που σκηνοθέτησε ὁ Ἄντουαν Βιτέζ στὸ Παρίσι. Οἱ «Παρενθέσεις» ἦταν ἐμβόλιμα ἀποσπάσματα ποιημάτων, παρμένα κυρίως ἀπὸ τὸν κύκλο τῶν

Ἀτρειδῶν τῆς Δ' Διάστασης ἀλλὰ καὶ κάποιοι ἄλλοι στίχοι μετὰ τῶν ὁποίων καὶ τὸ τέλος τοῦ ποιήματος «Ὁ Ἡρακλῆς καὶ ἐμεῖς» ἀπὸ τῆς *Ἐπαναλήψεως*.

4. Οἱ τρεῖς συλλογές *Πέτρες*, *Ἐπαναλήψεις*, *Κιγκλίδωμα* πρωτοκυκλοφόρησαν σὲ δίγλωσση ἔκδοση στὴ Γαλλία ἀπὸ τῆς ἐκδόσεις Γκαλλιμάρ τὸ 1971. Ἐκεῖ καὶ ὁ πρόλογος τοῦ Ἄραχόν στὸν ὁποῖο ἀναφέρεται παραπάνω.

Ἕνα σχόλιο

τῆς Χρύσας Προκοπάκη

Τὶς μέρες αὐτές ὅλοι αἰσθάνονται τὴν ἀνάγκη νὰ καταθέσουν ἓνα λόγο γιὰ τὸν ποιητὴ, νὰ καθορίσουν τὸ στίγμα του. Ἐν θερμῶ, ἀπαλλαγμένοι —πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων— ἀπὸ τῆς θερμοκέφαλης μισαλλοδοξίας ἄλλων καιρῶν. Ἡ θέρμη ὅμως καὶ ἡ συγκίνηση θὰ δώσουν σιγὰ σιγὰ τὴ θέση τους σὲ πῶς «ψυχρές» ἀναλύσεις. Καὶ σωστά. Ἄρκει νὰ πρόκειται γιὰ ἀναλύσεις καὶ ὄχι γιὰ προκρούσειους ἀκρωτηριασμούς, προκειμένου νὰ τὸν φέρουμε στὰ μέτρα μας ἢ νὰ τὸν ἀπορρίψουμε. Ὁ κίνδυνος νὰ προσεγγίζουμε τὰ ἔργα μετὰ τῆς ἰδεολογικῆς καὶ αἰσθητικῆς προκαταλήψεως μας ἢ ἔστω κάποιες παγιωμένες ἀντιλήψεις εἶναι σχεδὸν ἀναπόφευκτος. Ἰσχύει γιὰ ὅλους καὶ πρὸς ὅλα. Ὅμως ὁ Ρίτσος δέθηκε τόσο πολὺ μετὰ τὴν ζωὴν μας, μετὰ τῆς περιπέτειας τοῦ ἀριστεροῦ κινήματος, πού εἶναι περισσότερο ἀπ' τὸν καθένα ἐκτεθειμένος, ἐνάλωτος, πρόσφορος σὲ τέτοιες ἀντιμετωπίσεις. Ἀκόμα καὶ νεκρός —προπάντων νεκρός καὶ προπάντων σήμερα— φοβᾶται πὼς θὰ κληθεῖ νὰ σηκώσει τὸ δυσβάσταχτο φορτίο τοῦ καθενός μας. Ὡστόσο, αὐτὸς πού τοῦ ἐμέλλε νὰ βαφτιστεῖ «ποιητὴς τῆς Ρωμιοσύνης» ὑπῆρξε ὁ κατ' ἐξοχὴν πρωτεύων ποιητὴς, ὁ «διχασμένος καὶ διπλός», ὁ ἀντιφατικός καὶ ἀπροσδιόριστος, θὰ ἴλεγα ὅσο —μέλλον τρόπο— καὶ αὐτὴ ἡ μαύρη Ρωμιοσύνη πού βαλσαμώσαμε. Ὁ Ρίτσος ἀρνεῖται νὰ χωρέσει σ' ἓνα σχῆμα, διακήρυξε πάντα ὅτι ἡ ποίηση νομοθετεῖ, νομοθετοῦσε σ' ὅλη τὴν ζωὴν του, ἀναιρῶντας καὶ αὐτοαναίρουσέναν.

Γιὰ τοῦτο θεώρησα χρήσιμο, σήμερον πού, καθὼς ἔλεγα, ὅλοι καταθέτουν ἓνα λόγο γιὰ τὸν ποιητὴ, νὰ καταθέσω καὶ ἐγὼ ὅ,τι πῶς πολῦτιμο κρατῶ: τὸν δικό μου τὸν λόγο. Ἕνα γράμμα του. Σπάνια μιλοῦσε γιὰ τὴν ποίησίν του δημόσια —ἀλλὰ καὶ ἰδιωτικά—, γιὰ τοὺς προσανατολισμούς της, τὰ προβλήματα της. Δυὸ μικρά του κείμενα, ἓνα γιὰ τῆς Μαρτυρίας καὶ ἓνα ἄλλο γιὰ τῆς συλλογῆς *Ὁ τοῖχος* μέσα στὸν καθρέφτη καὶ *Θυρωρεῖο* βρίσκονται στὸν τόμο *Μελετήματα*. Οἱ αἰσθητικῆς ἀποψεις ἀνιχνεύονται πῶς ἀνετα σὲ μελέτες του γιὰ ἄλλους ποιητές, ὅπως ἐκείνη γιὰ τὸν Μαγιακόβσκι π.χ.

Βεβαίως ἓνα γράμμα δὲν εἶναι κείμενο πού προορίζεται γιὰ τὴν δημοσιότητα, παρὸς ὅλα τὰ γράμματα τοῦ Ρίτσου λές καὶ εἶναι ἔτοιμα γιὰ τὸ τυπογραφεῖο. Ἕνα γράμμα ἔχει κάτι ἐξομολογητικὸ καὶ σκέψεις πού συχνὰ ἀπευθύνονται εἰς ἑαυτόν. Πιστεύω ὅμως πὼς ὁ ἀποστολέας ἐδῶ δὲν θὰ εἶχε ἀντίρρηση ν' ἀκουστεῖ πλατύτερα, δὲν θὰ ἔχε τίποτα ἀπ' ὅσα λέει νὰ κρύψει, ἂν μιλοῦσε στὸν καθένα μας χωριστά. Ἀντίθετα, αὐτὴ ἡ ἐκ βαθέων ὁμιλία ἀναδεικνύει τὴν ἀσθητὴ ἀλλὰ καὶ βασανιστικὴν του προσήλωσιν στὰ δυὸ ἐκείνα ὅπου ἦταν ταγμένος: τὴν ἐπανάσταση, ὅπως τοῦ ἄρεσε νὰ λέει, καὶ τὴν ποίησιν.

Ἡ διαύγεια, ἡ ἀσθητικότητα, μετὰ τὴν ὁποία ἀντιμετωπίζει ἓνα μέρος τοῦ ἔργου του, μετὰ κριτήριο καὶ αἵτημα τὴν ὑψηλὴν τέχνην πού θέλει νὰ ὑπηρετεῖ, ἀπὸ τὴν μιὰ ἢ ἐπιγνώσιν τῆς παρορμητικῆς του ἰδιοσυγκρασίας ἀπὸ τὴν ἄλλη καὶ ἡ αἴσθησις τοῦ χρέους μᾶς δίνουν τὸ πλέγμα

τοῦ ψυχιζοῦ του. Κάποτε ὑποπτεύεται τὴν ἀνάγκη του νὰ ἀνταποκρίνεται ἄμεσα, μετὰ τὸ ποίημα, στὶς ἀνάγκες τῶν ἄλλων ὡς ἰδιοτελής. Ἀλλὰ καὶ πάλι ἐπιστρέφει, χαρακτηρίζοντας αὐτὴ τὴ φωνὴν του γνήσια καὶ δίκαιη ἀνθρώπινη φωνή. Ἀμφισβητεῖ προπάντων τὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα τοῦ εἰλικρινοῦς αἰσθήματος, ὅταν αὐτὸ καταλαμβάνει μετὰ ἔνταση ὁλόκληρο τὸν ψυχικὸν χῶρον, ξεχειλίζει καὶ ὑπερφορτίζει τὸν λόγο. Καὶ ὅμως τὸ ξέρει, εἶναι καταδικασμένος νὰ ὑπακούει στὴ διπλὴν του φύσιν: εἶναι ὁ ἀσθητὴς στοχαστὴς καὶ ὁ λεπτοεργὸς τεχνίτης. Καὶ εἶναι μαζί ὁ πληθωρικός καὶ ἀπόκοτος, οἰστρηλατημένος ἀπ' τὸ πάθος τῆς δικαιοσύνης. Ἕνας...ρομαντικὸς σκεπτικιστής. Θὰ πρόσθετα, ἓνας δύσπιστος, ἂν ὄχι ἄπιστος, ἅγιος.

Ὁ κίνδυνος λοιπὸν νὰ ἐρμηνευτοῦν μετὰ μονομέρεια, ἢ πάλι σάν κάτι παγιωμένο, ὅσα ἐκθέτει στὸ γράμμα του, χωρὶς νὰ παρακολουθήσουμε τὴν ροικότητα τῆς σκέψης καὶ τῆς συναισθηματικῆς μεταπτώσεως, χωρὶς νὰ λάβουμε ὑπόψη μας τὴν ἱστορικὴν στιγμήν ὅπου αὐτὰ γράφονται καὶ τὸ μεταγενέστερον πολυσχιδές καὶ πάλι ταλαντευόμενον ἔργο, ὁ κίνδυνος, λέω, ὑπάρχει. Θέλω νὰ πιστεύω ὅτι τοῦτο τὸ κείμενό του, ἂν μὴ τι ἄλλο, εἶναι ἓνα μάθημα ἀντογνωσίας καὶ εἰλικρινείας.

Τὸ νὰ ζητᾶς ν' ἀλλάξεις τὸν κόσμο, ὅπως καὶ νὰ τὸ πάρομε, πληρώνεται. Τῆς ἀντιφάσεως του, πού δὲν ἦταν μόνον αἰσθητικῆς, ὁ Ρίτσος κατάφερε, ὄχι νὰ τῆς ἄρει —ὅπως νομίζουν πολλοί, καὶ χρησιμοποιοῦν μάλιστα ἀδόκιμα, σάν γιὰ νὰ «διορθώσουν» κάτι γιὰ λογαριασμό του, τὸν ὄρο «διαλεκτικὴ σύνθεσις»— ἀλλὰ νὰ τῆς προβάλλει θαρρετὰ διεκδικώντας τὴν νομιμότητά

τους, βάζοντας μπροστά μας έναν αμείλικτο καθρέφτη.

Ο άνθρωπος αυτός, πού έθεσε τά φοβερά ερωτήματα, πού σ' όλη τή ζωή του πάλεψε μέ τόν έαυτό του, παλεύοντας νά καταργήσει τόν ανθρώπινο πόνο στό κοινωνικό επίπεδο, νά τόν γλυκάνει στήν ύπαρξη του διάσταση μέ τό λόγο, ό «πάντα άπαρηγόρητος παρηγορητής του κόσμου», έφτασφράγισε τόν δικό του πόνο και τό θάνατό του μέ τήν αξιοπρέπεια τής σιωπής. Μ' άρέσει νά σκέφτομαι ότι στίς τελευταίες τυραννικές, σιωπηλές του μέρες, μέσα στή μοναχική του κάμαρα, αναθυμιάταν κάποιους στίχους του, όπως:

“Αν άφεση δέν είναι ή ποίηση —ψιθύρισε μόνος του—
τότε από πουθενά μήν περιμένουμε έλεος.

Χρύσα Προκοπάκη

Σημείωση: Δέν θυμάμαι ακριβώς σέ ποιές «ένστάσεις» μου άπαντά αυτό τό γράμμα. Όποσδήποτε δέν ύπήρχε περίπτωση νά του ζητούσα νά γράψει «έπικαιρική» ποίηση, όπως ίσως μπορεί νά συμπεράνει έσφαλμένα ό άναγνώστης από τήν άπάντησή του. Έκείνο πού ξέρω είναι ότι τότε —χάρη στόν άκοίμητο άγγελό του τή Νανά Καλλιανέση— τά χειρόγραφα του διοχετεύονταν στό έξωτερικό και μās είχαν φτάσει βέβαια και όλοι οι μολόγοι τής Δ' Διάστασης, πού σημειωτέον θεωρούσα και θεωρώ τό μείζον έργο του. Μόνο πού είχα άρχισει νά φοβάμαι ότι ή μορφή των άρχαιοθεμων μονολόγων έξαντλούσε τά όριά της. Η επανάληψη δηλαδή θά «άραίωνε τό κρασί». “Αλλωστε, απ' ό,τι φαίνεται, κι εκείνος είχε άνησυχίες, ίσως άλλου είδους, πάντως δέν συνέχισε νά γράφει σ' αυτή τή μορφή. (Έπεξεργάστηκε μόνο τή Φαίδρα πού είχε άρχισει νά δουλεύει πολύ νωρίτερα). Κάτι τέτοιο λοιπόν πρέπει νά του είχα γράψει. ‘Απλώς τό γράμμα μου του έδωσε άφορμή νά μιλήσει «έφ' όλης τής ύλης», και εύτυχώς.

Γιά τίς άρχές τής πεζογραφίας μας

τής Σοφίας Ντενίσση

Η σχεδόν λησμονημένη νεοελληνική πεζογραφία των πρώτων πενήντα χρόνων από τήν ίδρυση του ελληνικού κράτους (1830-1880) γνωρίζει τόν τελευταίο καιρό μιά έκδοτική άνθηση. Από τή δεκαετία του 1830 έχουμε δύο εξαιρετικά σημαντικές έπανεκδόσεις μυθιστορημάτων (*Τό παλληκάριον* του Samuel Sheridan Wilson, 1835· *Ο πολυπαθής* του Γρηγορίου Παλαιολόγου, 1839· τό δεύτερο σε δύο διαφορετικές εκδόσεις), τίς πρώτες έπανεκδόσεις τους έπειτα από ενάμιση αιώνα¹. Από τή δεκαετία του 1840 έπανεκδόθηκε, σε δύο πάλι εκδόσεις, τό δεύτερο μυθιστόρημα του Παλαιολόγου, *Ο ζωγράφος* (1842)². Στήν ίδια δεκαετία άνήκουν άκόμη τέσσερα διηγήματα του ‘Αλέξανδρου Ρίζου Ραγκαβή πού ξανατυπώθηκαν σε τομίδιο μέ τόν τίτλο *Διηγήματα* («Τό χρυσούν μαστίγιον», «Ναϊάς», «Τό κακουργοδικεϊον τής ‘Ελισαβεττωνός», «Γλουμμάουθ»)³. Από τή δεκαετία του 1850 ξανατυπώθηκε *Ο Αθόνης* του Μωρέως του Α.Ρ. Ραγκαβή (1850)· επίσης σε δύο έπανεκδόσεις, ό πολυσυζητημένος *Θάνος Βλέκας* του Παύλου Καλλιγιά (1855), ενώ έχει άναγγελθεί και μιά τρίτη επανέκδοσή του⁴. Τά δύο έργα πού επανεκδόθηκαν από τή δεκαετία του 1860 είναι αυτά πού έχουν γνωρίσει τό μεγαλύτερο αριθμό εκδόσεων από τήν πρώτη τους εμφάνιση μέχρι σήμερα: ή εξαιρετικά δημοφιλής κατά τό δέκατο ένατο αιώνα, αλλά και μέχρι τά μέσα του αιώνα μας, *Ηρωϊς τής ‘Ελληνικής Έπανάστασεως* του Στέφανου Ξένου (1861) και ή έξίσου δημοφιλής, συνάμα και σκανδαλώδης, *Πάπισσα Ίωάννα* του ‘Εμμανουήλ Ροΐδη (1866), που μέσα σε ένα χρόνο (1988) τυπώθηκε σε τρείς επανεκδόσεις⁵. Τέλος, από τή δεκαετία του 1870 επανεκδόθηκαν *Οι κρητικοί γάμοι* του Σπυρίδωνος Ζαμπελίου (1871) και (σε δύο διαφορετικές εκδό-

σεις) ό *Λουκής Λάρας* του Δημητρίου Βικέλα (1879), πού θεωρείται τό έσχατο όριο τής πρώτης μετεπανάστατικής περιόδου τής πεζογραφίας μας⁶. Παράλληλα μέ αυτές τίς επανεκδόσεις, ή λόγω αυτών, έκαναν τήν εμφάνισή τους και όρισμένα άρθρα πού σχολιάζουν έργα αυτής τής περιόδου ή άκόμη και δλόκληρη τήν περίοδο. Από αυτά δέν θά άναφερθώ στα ειδικά, πού είναι κυρίως οι εισαγωγές στίς επανεκδόσεις ή οι βιβλιοκρισίες τους, αλλά μόνο σε όσα προχωρούν σε γενικότερες διαπιστώσεις για τήν πεζογραφία μας αυτής τής εποχής.

Μέ τή μελέτη του «Οι άρχές τής πεζογραφίας μας» (1988)⁷ ό Νάσος Βαγενάς ύπογραμμίζει τήν άνάγκη επανεξέτασης τής έως τόν *Θάνο Βλέκα* πεζογραφία μας. Ο Βαγενάς άμφισβητεί τήν εικόνα πού μās έχει παραδόσει ή κριτική για τήν ως τό 1855 περίοδο σε δύο βασικά της σημεία: α) θεωρεί ότι ό χαρακτηρισμός της ως περιόδου του ιστορικού μυθιστορηματος είναι έσφαλμένος — τόν χαρακτηρίζει μύθο, γιατί τά περισσότερα από τά μυθιστορήματα τής περιόδου πού θεωρούνται ιστορικά δέν είναι ιστορικά· και β) λέγει ως άνακριβή τήν άποψη ότι ό ρεαλισμός στήν πεζογραφία μας εμφανίζεται για πρώτη φορά μέ τόν *Θάνο Βλέκα*, άφου άναφορές των πεζογράφων μας στή σύγχρονη ελληνική πραγματικότητα και αντιμετώπισή της μέ κριτική ματιά μπορούν νά έντοπισθούν και πριν από τό 1855. Τίς άπόψεις του ό Βαγενάς συμπληρώνει μέ τή βιβλιοκρισία του για τήν επανέκδοση του *Πολυπαθή* και του *Ζωγράφου*, όπου προσδιορίζει ακριβέστερα τήν πριν από τόν *Θάνο Βλέκα* ρεαλιστική παράδοση (είναι κυρίως τά μυθιστορήματα του Παλαιολόγου και *Ο πίσθηκος Σουθ* του ‘Ιακώβου Πιτζιπιού)⁸.

Η εισαγωγή του ‘Αλκη ‘Αγγέλου στήν έκδοση του *Πολυπαθή* είναι ή πλέον έκτεταμένη και πλούσια έργα-

σία για τις άρχες του νεοελληνικού μυθιστορήματος. Ο Άγγελο συζητάει την πορεία του νεοελληνικού μυθιστορήματος με την πορεία των Άναγνωσμάτων του Νέου Έλληνισμού (των λαϊκών άναγνωσμάτων), των μεταφράσεων των ξένων μυθιστορημάτων στην Ελλάδα και της θεατρικής παραγωγής (πρωτότυπης και μεταφρασμένης) στη μετεπαναστατική Έλ -

λάδα, ύπογραμμίζοντας τη στενή σχέση όλων αυτών μεταξύ τους. Τό ενδιαφέρον του στρέφεται κυρίως στη μελέτη του άναγνωστικού πλέγματος της Άθήνας της δεκαετίας του 1830, κατά την οποία εμφανίζεται ο Πολυπαθής. Η μελέτη της περιόδου αυτής στηρίζεται στην εξέταση της τύχης του μυθιστορήματος κατά την περίοδο του Έλληνικού Διαφωτισμού. Ο προσδιορισμός της φύσης των πρώτων ελληνικών μυθιστορημάτων από τον Άγγελο και κυρίως του Πολυπαθή διασκέδαζε κάθε σκέψη ότι οι μυθιστοριογράφοι της περιόδου 1830-1850 ενδέχεται να ενδιαφέρονται για τό ιστορικό μυθιστόρημα, ενώ είναι καιρία ή επισήμανσή του για την άποσιώπηση από την κριτική ενός μεγάλου μέρους της ελληνικής μυθιστορηματικής παραγωγής της πρώτης περιόδου της πεζογραφίας μας.

Τέλος ο Δημοσθένης Κούρτοβικ με δύο κείμενά του γραμμένα με άφορμή την επανέκδοση των μυθιστορημάτων του Παλαιολόγου («Ένας ξεχασμένος πρωτοπόρος», «Άνοιξη χωρίς καλοκαίρι», Έλευθεροτυπία, 22 και 29 Αύγουστου 1990) διατυπώνει την άποψη ότι ή οδισιαστική γένεση του ελληνικού μυθιστορήματος θά πρέπει να μετατεθεί κατά μία δεκαπενταετία πριν άπο τον Θάνο Βλέκα και ύπογραμμίζει την άνάγκη να επανεξεταστεί ή πεζογραφία του 19ου αιώνα, ή οποία, κατά τη γνώμη του, είναι «πολύ σημαντικότερη άπό την πεζογραφία του 20ού αιώνα».

Οι μελέτες που άναφέραμε καθιστούν προφανή την άνάγκη ένδελεχούς επανεξέτασης της πεζογραφικής περιόδου 1830-1880, άφου άποδεικνύουν ότι λανθασμένες κεντρικές εκτιμήσεις έχουν παραδοθεί γι' αυτήν άβασάνιστα μέχρι σήμερα. Η διαμόρφωση και ή επικράτηση δύο τουλάχιστον άπό αυτές, της πεποίθησης ότι ή άφηγηματική παραγωγή της περιόδου είναι πολύ ίσχνή και της πολύ στενής συνδεδεμένης με αυτήν βεβαιότητας ότι τό πρώτο είδος που άναπτύχθηκε και κυριάρχησε την πρώτη μετεπαναστατική πενηκονταετία ήταν ιστορικό μυθιστόρημα, θά μάς άπασχολήσουν στις σελίδες που άκολουθούν.

Η λανθασμένη αντίληψη περί μικρού αριθμού άφηγηματικών έργων όφείλεται σε άπόψεις διατυπωμένες ήδη τον 19ο αιώνα. Γράφει ό Άλέξαν-

δρος Βυζάντιος τό 1863: «Άν ύπάρχη κλάδος της Έλληνικής φιλολογίας άπιστεύτως παραμεληθείς ή κάλλιον ειπείν ούδέποτε ύπάρξας, ούτος είναι ή μυθιστοριογραφία»⁹. Στις άρχες της επόμενης δεκαετίας ό Ν. Καζάκης επαναλαμβάνει: «Η μυθιστοριογραφία έν Ελλάδα εισέτι νηπιάζει» ούδέν έν τη καθ' ήμάς φιλολογία έχομεν να επιδείξωμεν τούτου τού είδους προϊόν άξιον λόγου, πλην όλιγίστων επιτυχών μυθιστορικών διηγημάτων»¹⁰. Ο Ραγκαβής τό 1877 στη δημοσιευμένη στά γαλλικά Ιστορία του της νεοελληνικής λογοτεχνίας έχει την ίδια γνώμη: «Τό μυθιστόρημα που σήμερα πρωτεύει σε όλες σχεδόν τις σύγχρονες λογοτεχνίες, είναι τό είδος που έχει λιγότερο άναπτυχθεί στην Ελλάδα. Οι δοκιμές σε πρωτότυπα μυθιστορήματα είναι σπάνιες, χωρίς όμως να λείπουν έντελώς άπό την Ελλάδα». Ο Ραγκαβής άναφέρει δεκατρία όνόματα πεζογράφων άξια να μνημονευθούν (Π. Σούτσος, Άλ. Σούτσος, Λ. Μελάς, Π. Καλλιγιάς, Άχ. Λεβέντης, Έμμ. Ροΐδης, Στ. Ξένος, Κ. Ράμφος, Τ. Άμπελάς, Σαλαμπάντας, Ί. Δεληγιάννης, Μ. Ράλλη και Δ. Πανταζής). Στη γερμανική έκδοση της Ιστορίας του (1882), στην οποία προστίθεται και τό όνομα του Βικέλα, ό Ραγκαβής εκφράζει την πεποίθησή του ότι «ή ελληνική λογοτεχνία δέν χάνει τίποτε άν προς τό παρόν άπέχη άπό τό μυθιστόρημα, τό όποιο τώρα ίδίως διαμορφούται»¹². Στο άρθρο του «Νεοελληνική και μυθιστορία» (1895) ό Γ. Μαυρογιάννης, άφου μιλήσει για τό πλήθος των μεταφράσεων ξένων μυθιστορημάτων, άναφέρεται στα «όλίγα έκδοθέντα παρ' ήμίν τοιαύτα έργα»¹³. Τέλος ό Παλαμάς τό 1896, στη μελέτη του με τίτλο Τό ελληνικό διήγημα «συνοψίζει» την πριν άπό τό 1880 άξια λόγου μυθιστορηματική και διηγηματογραφική παραγωγή στα έργα των Σούτσων, Ραγκαβή, Ξένου, Ράμφου, Βασιλειάδη, Παπαρηγόπουλου, Πανταζή, Ροΐδη, Ζαμπελίου και Βικέλα, προσθέτοντας πώς έκτός άπό αυτά ύπάρχουν «άλλα τινά, έδώ κ' έκει κατεσπαρμένα προϊόντα, μη άξιζοντα καν ιδιαίτεραν μνείαν»¹⁴.

Η προβαλλόμενη αυτή άποψη άπό τούς κριτικούς του δέκατου ένατου αιώνα για τόν πολύ μικρό αριθμό πρωτότυπων πεζογραφημάτων υιοθετήθηκε και άπό τούς κριτικούς του είκοστού αιώνα, πράγμα που δέν εκφράζεται πάντοτε ευθέως αλλά γίνεται φανερό άπό τόν μικρό αριθμό άφηγηματικών έργων που άναφέρουν, όποτε κάνο λόγο για τήν πεζογραφία των πρώτων μετεπαναστατικών δεκαετιών. Ο Άριστος Καμπάνης στην Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας (1925) περιλαμβάνει στο κεφάλαιο «Άφηγηματική πεζογραφία» έννέα ά-

πό τούς έντεκα συγγραφείς που άναφέρει ό Παλαμάς. Ο Γρηγόριος Ξενόπουλος μιλώντας τό 1932 για την εξέλιξη του μυθιστορήματος στην Ελλάδα άναφέρεται στην ύπαρξη λίγων πρωτότυπων νεοελληνικών μυθιστορημάτων μέχρι τό 1880, διακρίνοντάς τα σ' αυτά που «διηγούνται και άλλων λαών και τόπων Ιστορίας, με ξενικά όνόματα και ξενικά έθιμα και ήθη» και στα «καθαυτό Έλληνικά», που «δέν ήσαν κυρίως παρά Ιστορικά» (άπαριθμεί πέντε μόνο άπό τούς συγγραφείς που άναφέραμε)¹⁵. Έναν πλουσιότερο αριθμό μυθιστορημάτων και διηγημάτων των πρώτων πενήντα χρόνων παρουσιάζει ό Ηλίας Βουτιεριδής τό 1933 στη Σύντομη Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας¹⁶. Ο Βουτιεριδής σχολιάζει τά έργα των Σούτσων, του Έπ. Φραγκούδη, του Πιτζιπίου (δχι μόνο την Ορφανή της Χίου αλλά και τόν Πίθηκο Ξούθη), του Μελά, του Καλλιγιά, του Βικέλα, τόν Ζωγράφο του Παλαιολόγου και τά κείμενα του Κ. Πώπ. Άκόμα μιλά για ιστορική μυθιστοριογραφία προσπαθώντας σαφώς και αυτός να κατηγοριοποιήσει κάποια μυθιστορήματα βάσει ενός κοινού περιεχομένου που είναι ή ιστορική ζωή του ελληνισμού. Άρχή της Ιστορικής μας μυθιστοριογραφίας θεωρεί τόν Αύθέντη του Μωρέως του Ραγκαβή και «λιγοστούς έκπροσώπους» του είδους τους Στ. Ξένου, Κ. Ράμφο, Στ. Ζαμπέλιου και Έμμ. Ροΐδη (με την Ιστορικο-σατιρική Πάπισσα Ίωάννα). Προγενέστερα του Αύθέντη του Μωρέως έργα αλλά με κάποιον ιστορικό χαρακτήρα θεωρεί και τά μυθιστορήματα των δύο Σούτσων, την Ορφανή της Χίου, καθώς και τά διηγήματα του Δεληγιάννη.

Τό 1933 δημοσιεύεται στο περιοδικό Ίδέα τό άρθρο του Άγγελου Τερζάκη «Τό νεοελληνικό μυθιστόρημα»¹⁷, τό όποιο φαίνεται να έπαιξε καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση της εικόνας για την πρώτη περίοδο της πεζογραφίας μας, άφου σ' αυτό για πρώτη φορά, άπό όσο γνωρίζω, διατυπώνεται σαφώς ή άποψη ότι τό πρώτο είδος μυθιστορήματος που άναπτύχθηκε στην Ελλάδα ήταν τό ιστορικό. Ο Τερζάκης άφου αναλύσει τούς δρους άνάπτυξης του ιστορικού μυθιστορήματος, άναφέρει έναν πολύ περιορισμένο αριθμό άφηγηματικών έργων της περιόδου 1830-1880, τά όποια έντάσσει στο ιστορικό είδος (τά έργα των Πιτζιπίου, Ραγκαβή, Ξένου, Ράμφου, Ζαμπελίου), ένω θεωρεί μερικώς Ιστορικά τά μυθιστορήματα των Ροΐδη και Βικέλα. Έπειτα άπό αυτόν ή κριτική θ' άρχισεί να μιλά δχι μόνο για μικρή πεζογραφική παραγωγή αλλά για μικρή παραγωγή Ιστορικών μυθιστορημάτων.

Τό 1940 ό Χ. Έσπερας στο βιβλίο του Τό μυθιστόρημα επαναλαμβάνει την άποψη του Τερζάκη: «όσο για τη

μορφή το πρώτο είδος μυθιστορήματος που αναπτύχθηκε στη μετεπαναστατική Ελλάδα ήταν το ιστορικό». Ως τα καλύτερα μυθιστορήματα αυτής της μορφής αναφέρει τα έργα των Στ. Ξένου, Άλ. Ραγκαβή, Σπ. Ζαμπελίου, Έμμ. Ροΐδη και Δημ. Βικέλα. Ακόμη, προσθέτει στους ιστορικούς μυθιστοριογράφους και τα όνόματα των Ίω. Περβάνογλου και Διον. Πατρικίου. Πρώτο νεοελληνικό μυθιστόρημα, το οποίο χαρακτηρίζει ιστορικό, θεωρεί την *Όρφάνη της Χίου* του Ίακ. Πιτζιπίου. Η περιγραφή της πρώτης αυτής περιόδου του νεοελληνικού μυθιστορήματος από τον Έσπερα κλείνει με το *Θάνο Βλέκα* του Π. Καλλιγιά, μοναδικό μυθιστόρημα που αναφέρει ως μη ιστορικό¹⁸.

Ο Φάνης Μιχαλόπουλος στο άρθρο του «Το ιστορικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα» (1948) παρατηρεί ότι «τό ιστορικό λεγόμενο μυθιστόρημα (...) δέν βρήκε πολλούς θιασώτες στον τόπο μας» και ότι «ένώ η ποίηση προχώρησε δημιουργικά, ύστερα από τον Άγωνα του '21 (...) η πεζογραφία μας καθυστέρησε και στη γλώσσα και στην έκλογή των θεμάτων. Η πρώτη υπήρξε πρωτότυπη ή δεύτερη δουλική και μιμητική ξένων έργων κατ' έσοχην μεταφραστική». Ως πρώτο ιστορικό μυθιστόρημα ο Μιχαλόπουλος αναφέρει *Τό παλληκάριον* (1835), άγνωστο ως τότε έργο άγνωστού ακόμη συγγραφέως και ως «τό πρώτον αληθινά ιστορικό μυθιστόρημα» την *Ηρωίδα της Ελληνικής Έπανάστασης*¹⁹.

Στην *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* του Κ.Θ. Δημαρά (1948-1949), διατυπώνεται μία πολύ διαφορετική άποψη από εκείνη που ήθελε το ιστορικό ως το πρώτο είδος μυθιστοριογραφίας μας. Ο Δημαράς πρώτος έπισημαίνει ότι «ή πρόζα (...) παρουσιάζει περισσότερη έλευθερία και μεγαλύτερη πρωτοτυπία» από την ποίηση και ότι «τό μετεπαναστατικό μυθιστόρημα έχει την αρχή του μέσα στα σύγχρονα ενδιαφέροντα»²⁰. Με την *Ιστορία* του παρέχει μία πλούσια και άναυλική εικόνα της πρώτης εποχής της πεζογραφίας μας, με διεισδυτικά σχόλια όχι μόνο για έργα ήδη γνωστά αλλά και για άγνωστα στον νεότερο άναγνώστη (*Η στρατιωτική ζωή εν Ελλάδα*, 1870-1871, άγνωστού, *Η Βασιλική*, 1878, του Ν.Ε. Μακρή, *Τό Υποτιθέμενον φάντασμα*, 1860, του Νικολάου Βατυρά, *Ο Έρωτομανής*, 1842, του Γρ. Κανδύλη). Οι άπόψεις του Δημαρά δέν προσέχτηκαν, δυστυχώς, από τους επόμενους μελετητές. Έτσι στη δεκαετία του πενήντα παγώθηκε ή αντίληψη πώς ή πρωτότυπη άφηγηματική παραγωγή της περιόδου 1830-1880 είναι μικρή και με ιστορικό κυρίως περιεχόμενο.

Τό 1953 ή *Ελληνική Δημιουργία* άφιερώνει ένα τεύχος στο ιστορικό μυθιστόρημα, στο οποίο άναδημοσιεύεται ή μελέτη του Τερζάκη, μαζί με μία παλαιότερη έργασία του Κ. Ράδου («Ο Στέφανος Ξένος και τό ιστορικό μυθιστόρημα», 1917) και με νεότερες μελέτες για τό ιστορικό μυθιστόρημα. Ο λόγος του άφιερώματος, που δηλώνεται στο εισαγωγικό σημείωμα του Σπύρου Μελά, είναι ένδεικτικός: «Η *Ελληνική Δημιουργία* άφιερώνει αυτό τό τεύχος της στο νεοελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα, (...) γιατί δέν είναι, νομίζω, διόλου άστοχο νά ξαίρουμε και νά θυμώμαστε από ποδ ξεκίνησε ο άφηγηματικός μας λόγος»²¹. Στο άφιέρωμα περιλαμβάνεται και τό άρθρο του Άγγελου Φουριώτη («Τό νεοελληνικό ιστορικό μυθιστόρημα». Για τον Φουριώτη «τά ιστορικού θέματος μυ-

θιστορήματα και διηγήματα που είχαν σχέση με την έλληνική ιστορία, άρχισαν με τον Α.Ρ. Ραγκαβή», ο όποιος παρουσιάζεται ως συγγραφέας περισσότερων από ένα ιστορικών μυθιστορημάτων («Τό σημαντικότερο από τά ιστορικά μυθιστορηματικά, έργα του είναι *Ο Αύθέντης του Μωρέως*»). Έξελικτική συνέχεια της ιστορικής πεζογραφίας του Ραγκαβή είναι τά έργα των: Ι.Α. Δεληγιάννη για τή μεσαιωνική ζωή του έθνους (τό όποιο βέβαια δημοσιεύτηκε πριν από τον *Αύθέντη του Μωρέως* και δέν έχει σχέση με τή μεσαιωνική μας ιστορία)· Π. Καλλιγιά, για τήν έλληνική ζωή των πρώτων χρόνων της όθωνικής βασιλείας· Κ. Ράμφου, Ν. Άργυριάδη, Έμμ. Ροΐδη, Σπ. Ζαμπελίου, Ν.Γ. Μακρή, Δ. Βικέλα, Βλ. Σκορδίλη, Ί. Περβάνογλου και Τ. Άμπελά, για νά άναφερθώ μόνο στα έργα της περιόδου που μας ενδιαφέρει. Ο Φουριώτης αναφέρει ακόμη *Τό παλληκάριον*, τό όποιο θεωρεί πρόδρομο του είδους, και τά έργα του «θεμελιωτή του ιστορικού μυθιστορήματος» Στ. Ξένου, τά όποια στο σύνολό τους χαρακτηρίζει «ιστορικές μυθιστορίες»²². Μολονότι ή άποψη ότι τό πρώτο είδος μυθιστορημάτων που καλλιεργήθηκε στην Ελλάδα ήταν τό ιστορικό πρωτοεμφανίζεται στη μελέτη του Τερζάκη, ο συγγραφέας της ήταν προσεκτικός ως προς τά έργα που χαρακτήρισε ιστορικά. Άπεναντίας ο Φουριώτης δείχνει νά έχει συγκεχυμένη άποψη για τήν έννοια του ιστορικού μυθιστορήματος, άφου έντάσει και έργα όπως ο *Θάνος Βλέκας* ή ο *Διάβολος εν Τουρκία* στο ιστορικό είδος.

Τό 1955 κυκλοφορεί ο τόμος *Ιστορικό μυθιστόρημα* της Βασιλικής Βιβλιοθήκης. Στην εισαγωγή του ο Ι.Μ. Παναγιωτόπουλος (που είναι ο έπιμελητής της έκδοσης) παρατηρεί: «τό ρομαντικό και ειδικότερα τό ιστορικό μυθιστόρημα έρχεται νά δημιουργήσει τήν άφηγηματική παράδοση που λείπει», όμως δέν τό κατορθώνει²³. Ως δείγματα αυτής της άποτυχίας ο Παναγιωτόπουλος αναφέρει τά άφηγήματα του Ραγκαβή τά τοποθετημένα σε ξένους τόπους, τά έργα των Σούτσων και τον *Θέρσανδρο* του Φραγκούδη, τά όποια βέβαια δέν έχουν σχέση με τό ιστορικό μυθιστόρημα. Στην πραγματικότητα ο έπιμελητής του τόμου, ένώ σωστά προσδιορίζει τό ιστορικό μυθιστόρημα ως κλάδο του ρομαντικού, με τά παραδείγματα που άπαριθμεί φαίνεται νά μην έχει σαφή αντίληψη της έννοιας του ιστορικού μυθιστορήματος.

Και έτσι φτάνουμε στο βιβλίο *Τό νεοελληνικό μυθιστόρημα* του Άπόστολου Σαχίνη (1958), τή συνθετικότερη άπόπειρα περιγραφής της φυσιογνωμίας του έλληνικού μυθιστορήματος.

1. *Τό παλληκάριον*, φιλολογική έπιμέλεια Δ.Ι. Διολέμης, Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, 1990· *Ο πολυπαθής*, φιλολογική έπιμέλεια Άλκης Άγγέλου, Έρμης, 1989· *Ο πολυπαθής*, Νεφέλη, 1989. Τόπος επανέκδοσης όλων των πεζογραφιών είναι ή Άθήνα.
2. *Ο ζωγράφος*, φιλ. έπιμέλεια Άλκης Άγγέλου, Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, 1989· *Ο ζωγράφος*, Νεφέλη, 1989.
3. *Διηγήματα*, φιλ. έπιμέλεια Κ. Καφαντάρης, Νεφέλη, 1988.
4. *Ο αύθέντης του Μωρέως*, φιλ. έπιμέλεια Άπ. Σαχίνης, Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, 1989· *Θάνος Βλέκας*, Νεφέλη, 1987· *Θάνος Βλέκας*, φιλ. έπιμέλεια Στ. Φώκος, Όδυσσεάς, 1989. Η άναγγελθείσα επανέκδοση του *Θάνος Βλέκα* (με φιλ. έπιμέλεια Ε.Ν. Χωραφά) είναι του Ίδρυματος Κώστα και Έλένης Ουράνη.
5. *Η ήρωΐς της Ελληνικής Έπανάστασης*, φιλ. έπιμέλεια Εύγ. Χασιώτη, Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, 1988· *Η πάπισσα Ιωάννα*, φιλ. έπιμέλεια Άλκης Άγγέλου, Έρμης, 1988· *Η πάπισσα Ιωάννα*, Νεφέλη, 1988· *Εξάντας*, 1989.
6. *Οι κρητικοί γάμοι*, φιλ. έπιμέλεια Άθ. Καραθανάσης, Ίδρυμα Κώστα και Έλένης Ουράνη, 1989· *Λουκής Λάρας*, φιλ. έπιμέλεια Κ. Καφαντάρης, Όδυσσεάς, 1988· Νεφέλη, 1988.
7. *Καθημερινή*, 28 Αύγουστου και 4 Σεπτεμβρίου 1988.
8. *Βήμα*, 3 Δεκεμβρίου 1989.
9. «Βιβλιογραφία», *Χρυσάλλις*, 1, 1863, σ. 56.
10. «Βιβλιογραφία», *Παρθενών*, 1, 1871-1872, σ. 427.
11. Α.Ρ. Rangabé, *Histoire littéraire de la Grèce Moderne*, Paris, 1877, σσ. 269-273.
12. Βλ. Άριστ. Κουρτίδης, *Τό έλληνικό διηγημα μέχρι της επανάστασης*. *Ο Άλέξανδρος Ραγκαβής ως διηγηματογράφος*, Άθήνα, 1921, σ. 53.
13. *Έστία*, 14 Άπριλίου 1895.
14. *Άπαντα*, τόμος 2, σσ. 153-155.
15. «Τό μυθιστόρημα», *Άπαντα*, τόμος 11, σ. 308.
16. Σελίδες 334-341.
17. Τεύχος 1, 1933, σ. 250.
18. *Τό μυθιστόρημα*, σσ. 71-74.
19. *Έθνος*, 30 Ίουνίου 1948.

‘Ο Σαχίνης όρίζει ως πρώτη περίοδο του νεοελληνικού μυθιστορήματος την πεντηκονταετία 1830-1880, την όποία όνομάζει περίοδο του ιστορικού μυθιστορήματος, γιατί, όπως έξηγηεί, «οί περισσότεροι μυθιστοριογράφοι πού έγραφαν εκείνη την εποχή άνέτρεχαν στό παρελθόν, ζωντάνευαν πρόσωπα ή γεγονότα της ‘Ιστορίας και απέφευγαν την έκμετάλλευση ή την αντιμετώπιση θεμάτων από τη σύγχρονή τους ζωή»²⁴. Έξαιρέσεις θεωρεί τον *Ζωγράφο* του Γρ. Παλαιολόγου και τον *Θάνο Βλέκα*, των όποιών ή υπόθεση αναφέρεται σε σύγχρονα γεγονότα. ‘Όπως ό Φουριώτης και ό Παναγιωτόπουλος πριν από αυτόν, έτσι και ό Σαχίνης δέν φαίνεται νά έχει ξεκαθαρισμένη άποψη γιά την έννοια του ιστορικού μυθιστορήματος. Ένώ όρίζει ως ιστορικό «τό μυθιστόρημα πού έχει ως θέμα πρόσωπα και γεγονότα μίας περασμένης εποχής και δημιουργεί την ιδιαίτερη άτμόσφαιρα του τόπου και του χρόνου» προσδιορίζοντας αυτή την άτμόσφαιρα ως παραγόμενη από «τήν αίσθηση του μακρινού και του άπλησίαστου», από «τήν έντύπωση πώς ζούμε, ένώ διαβάζουμε, σε μιά εποχή όλοτετα διαφορετική από τη δική μας»²⁵, από την άλλη περιλαμβάνει στό κεφάλαιο αυτό και την εξέταση του *Λεάνδρου* και της *Χαρτινής* του Π. Σούτσου, του *Θερσάνδρου* του Έπ. Φραγκούδη, του *Έξορίστου* του 1831 του Άλ. Σούτσου και της *Όρφανής της Χίου*, πού είναι μυθιστορήματα ρομαντικά αλλά όχι και ιστορικά. ‘Ός αίτιολογία γι’ αυτό ό Σαχίνης παρέχει την παρατήρησή του «ότι τά δρια άνάμεσα στό άπλως ρομαντικό μυθιστόρημα και τό ρομαντικό με ιστορικά ενδιαφέροντα ήταν πάντοτε ρευστά στή νεοελληνική πεζογραφία του δέκατου ένατου αιώνα», άφου «τό ιστορικό μυθιστόρημα ύπήρξε βασικά ρομαντικό και τό ρομαντικό είχε ιστορικά ενδιαφέροντα»²⁶. ‘Ο ρομαντικός *Λεάνδρος*, λ.χ., γιά τον Σαχίνη μπορεί νά περιληφθεί στό κεφάλαιο «‘Ιστορικό μυθιστόρημα», παρά τό γεγονός ότι ή υπόθεσή του είναι σύγχρονη μέ την εποχή της συγγραφής του, γιατί είναι γεμάτος «άπό ιστορικές άναμνήσεις και άφηγήσεις πού άναφέρονται στό ένδοξο ελληνικό παρελθόν»²⁷. τό ίδιο και *‘Ο έξορίστος* του 1831, γιατί «παρακολουθεί, σχολιάζει και κρίνει πραγματικά πρόσωπα ή γεγονότα της πολιτικής ζωής στην άπελευθερωμένη ‘Ελλάδα»²⁸. ‘Η έννοια του ιστορικού μυθιστορήματος διευρύνεται έτσι τόσο, ώστε νά περιλάβει κάθε ρομαντικό μυθιστόρημα πού περιέχει ιστορικές άναφορές, άνεξάρτητα από τη φύση τους (τήν αντίφαση του Σαχίνη άνάμεσα σ’ αυτή τη διευρυνση και την προϋπόθεση της άναβίωσης «μιάς εποχής όλοτετα διαφορετικής από τη δική μας» έχει έπιση-

Η Σοφία Ντενίση

μάνει ό Βαγενάς). Μέ αυτή τη διευρυνση ό Σαχίνης συσκοτίζει περισσότερο άντι νά ξεκαθαρίσει τά πράγματα και όδηγεί τη συζήτηση του θέματος πύ πίσω άκόμη και από τό σημείο στό όποιο βρισκόταν μέ τούς πρώτους κριτικούς του ιστορικού μας μυθιστορήματος, οί όποιοι θεωρούν τό ιστορικό μυθιστόρημα ρομαντικό χωρίς όμως νά ταυτίζουν τό ρομαντικό μυθιστόρημα μέ τό ιστορικό.

Βλέπουμε ότι ή άποψη του Τερζάκη περί του ιστορικού ως του πρώτου είδους μυθιστορήματος πού καλλιεργήθηκε στην ‘Ελλάδα, έπεκτείνεται από τούς Φουριώτη, Παναγιωτόπουλο και Σαχίνη γιά νά καλύψει ως προσδιορισμός όλόκληρη την πεζογραφική πεντηκονταετία 1830-1880. ‘Ακολουθώντας τούς τελευταίους ό Σπύρος Μελάς στό βιβλίο του *Νεοελληνική λογοτεχνία* (1962) θά δώσει στό κεφάλαιο τό σχετικό μέ τό μυθιστόρημα αυτής της περιόδου τον τίτλο «Τό ιστορικό μυθιστόρημα». Τό 1966 ό Μιχάλης Περάνθης στην άνθολογία του *‘Ελληνική πεζογραφία* τιτλοφορεί και αυτός τό κεφάλαιο τό αναφερόμενο στή μετεπαναστατική πεζογραφία «‘Ιστορικό μυθιστόρημα» προχωρώντας άκόμη περισσότερο. «Οί νέοι ‘Ελληνες», γράφει, «οί προορισμένοι νά ύπηρετήσουν τά γράμματα, δόθηκαν σχεδόν όμαδικά σ’ εκείνο πού στάθηκε και ή εδστοχότερη άπαρχή της νέας μας γραμματείας: τό ιστορικό μυθιστόρημα»²⁹. Στην προσπάθειά του νά όρίσει τό ιστορικό μυθιστόρημα ό Περάνθης γίνεται τόσο έλαστικός, ώστε νά ταξινομεί στό είδος άκόμη και μυθιστορήματα μέ θέμα σύγχρονο μέ την εποχή της συγγραφής τους, άκόμη και άν ή εποχή είναι «άχρωμη (...) και όχι έντονου ιστορικού ενδιαφέροντος»³⁰ και άκόμη και άν τά μυθιστορήματα αυτά περιέχουν μόνο φανταστικούς ήρωες. ‘Έτσι δέν είναι καθόλου περίεργο τό ότι έντάσσεται στό ιστορικό μυθιστόρημα τον *Ζωγράφο* και τον *Θάνο Βλέκα*.

‘Η εισαγωγή της *Νέας άνθολογίας του ελληνικού διηγήματος* του Γ. Βαλέτα (1969· β’ έκδοση άυτοτελής, συμπληρωμένη, μέ τίτλο *Τό ελληνικό διή-*

γημα, 1983), παρά τον τίτλο του βιβλίου, είναι στην πραγματικότητα μία άπόπειρα συνολικής εξέτασης της πεζογραφίας μας από τις άπώτερες άπαρχές της έως τό τέλος της δεκαετίας του 1960. ‘Η έργασία του Βαλέτα, παρά την έλλειψη συστηματικότητας και τις βεβιασμένες εκτιμήσεις της, είναι πολύ χρήσιμη, γιατί δέν περιορίζεται στην εξέταση των άυτοτελών εκδόσεων αλλά προχωρεί και σε έρευνα σε περιοδικά. ‘Ο Βαλέτας παρέχει συμπληρωματικά στοιχεία γιά άρκετά από τά γνωστά στην κριτική του αιώνα μας πεζογραφήματα και αναφέρει άρκετά άγνωστα (Λ.Σ. Καλλογερόπουλου, *‘Ο Φλώρος*, 1847· Δημ. Ροδοκονάκη, *‘Ο λέων της θαλάσσης*, 1857· Άχ. Λεβέντη, *Τασσώ*, 1858· Δ. Μονδινού, *‘Εξορίστος ή ‘Η μελανή αίθουσα*, 1858· Κ.Κ., *Φερδινάνδος*, 1858· Κ.Γ. Ζησιού, *‘Ο άλιεύς του Αιγαίου*· ‘Οδ. ‘Ιαλέμου, *‘Η μητρική στροφή*, 1874). ‘Η μελέτη του Βαλέτα δέν πραγματεύεται τό θέμα του ιστορικού μυθιστορήματος, όμως μέ τό πλήθος των πληροφοριών της προσφέρει μίαν εικόνα γιά την πεζογραφία της πρώτης πεντηκονταετίας ευρύτερη από εκείνη πού είχε δημιουργήσει ή αντίληψη περί κυριαρχίας του ιστορικού μυθιστορήματος.

‘Ο Μάριο Βίτι στην *‘Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (1978) μιλάει γιά «πλημμυρίδα του ιστορικού μυθιστορήματος» έπειτα από τό 1850, ή όποία έρχεται «νά παρελκύσει τη λαϊκή προσοχή από τη δυσάρεστη πραγματικότητα, παραπλανώντας τη μέ γεγονότα του παρελθόντος λίγο πολύ παρήγορα και, κυρίως, έξυμνητικά των εθνικών άρετών»³¹, ένώ ως σταθμό πρός τη ρεαλιστική αντίληψη θεωρεί, έκτός από τον *Θάνο Βλέκα*, την *Πάπισσα ‘Ιωάννα*, τη *Στρατιωτική ζωή έν ‘Ελλάδι* και τον *Λουκή Λάρα*. ‘Ο ίδιος μελετητής σε μεταγενέστερο άρθρο του (1985), αναφερόμενος στό μυθιστορήματα του πρώτου μισού του δέκατου ένατου αιώνα, παρατηρεί ότι είναι τόσο λίγα, «πού μπορούν νά μετρηθούν στό δάκτυλα του ενός χεριού»³².

‘Ο Αίνος Πολίτης στην *‘Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας* (1978), περισσότερο προσεκτικός από τούς άλλους μελετητές ως πρός τό ιστορικό μυθιστόρημα, σημειώνει ότι είναι τό μόνο είδος «πού γνώρισε κάποια άκμή ιδίως μετά τά μέσα του αιώνα»³³. ‘Εντούτοις άφιερώνει μόνο μίαιμιση σελίδα στην πεζογραφία της περιόδου 1830-1880 αναφέροντας, μεταξύ άλλων γνωστών έργων, και πέντε ιστορικά μυθιστορήματα.

‘Ο Παναγιώτης Μουλλάς στην έξαιρετη, κατά τά άλλα, εισαγωγή του στό *Νεοελληνικά διηγήματα* του Βιζυηνού (1980), μιλά γιά «ιστοριοκρατούμενο πεζό λόγο», όταν αναφέρεται

στην πρίν από τό 1880 αφηγηματική παραγωγή³⁴.

Τέλος ο Κάρολος Μητσάκης στο άρθρο του «Έλληνική Ιστορική αφηγηματική πεζογραφία του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα» (1988) και στη μελέτη του *‘Ο Άγγελος Βλάχος και τό Ιστορικό μυθιστόρημα* (1988) διαπιστώνει: «‘Η περίοδος τής άκμής του ελληνικού ιστορικού μυθιστορήματος κατά τόν 19^ο αιώνα όρίζεται περίπου από τήν ανακήρυξη τής ‘Αθήνας ως πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους (1834) και τήν εμφάνιση τής γενιάς του ογδόοντα, καλύτερα δηλαδή σχεδόν μισό αιώνα (1830-1850)»³⁵. «στά ελληνικά γράμματα τό Ιστορικό μυθιστόρημα εμφανίστηκε άμέσως μετά τήν ίδρυση του ελληνικού κράτους»³⁶. ‘Ο Μητσάκης, όπως και ο Σαχίνης προηγουμένως, προχωρεί και σε μίαν άπόπειρα θεωρητικής επιβεβαίωσης τής παραδομένης από τήν κριτική άποψης γιά τό Ιστορικό μυθιστόρημα, ή όποία τόν οδηγεί σε ανάλογες αντιφάσεις. ‘Επισημαίνει ως βασικές τρεις «θεωρητικές αρχές» του Walter Scott, που «έκτοτε διέπουν τό Ιστορικό μυθιστόρημα», μία από τίς όποιες είναι «ή άπόσταση ανάμεσα στον συγγραφέα και στον Ιστορικό χρόνο τής άφήγησης»³⁷ (υπογραμμίζοντας μάλιστα αυτή τήν προϋπόθεση ως «θεμελιώδη γιά τή συγγραφή ενός Ιστορικού μυθιστορήματος»³⁸. Αυτό όμως δέν τόν εμποδίζει να κατατάξει στην Ιστορική μυθιστοριογραφία και έργα που δέν διέπονται από αυτή τήν αρχή, προφανώς και μόνο γιά τό γεγονός ότι έχουν θεωρηθεί από τήν κριτική Ιστορικά: «ή έλλειψη χρονικής άπόστασης», γράφει, «χαρακτηρίζει τό ελληνικό Ιστορικό μυθιστόρημα του 19^{ου} αιώνα σχεδόν στο σύνολό του»³⁹. ‘Ετσι ο Μητσάκης αναφέρει ως Ιστορικά μυθιστορήματα μεταξύ άλλων και τό *Παλληκάριον*, τήν *‘Ορφανή τής Χίου* και τή *Στρατιωτική ζωή έν ‘Ελλάδι*. ‘Αλλά ο Μητσάκης αντιφάσκει και μέ τήν αντιφασκουσα άποψη του ότι ή έλλειψη χρονικής άπόστασης χαρακτηρίζει τό ελληνικό Ιστορικό μυθιστόρημα του περασμένου αιώνα «σχεδόν στο σύνολό του», άφου από τά Ιστορικά μυθιστορήματα που αναφέρει εκείνα που τηρούν τήν αρχή τής χρονικής άπόστασης είναι τά περισσότερα.

Σέ ποιά συμπεράσματα θά πρέπει να οδηγηθούμε γιά τήν κριτική τής πρώτης περιόδου τής πεζογραφίας μας μελετώντας τίς άπόψεις που διατυπώνει από τίς πρώτες διαπιστώσεις της έως σήμερα, και εκτιμώντας τες μέ κριτήριο τά άποτελέσματα μιάς συστηματικότερης έρευνας τής πεζογραφικής παραγωγής, ή όποία άποδεικνύει (βλ. τόν πίνακα που άκολουθεί) ότι αριθμητικά, τουλάχιστον, ή πεζογραφία του 19ου αιώνα δέν υπήρξε Ι-

‘Εμμανουήλ Α. Ροϊδης

σχή, όπως πιστεύεται (;) (ή εκτίμηση τής ποιότητας των άγνωστων πεζογραφημάτων —άλλά και ή ένδεχόμενη έπανεκτίμηση των γνωστών, υπό τό πρίσμα αυτής τής ευρύτερης παραγωγής— έναπόκειται στην κριτική μας).

Κατ’ αρχήν δέν πρέπει να είναι τυχαία ή άποσιώπηση, από τούς περισσότερους κριτικούς του δέκατου ένατου αιώνα, του μεγαλύτερου μέρους τής πρωτότυπης παραγωγής και ή έμμονή τους στην άποψη περί άνυπαρξίας ή μικρού αριθμού αφηγηματικών έργων. ‘Η έξήγηση θά πρέπει να βρισκείται κυρίως στην άνυποληψία στην όποία είχε περιέλθει τό μυθιστόρημα ως είδος μετά τή γνωστή έπίθεση τής εφημερίδας *‘Αθνα* έναντίον τής *Πανδώρας* (1856)⁴¹ γιά άθροια δημοσίευση στις σελίδες της προϊόντων του «άνήθικου» αυτού λογοτεχνικού είδους: άνυποληψία ή όποία βέβαια είχε προετοιμαστεί άφ’ ενός από τήν αισθητή πρίν από τό 1856 δυσπιστία πρός τό μυθιστόρημα ως άπειλή γιά τήν «άγνότητα των ήθών»⁴², και άφ’ έτέρου από τήν καταφρονητική πρός αυτό τό είδος τής «έλαφρής φιλολογίας» στάση των ίδιων των πεζογράφων μας (ή όποία άλλωστε δέν είναι διαφορετική από τή στάση των Ευρωπαίων συναδέλφων τους πρός τό είδος). ‘Η έπίθεση τής *‘Αθνας* που στρεφόταν κυρίως έναντίον των μεταφράσεων των «βλαβερών» ξένων μυθιστορημάτων προκάλεσε τή γενική κατακραυγή κατά του μυθιστορήματος, μεταφρασμένου και πρωτότυπου. Είναι αυτή ή στιγμή κατά τήν όποία επιστρατεύεται κυρίως τό Ιστορικό μυθιστόρημα γιά τήν υπεράσπιση του μυθιστορηματικού είδους, άφου αυτό, φανερότερα από τίς άλλες κατηγορίες μυθιστορημάτων, περιέχει τό συνδυασμό του ήδους μέ τό όφέλιμο, που άποτελεί βασική αισθητική αρχή τής λογοτεχνίας του δέκατου ένατου αιώνα.

‘Ετσι μέσα στο δυσμενές κλίμα γιά τό μυθιστόρημα είναι φυσικό να μίν προβάλλονται ή ακόμα και να άποσιωπώνται έντελώς οι υπόλοιπες κατηγορίες μυθιστορημάτων και να τονί-

20. *‘Ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τόμος Β’, ‘Αθήνα 1949, σ. 57.

21. *‘Ελληνική δημιουργία*, 138, 1953, σ. 515.

22. ‘Ο.π., σσ. 542-543.

23. Ιζ’.

24. *Τό νεοελληνικό μυθιστόρημα*, 1980, σ. 39.

25. ‘Ο.π., σσ. 40-41.

26. ‘Ο.π., σ. 39.

27. ‘Ο.π., σ. 45.

28. ‘Ο.π., σ. 50. ‘Ο Σαχίνης δημοσίευσε πρόσφατα τή μελέτη του «‘Εξι άγνωστα αφηγηματικά έργα του δέκατου ένατου αιώνα». (*Νέα ‘Εστία*, 125, 1989, σσ. 426-439), όπου εξετάζει τά έξής έργα: Γ. Ροδοκανάκη, *Μεγακλής* (1840). Ι. Δελιγιάννη, *Διηγήματα*. Α.Σ. Καλλογεροπούλου, *Φλώρος* (1847). άνωτύμου, *‘Η τιμωρία* (1860). Ν. Βωτυρά, *Τό υποτιθέμενον φάντασμα* (1860) και *‘Η σπάθη τής εκδικήσεως* (1861). ‘Από αυτά μόνο *‘Ο Μεγακλής*, *‘Η τιμωρία* και *‘Η σπάθη τής εκδικήσεως* είναι άγνωστα. Τά *Διηγήματα* του Δελιγιάννη σχολιάζουν οι Δημαράς (*‘Ιστορία... δ.π.*, σ. 58) και Φ. Μπουμπουλιδής («Αρχές τής νεοελληνικής πεζογραφίας», *Θέσεις και ‘Ιδέαι*, 11, 1970, σσ. 258-260), γιά τόν *Φλώρο* κάνει λόγο ο Βαλέτας (*Τό ελληνικό διήγημα*, ‘Αθήνα, 1983, σ. 100), ενώ τό *‘Υποτιθέμενον φάντασμα* αναφέρει ο Δημαράς (*‘Ιστορία... δ.π.*, σ. 60).

29. *‘Ελληνική πεζογραφία*, τόμος Ι, ‘Αθήνα, 1966, σ. 102.

30. ‘Ο.π.

31. *‘Ιστορία τής νεοελληνικής λογοτεχνίας*, μετάφραση Μ. Ζορμπά, ‘Αθήνα, 1978, σ. 228. ‘Η Ιταλική μορφή τής *‘Ιστορίας* του Vittι εκδόθηκε τό 1971.

32. «The Inadequate Tradition: Prose Narrative During the First Half of the Nineteenth Century», στον τόμο *The Greek Novel AD 1-1985*, edited by Roderick Beaton, London, 1988, σ. 4.

33. Σελίδα 180, *‘Η ‘Ιστορία* του Πολίτη πρωτοδημοσιεύτηκε στα άγγλικά τό 1973.

34. Κζ’.

35. *Παρνασσός*, 30, 1988, σ. 293.

36. *‘Ο Άγγελος Βλάχος και τό Ιστορικό μυθιστόρημα*, σ. 17.

37. ‘Ο.π.

38. *Παρνασσός*, δ.π.

39. ‘Ο.π., σ. 292 και *‘Ο Άγγελος Βλάχος και τό Ιστορικό μυθιστόρημα*, σ. 17.

40. ‘Ως Ιστορικά ο Μητσάκης άπαριθμεί, εκτός από τά τρία που αναφέραμε, και τά έξής: *‘Ο αυθέντης του Μωρέως*, *‘Η ήρωίς τής ‘Ελληνικής ‘Επανάστασεως*, *‘Ο Κατσαντώνης*, *Λουκής Λάρας*, τά μυθιστορήματα του Παπαδιαμάντη, *Δημήτριος ο Πολιορκητής* του ‘Αλεξ. Μωραϊτίδη).

41. Βλ. ‘Απ. Σαχίνης, «‘Ο Νίκ. Δραγούμης ως λογοτεχνικός κριτικός», *‘Ελληνικά*, 18, 1964, σσ. 104 κ.έξ.

42. Βλ. «‘Η καινοφανής μυθιστορία του κ. Παλαιολόγου *‘Η πολυπαθής*», *‘Ο φίλος του λαού*, 27 Νοεμβρίου 1840 (αναδημοσιεύεται στην έκδοση του *Πολυπαθή* από τόν ‘Ερμύ, σσ. 251-255).

ζεται η σημασία του ιστορικού μυθιστορήματος παρά το γεγονός ότι αριθμητικά δέν υπερτερούσε. Αυτό φαίνεται από όρισμένα κριτικά κείμενα της εποχής. 'Ο Άγγελος Βλάχος τό 1867 γράφει: «ὅσω βρῖθει ἡ νεωτέρα ἡμῶν φιλολογία κακῶν μεταφράσεων κακῶν ξένων μυθιστορημάτων, τόσω σπανίζει πρωτοτύπων ἀξίων λόγου μυθιστορικῶν προϊόντων καί μάλιστα ἔθνικῆν ἐχόντων τήν υπόθεσιν»⁴³. Κάτι ἀνάλογο θά σημειώσει, ὅπως εἶπαμε, καί ὁ Νεοκλῆς Καζάζης στήν ἀρχή τῆς δεκαετίας τοῦ 1870: «οὐδέν ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς φιλολογία ἔχομεν νά ἐπιδείξωμεν τούτου τοῦ εἶδους προϊόν ἀξιον λόγου, πλὴν ὀλιγίστων ἐπιτυχῶν μυθιστορικῶν διηγημάτων»⁴⁴. 'Ο χαρακτηρισμός «ἀνάξιον λόγου» εἶναι, πιστεύω, ἡ αἰτία γιά τήν ἀποσιώπηση πλήθους πεζογραφημάτων τῆς περιόδου 1830-1880.

Ὅπως βλέπουμε ἡ ἀποσιώπηση αὐτή εἶναι τόν δέκατο ἔνατο αἰῶνα (καί τίς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ) συνειδητή, γιατί ἡ μή ἀξία λόγου πρωτότυπη παραγωγή εἶναι γνωστή. Μέ τή μετέπειτα ὁμως κριτική δέν συμβαίνει τό ἴδιο. Βασίζόμενοι στήν ἐπιφάνεια ὀρισμένων ἀπό τίς ἀπόψεις τῆς προηγούμενης κριτικῆς, τῶν ὁποίων δέν ἀναζητήσαν τά θεμέλια, παρανοώντας ἄλλες καί χωρίς νά ὑποβληθοῦν στόν κόπο νά κάνουν πρωτογενή ἔρευνα, οἱ περισσότεροι ἀπό τούς μεταγενέστερους κριτικούς (ἀκόμη καί αὐτοί πού ἀσχολήθηκαν εἰδικά μέ τό θέμα) ἔδωσαν μιά εἰκόνα τῆς πρώτης περιόδου τῆς πεζογραφίας μας κατά τήν ὁποία ἡ παρουσία τοῦ ιστορικοῦ μυθιστορήματος ἐμφανίζεται κυρίαρχη· εἰκόνα ἀντίθετη ἀπό ἐκείνη τῆς κριτικῆς τοῦ περασμένου αἰῶνα, ἡ ὁποία ἐπισημαίνει τήν ἀπροθυμία τῶν πεζογράφων μας ν' ἀσχοληθοῦν μέ θέματα ἀντλημένα ἀπό τήν ἑλληνική ἱστορία. 'Ο Ἄλ. Βυζάντιος τό 1863 στήν κριτική του γιά τό *Αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τοῦ Ἀλή Πασά* τοῦ Ράμφου παρατηρεῖ ὅτι εἶναι καιρός ἡ μυθιστοριογραφία μας νά στραφεῖ στήν πραγμάτευση ιστορικῶν θεμάτων, γιατί «δύναται νά συντείνῃ μεγάλως εἰς τό νά καταστήσῃ δημόδι τήν ἀγνωστον εἰς τούς πλείστους ἱστορίαν τοῦ βίου τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους» καί ὅτι εἶναι κρίμα ἡ κάθε κυρία νά γνωρίζει τή γαλλική ἱστορία, ἐπειδή διαβάσει τά ἔργα τοῦ Δουμά, καί νά μήν μπορεῖ «ἴσως οὐδέ γυρ νά εἰπῇ περί τῆς Ἑλληνικῆς ἱστορίας», ἐπειδή δέν ὑπάρχουν ἑλληνικά ἱστορικά μυθιστορήματα⁴⁵. 'Ο Ἄγγελος Βλάχος, στή μελέτη του πού ἀναφέραμε, ἀναρωτώμενος «διὰ τί ὁ ἔθνικος τῆς Ἑλλάδος βίος τοσοῦτον ὀλίγους εὔρε παρ' ἡμῖν τούς μυθιστορικούς μεταλλευτάς» ἀναφέρεται κι αὐτός στόν Δουμά: «παρά νά ἔχωσιν αἱ δεσποινίδες ἡμῶν πρόχειρον τήν ἐκμάθησιν τῆς ἱστορίας τοῦ αἰῶνος τοῦ 18' καί

1) Ἡ πεζογραφική παραγωγή αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι κατά πολύ μεγαλύτερη καί θεματικά πλουσιότερη ἀπό ὅ,τι ἡ νεότερη κριτική μας πιστεύει.

2) Τό ἱστορικό μυθιστόρημα δέν ἀποτελεῖ τήν κυρίαρχη μυθιστορηματική κατηγορία τῆς περιόδου: ὄχι μόνο γιατί ἡ παραγωγή τῆς ἱστορικῆς μυθιστοριογραφίας εἶναι, σέ σύγκριση μέ τήν ὑπόλοιπη παραγωγή περιορισμένη, ἀλλά καί γιατί ἕνας ἀριθμός μυθιστορημάτων πού ἡ κριτική τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα θεωρεῖ ἱστορικά δέν εἶναι ἱστορικά, εἴτε ἐκτιμηθοῦν μέ τίς σημερινές ἀπόψεις περί ἱστορικοῦ μυθιστορήματος⁴⁹ εἴτε κριθοῦν μέ τίς ἀπόψεις τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα. Ὑπάρχει μέ ἄλλα λόγια στήν ἐποχή μας μιά θεωρητική σύγχυση ὡς πρός τόν προσδιορισμό τῶν εἰδῶν, ἀπό τήν ὁποία ἡ κριτική τοῦ δέκατου ἔνατου αἰῶνα ἦταν ἀπαλλαγμένη.

ἸΕ' Λουδοβίκου ἐν τοῖς μυθιστορήμασι τοῦ Δουμά, κάλλιον βεβαίως θά ἦτο νά καθίσταντο αὐταῖς προσιτώτεροι δι' ἔθνικῶν μυθιστορημάτων αἱ δραματικά σελίδες τῆς βυζαντινῆς ἱστορίας, τῆς φραγκοκρατίας, τῆς ὑπό τόν τουρκικόν ζυγόν δουλείας ἡμῶν»⁴⁶. 'Ο Ζανετάκης Στεφανόπουλος, τό 1869, στό γνωστό του ἄρθρο «Περί τοῦ γαλλικοῦ μυθιστορήματος καί τῆς ἐπιρροῆς αὐτοῦ ἐπί τῆ ἐν Ἑλλάδι ἡθῆ» θεωρεῖ «κατεπεῖγον ν' ἀντιστρατευθῶμεν εἰς τήν ὀλέθριαν ἐπιρροήν τοῦ ξένου μυθιστορήματος, δημιουργοῦντες

τό ἔθνικόν μυθιστόρημα», μέ θέματα τά ὁποῖα παρέχει «ἡ ἱστορία τοῦ ἡμέτερου Βυζαντίου κράτους, ὁ ἡμέτερος μεσαῖων, ὅστις λήγει μόνον τῷ 1821, ὁ ἱερός ἡμῶν ἀγών καί ἡ παρούσα τῆς Ἀνατολῆς κατάστασις»⁴⁷. 'Ο Καζάζης τό 1872 εὔχεται «νά μελετηθεῖ προσφόρος καί καταλλήλως ἀπεικονισθῇ ἐν μυθιστορικοῖς συγγράμμασι ὁ ἔθνικος ἡμῶν βίος καί αἱ δραματικά περιπέτεια τῆς ἡμετέρας ἱστορίας»⁴⁸.

Συνοψίζοντας θά λέγαμε ὅτι ἡ κριτική τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα γιά τήν πρώτη περίοδο τῆς πεζογραφίας μας χαρακτηρίζεται ἀπό δύο βασικά λάθη πού ἀλλοιώνουν τήν πεζογραφική φυσιογνωμία τῆς ἐποχῆς:

43. «Βιβλιογραφία», *Πανδώρα*, 18, 1867-1868, σ. 341.

44. Καζάζης, ὁ.π.

45. Βυζάντιος, ὁ.π., σσ. 56-57.

46. *Πανδώρα*, ὁ.π., σσ. 341-342.

47. *Πανδώρα*, 20, 1869-1870, σ. 85.

48. Καζάζης, ὁ.π.

49. Γιά τίς σύγχρονες ἀπόψεις περί ἱστορικοῦ μυθιστορήματος, βλ. Avrom Fleishman, *The English Historical Novel: Walter Scott to Virginia Wolf*, Baltimore, 1971· Harry Shaw, *The Forms of Historical Fiction: Sir Walter Scott and His Successors*, Ithaca, 1983.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΑΥΤΟΤΕΛΩΣ ΕΚΔΕΔΟΜΕΝΩΝ ΜΥΘΙΣΤΟΡΗΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΔΙΗΓΗΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΔΟΥ 1830-1880

'Ο κατάλογος πού ἀκολουθεῖ περιλαμβάνει μόνο ἑλληνικά μυθιστορήματα καί διηγήματα πού ἐκδόθηκαν αὐτοτελῶς κατά τήν περίοδο 1830-1880, ἀδιάφορο ἂν κάποια ἀπό αὐτά πρωτοδημοσιεύτηκαν σέ περιοδικά (μοναδική ἐξάιρεση ἀποτελεῖ ὁ μὴ αὐτοτελῶς ἐδεδομένος, δημοσιευμένος σέ περιοδικό Πίθηκος Ξοῦθ, ὁ ὁποῖος συμπεριλήφθηκε ἐπειδή ἀποτελεῖ σημεῖο ἀναφορᾶς τῆς πρόσφατης κριτικῆς). 'Ο κατάλογος φυσικά δέν εἶναι πλήρης, ὄχι μόνο γιατί θά πρέπει νά ὑπάρχουν καί ἄλλα ἔργα, τά ὁποῖα δέν κατέστη δυνατόν νά εντοπιστοῦν, ἀλλά καί γιατί δέν περιέχει τά ἀφηγηματικά ἔργα πού δημοσιεύτηκαν σέ περιοδικά.

Κύρια πηγή μου γιά τήν περίοδο 1830-1863 ὑπῆρξε ἡ βιβλιογραφία Γκίνη-Μέξα καί γιά τήν περίοδο 1864-1880 ἡ βιβλιογραφία Μαυρή. Σέ περίπτωση πού ἡ πηγή εἶναι ἄλλη, αὐτό δηλώνεται. Μέ ἀστερίσκο σημειώνονται ὅσα ἔργα δέν κατόρθωσα νά βρῶ ἢ δέν κατόρθωσα νά δῶ. Ἐπειτα ἀπό τόν τόπο ἐκδοσης ἀναφέρεται ὁ ἀριθμός σελίδων τοῦ βιβλίου (δέν ἀναφέρεται τό σχῆμα του). Κάποιες σύντομες ἀναγκαῖες παρατηρήσεις σημειώνονται σέ ἀγκύλες.

1830 - 1839

1. Παναγιώτης Σοῦτσος, 'Ο Λέανδρος, ἐν Ναυπλίῳ 1834, 124.

2. 'Αλέξανδρος Σουττος, *Ο εξόριστος του 1831*, εν 'Αθήναις 1835, 282 (β' έκδ. 1876).

3. [Samuel Sheridan Wilson], *Τό παλληκάριον*, εν Μελίτη 1835, 196.

4. Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο πολυπαθής*, εν 'Αθήναις 1839, τόμ. Α' 288, τόμ. Β' 296.

5. 'Ιάκωβος Πιτζιπίος, *Η όρφανή της Χίου*, εν 'Ερμούπολει 1839, τόμ. Α' 110, τόμ. Β' 103 (β' έκδ. εν 'Αθήναις 1863).

1840 - 1849

6. Γεώργιος Δ. Ροδοκανάκης, *Ο Μεγακλής ή Ο άτυχής έρωας*, εν 'Ερμούπολει 1840, 144.

* 7. Γρηγόριος Κανδύλης, *Ο έρωτομανής ή Τά έν Κωνσταντινουπόλει έκ του έρωτος συμβάνης*, εν Κωνσταντινουπόλει 1842, 111.

8. Γρηγόριος Παλαιολόγος, *Ο ζωγράφος*, εν Κωνσταντινουπόλει 1842, τόμ. Α' 304, τόμ. Β' 304.

* 10. Π. Λουκίδης, *Μαυροφορούσα κυρία*, εν Σμύρνη 1844.

11. 'Ιωάννης Δελιγιάννης, *Διηγήματα*, εν 'Αθήναις 1845, 324. [Πρωτότυπα είναι: *Η νύμφη της Αργολίδος* (7-57), *Ο αυτόχειρ* (81-106) και *Ο ρώσσος συγγραφεύς Πουσκίνος* (61-76)].

* 12. 'Ανώνυμος], *Έρωτομανής Χατζή Ασλάνης ήρωας της Καραμανίας*, εν Σμύρνη 1845 [«ίσως νά είναι ή β' έκδοση του βιβλίου του Κανδύλη», Α. Χατζηδήμου, *Βιβλία της Σμύρνης*, 1948].

13. Α.Σ. Καλλογερόπουλος, *Ο Φλώρος*, εν 'Αθήναις 1847, 229.

14. Έπαμεινώνδας Φραγκούδης, *Ο Θέρσανδρος*, εν 'Αθήναις 1847, 123.

15. Θ...], *Σκλάβα Ψαρριανή*, εν 'Αθήναις 1848, 110.

16. 'Ιάκωβος Πιτζιπίος, *Ο πίθηκος Ξουθ ή Τά ήθη του αιώνας, Αποθήκη ώφελίμων και τερπνών γνώσεων*, 2, 1848, εν Σύρω, [ήμιτελής, δημοσιεύθηκαν μόνο 39 σελίδες του 4ου σχήματος].

17. Σ.Τ.Ξ., *Η μητρική κατάρα*, εν Ζακύνθω 1848, 30 (*Έρανιστής*, 1, 1963, σ. 251).

* 18. [Ανώνυμος], *Η ώραία Μελοπομένη και ό διπρόσωπος έραστής Νικολάκης*, εν Κωνσταντινουπόλει 1849, 44 (Φίλιππος 'Ηλιού, *Νέες προσθήκες στην έλληνική βιβλιογραφία 1800-1863*, 'Αθήνα, 1988). [Οί Γκίνης-Μέξας δίνουν: Γεράσιμος Ι. Πεντάκης, *Η ώραία Μελοπομένη και ό έραστής της Νικολάκης*, εν 'Αλεξανδρεία 1856, 27].

1850 - 1859

19. Νικόλαος Ζώρας, *Ο εύτυχής έραστής και ό άτυχής πατήρ*, εν 'Αθήναις 1850, 120.

* 20. Πάνος 'Ηλιόπουλος, *Πολυζένη*, εν 'Αθήναις 1850, τόμ. Α', 1851 τόμ. Β'.

* 21. Κ. 'Υγγλέσης, *Μυστήριον του κοινωνικού συστήματος*, εν 'Αθήναις 1850, τόμοι 2. [Η *Έφημερίς των βιβλιοφίλων 1874-1875* αναφέρει ότι πρόκειται περί μυθιστορήματος].

22. 'Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Ο αθένητης του Μωρέως, Πανδώρα*, 1, 1850-1851, σσ. 145 κ.έξ. [Συμπεριλαμβάνεται στα *Διάφορα διηγήματα*, τόμ. Β', 1857 και στα *Άπαντα τά Φιλολογικά*, 8, 1876].

23. Ξενοφών Ραφόπουλος, *Τό φρικτόν λάθος*, εν Σμύρνη 1850, 78 (β' έκδ. 1863).

* 24. Ν. Σταμένης, *Απόκρυφα της Σμύρνης και τά ταξείδια του Γέρω Σπανού*, εν Σμύρνη 1850 (Α. Χατζηδήμου, *Βιβλία της Σμύρνης*, 1948).

25. Κωνσταντίνος Πάπ, *Φαίδων ή Η ένεστώσα Έλλάς, Εύτερπη*, 5, 1851-1852, ήμιτελής. [Απόσπασμά του συμπεριλαμβάνεται στα *Φιλολογικά Πάρεργα*, 1875, σσ. 75-98· στην έκδοση αυτή εκφράζει ό συγγραφέας την έλπίδα του σύντομα νά τό εκδώσει όλόκληρο].

* 26. [Ανώνυμος], *Ο άποπλανηθείς κυνηγός ήτοι Έκβασίς άτυχούς έρωτος*, εν Ναυπλίω 1851.

27. Πάνος 'Ηλιόπουλος, *Η αίματομένη λίμνη*, εν 'Αθήναις 1853, 108 (β' έκδ. 1869).

28. Εδθύμιος Λουκάς, *Η άρκαδιακή οικογένεια*, εν 'Αλεξανδρεία 1853, 24.

29. Πέτρος 'Ιωαννίδης ό 'Αγέρωχος, *Η Έπτάλοφος ή Ηθη και έθιμα Κωνσταντινουπόλεως*, εν Κωνσταντινουπόλει 1855, 419.

30. Παύλος Καλλιγιάς, *Θάνος Βλέκας, Πανδώρα*, 6, 1855-1856, σσ. 363 κ.έξ.

31. 'Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα διηγήματα*, εν 'Αθήναις 1855, τόμ. Α' 455.

32. Π.Π.Ν., *Τό άδαμάντινον δακτυλίδιον*, εν Λειψία 1856, 82. [Σύμφωνα μέ τους Γκίνης-Μέξας, του Παναγιώτου - Παπα - Ναούμ] (β' έκδ. εν 'Αθήναις 1859).

33. 'Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα διηγήματα*, εν 'Αθήναις 1857, τόμ. Β'.

34. Δημήτριος Ροδοκανάκης, *Ο λέων της θαλάσσης*, εν 'Ερμούπολει 1857, 88.

* 35. Κ... Κων..., *Φερδινάνδος*, εν 'Αθήναις 1858, 64.

36. 'Αχιλλεύς Λεβέντης, *Η Τασσώ, Πανδώρα*, 9, 1858-1859 (β' έκδ. 1858, 173).

* 37. 'Αχιλλεύς Μαυρος, *Διηγήματα δύο*, εν 'Αθήναις 1858.

38. Λέων Μελάς, *Ο Γεροστάθης*, εν 'Αθήναις 1858, τόμ. Α' 175, τόμ. Β' 393, τόμ. Γ' 578. (β' έκδ. 1860, γ' έκδ. 1862, δ' έκδ. 1863, ε' έκδ. 1864, στ' έκδ. 1871, ζ' έκδ. 1878).

* 39. Διονύσιος Μονδινός, *Ο εξόριστος ή Η μελανή αίθουσα*, 1858 (β' έκδ. εν Πάτραις 1866, 176, *Έφημερίς*

των βιβλιοφίλων 1874-1875). [Ότι ή πρώτη έκδοση έγινε τό 1858 αναφέρει ό Γ. Βαλέτας, *Τό νεοελληνικό διήγημα*, 1983, 107].

40. Κ.Π. 'Υάκινθος, *Η ποιήτρια της Λέσβου*, εν Σμύρνη 1858, 120.

41. 'Αλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβής, *Διάφορα διηγήματα και ποιήματα*, εν 'Αθήναις 1859, τόμ. Γ'.

42. Π.Σ. Συνοδινός, *Βιβλιοθήκη τερπίνους έθνικών διηγημάτων*, εν 'Αθήναις 1859, 336 (β' έκδ. 1862).

43. [Ανώνυμος], *Άληθής βιογραφία της έναρέτου γυναικός του έξ επαγγέλματος χαρτοπαίκτης*, εν Κωνσταντινουπόλει 1859, 224.

1860 - 1869

44. Α.Γ.Σ., *Η Έλένη*, εν 'Αθήναις 1860, 64.

45. Χαρίτων 'Ανανιάδης, *Τό πεπρωμένον*, εν 'Ερμούπολει 1859, 108.

46. Σοφοκλής 'Ασημακόπουλος, *Αμφιθέα*, εν Πάτραις 1860, 30. [«τό φυλλάδιο άποτελεί τό α' τεύχος άγνωστο άν ύπήρξε συνέχεια», Γκ.-Μεξ.].

47. Νικόλαος Βωτυράς, *Τό ύποτιθέμενον φάντασμα*, εν 'Αθήναις 1860, 72.

48. Σπυρίδιων Ζαμπέλιος, *Ιστορικά σκηνογραφήματα*, εν 'Αθήναις 1860, 151.

49. Στέφανος Ξένος, *Η κιβδηλεία*, εν Λονδίνω, τόμ. Α' 1859, τόμ. Β' 1860.

50. Γ. Φλέσσας, *Αί περιπέτειαι ενός Έλληνας*, εν 'Αθήναις 1860, 68.

51. [Ανώνυμος], *Η τιμωρία*, εν 'Αθήναις 1860, 96.

52. Νικόλαος Βωτυράς, *Η σπάθα της έκδικήσεως*, εν 'Αθήναις 1861, 111.

53. Στέφανος Ξένος, *Η ήρωίς της έλληνικής επαναστάσεως ήτοι Σκηναί εν Έλλάδι από του έτους 1821-1828*, εν Λονδίνω 1861, τόμ. Α' 434, τόμ. Β' 368 (β' έκδ. εν 'Αθήναις 1874).

54. Κωνσταντίνος Ράμφος, *Η Δέσπω της Ηπείρου και ή άπροσδόκητος συνάντησις*, εν 'Αθήναις 1861, 62. [Η εκ-

δοση αναφέρεται ως β' τό ίδιο και μία ακόμη έκδοση τοῦ 1864].

55. Τιμολέων Χρυσούλης, *Ἡ Μαρτιάνθη*, ἐν Ἀθήναις 1861, 26.

56. [Ἀνώνυμος], *Τὰ θύματα τοῦ Σαΐτου*, ἐν Ἀθήναις 1861, 47.

57. Π.Γ. Καλκανδῆς, *Ἀναγνώρισις υἱοῦ*, ἐν Ἀθήναις 1862, 63.

58. Θ.Ι. Κολοκοτρώνης, *Ἡ ἐκθρόνισις*, ἐν Ἀθήναις 1862, 159.

* 59. Γ.Χ. Νικολαΐδης, *Μυρσίνη*, ἐν Ἀθήναις 1862, 84. [Ἡ *Ἐφημερίς τῶν βιβλιοφίλων* (1874-1875) τό ἀναφέρει ὡς μυθιστόρημα].

60. Λυκοῦργος Ν. Νικολόπουλος, *Αἱ περιπέτειαι τοῦ φύλου πλοιάρχου*, ἐν Καλάμαις 1862, 64.

61. Στέφανος Ξένος, *Ὁ διάβολος ἐν Τουρκία ἦτοι Σκηναί ἐν Κωνσταντινουπόλει*, ἐν Λονδίῳ 1862, 586 (β' ἐκδ. ἐν Βουκουρεστίῳ 1876).

62. Δημήτριος Παπαρρηγόπουλος, *Ἱστορικά ἑλληνικά διηγήματα*, ἐν Ἀθήναις 1862, 24.

63. Κωνσταντῖνος Ράμφος, *Ὁ Κασταντώνης*, ἐν Ἀθήναις 1862, 106.

64. Κωνσταντῖνος Ράμφος, *Αἱ τελευταῖαι ἡμέραι τοῦ Ἀλῆ Πασᾶ*, ἐν Ἀθήναις 1862, 272.

* 65. Νίκος Τ... , *Τό ἀνθος τῆς Ὀρτανσίας καί τό φύλλο τῆς Μυρσίνης ἢ Σπουδή ἐπί τῆς εὐτυχίας*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1863, 152 (*Ἐρανιστής*, 13, 1976, σ. 107).

* 66. Περικλῆς Δ. Πλατανόπουλος, *Τά δύο θύματα*, ἐν Καλάμαις 1863, 92.

67. Ἀλέξανδρος Ρίζος Ραγκαβῆς, *Ἡ εἰς Πόρον ἐκδρομή, Χρυσάλλις*, 1, 1863, σσ. 140 κ.ἐξ. (β' ἐκδ. ἐν Σάμῳ 1880).

68. Τιμολέων Ἀμπελάς, *Ἡ νύμφη τοῦ ναυαγίου*, ἐν Ἐρμουπόλει 1864, 110.

* 69. Δ.Μ. Σακόρραφος, *Ὁ μικρός βοσκός*, ἐν Ἀθήναις 1864 (β' ἐκδ. 1868).

70. Παναγιώτης Σούτσος, *Ἡ Χαριτίνη ἢ Τό κάλλος τῆς χριστιανικῆς θρησκείας*, ἐν Ἀθήναις 1864, 290.

* 71. Μ.Π. Καραντζᾶς, *Τῆς ἀνομίας τά θύματα*, ἐν Πάτρας 1865, 176.

72. Ἰωάννης Κουμέλης, *Αἱ περιπέτειαι ἑνός νέου*, ἐν Ἀθήναις 1865, 127 (*Ἐφημερίς τῶν βιβλιοφίλων 1874-1875*).

* 73. [Ἀνώνυμος], *Ὁ κακοῦργος κριτής (καδῆς) καί ὁ δίκαιος λήσταρχος*, ἐν Ἀθήναις 1865, 16.

* 74. Ι.Ν. Κουμέλης, *Ἐθανθία*, ἐν Ἀθήναις 1866, 40 (*Ἐφημερίς τῶν βιβλιοφίλων 1874-1875*).

75. Ἐμμανουήλ Ροΐδης, *Ἡ πάπισσα Ἰωάννα*, ἐν Ἀθήναις 1866, 336. (β' ἐκδ. 1876 ἐν Βουκουρεστίῳ, γ' ἐκδ. 1879 ἐν Ἀθήναις).

* 76. Προκόπιος Σκαλιστήρης, *Οἱ αἰχμάλωτοι τῶν Ταρτάρων*, ἐν Ἀθήναις 1866, 88.

77. [Ἀνώνυμος], *Οἱ δύο φίλοι*, ἐν Ἀθήναις 1866, 84 (*Ἐφημερίς τῶν βιβλιοφίλων 1874-1875*). [Ἡ *Ἐφημερίς ἀνα-*

φέρει ὡς συγγραφεᾶ τόν Ἀλέξανδρο Ι. Ὀλύμπιο].

* 78. Β.Ι.Α., *Ἡ Κλεονίκη*, ἐν Ἀλεξανδρεῖα 1867, 322 (*Ἐφημερίς τῶν βιβλιοφίλων 1874-1875*).

79. Κωνσταντῖνος Ράμφος, *Ὁ ἀπροσδόκητος γάμος*, ἐν Ἀθήναις 1867, 23 (β' ἐκδ. 1878).

80. Κωνσταντῖνος Ράμφος, *Ὁ Χαλέτ ἐφέντης*, ἐν Ἀθήναις 1867-1869, 3 τόμοι· τόμ. Α' 1867, 258· τόμ. Β' 1868, 252· τόμ. Γ' 1869, 324.

* 81. Π.Δ. Ἡλιοπούλος, *Ραμπιέ*, ἐν Ἀθήναις 1868, 31.

82. Δ. Πανταζῆς, *Διηγήματα καί μυθολασαί*, ἐν Ἀθήναις 1868, 178.

* 83. Χριστόφορος Σαμαρτσίδης, *Ἀπόκρυφα Κωνσταντινουπόλεως*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1868, 3 τόμοι· τόμ. Α' 128, τόμ. Β' 144, τόμ. Γ' 135.

* 84. Γεώργιος Ν. Σιβιτανίδης, *Μητρική κληρονομία ἦτοι Συμβουλαί μητρὸς πρὸς θυγατέρα*, ἐν Ἀλεξανδρεῖα 1868, 80.

85. Λέων Μελάς, *Ὁ Χριστόφορος ἢ Τό ναύγιον καί ἡ διάσωσις*, ἐν Ἀθήναις 1869, 323 (β' ἐκδ. 1870, γ' ἐκδ. 1874).

1870 - 1880

86. [Ἀνώνυμος], *Ἡ στρατιωτικὴ ζωὴ ἐν Ἑλλάδι*, ἐν Βραΐλα, τόμ. Α' 1870, 175· τόμ. Β' 1871, 182 (β' ἐκδ. 1878; *Ἐφημερίς βιβλιοφίλων 1874-1875*).

87. Τιμολέων Δ. Ἀμπελάς, *Ἡ Ἑλένη τῆς Μιλήτου*, ἐν Ἐρμουπόλει 1871, 87.

88. Β. Βράνης, *Ἡ μετάνοια τοῦ ἀσώτου νέου*, ἐν Μυτιλήνῃ 1871, 71.

89. Σπυρίδων Ζαμπέλιος, *Οἱ κρητικοὶ γάμοι, ἀνεκδοτὸν ἐπισόδιον τῆς κρητικῆς ἱστορίας ἐπὶ Βενετῶν (1570)*, ἐν Ἀθήναις 1871, 561. [Τό ἴδιο ἔτος ἐκδίδεται ἐν Τουρίνῳ καί ἐν Ρώμῃ-Τουρίνῳ-Φλωρεντίᾳ].

* 90. Κωνσταντῖνος Λαζαρέτος, *Περιπέτειαι ἑνός ἀφρονος*, ἐν Κωνσταντινουπόλει, τόμ. Α' 1871, τόμ. Β' 1872, 111.

91. Λ. Παναγιωτόπουλος, *Ὁ παράφρων ἐρημίτης*, ἐν Ἀθήναις 1871, 132.

92. Μηνάς Δ. Χαμουδόπουλος, *Οἱ μυστηριώδεις νυκτοκλέπται*, ἐν Σμύρνη 1871, 152.

* 93. Σπ. Καββαδάς, *Ἡ διακόμευσις τῆς Μαρίας*, ἐν Λευκάδι 1872, 28 (Δήμητρα Πικραμένου-Βάρφη, *Bibliographie Ioniense*, 211).

94. Ζ. Ὑπανδρευμένος, *Ἡ Ζηνοβία*, ἐν Σμύρνη 1872, τόμ. Α' 216, τόμ. Β' 1875, 192.

95. Μιλτιάδης Δ. Σεϊζάνης, *Δύο νύκτες μετὰ τοῦ πειρασμοῦ*, ἐν Σμύρνη 1873, 110 (*Ὁ Μέντωρ*, Δ', 1872-1873, σσ. 286-287).

* 96. Δημήτριος Α. Κορομηλάς, *Διηγήματα*, ἐν Ἀθήναις 1874, τόμ. Α' 80, τόμ. Β' 80.

97. Κωνσταντῖνος Πέρβελης, *Τό μέγαρον Κρέβερ*, ἐν Ἀθήναις 1874, 138.

98. Στέφανος Ξένος, *Ὁ Ἑλλην πειρα-*

τῆς, ἐν Ἀθήναις 1874, 48 (β' ἐκδ. ἐν Σάμῳ 1880).

99. Σ.Ν. Βασιλειάδης, *Ἀττικαὶ Νύκτες III*, ἐν Ἀθήναις 1875. [Περιέχει συλλογὴ διηγημάτων].

* 100. Σ. Διαμαντόπουλος, *Ἡ ἐκλογὴ τοῦ θανάτου καί ὁ ἀρματωλὸς τῆς Κρήτης*, ἐν Βραΐλα 1875, 71.

101. Ὀδυσσεύς Ἰάλεμος, *Ἡ μητρικὴ στοργή*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1875, 87 (*Βιβλιοκατάλογος Κορομηλά 1876*).

102. Μαρία Π. Μηχανίδου, *Τά φάσματα τῆς Αἰγύπτου*, ἐν Ἀθήναις 1875, 143.

103. Ἀλέξανδρος Μωραϊτίδης, *Δημήτριος ὁ Πολιορκητής*, ἐν Ἀθήναις 1875.

104. Κωνσταντῖνος Πῶπ, *Συγγραφαὶ ποικίλαι ἦτοι Φιλολογικὰ Πάρεργα*, ἐν Ἀθήναις 1875, 122.

* 105. Βλάσιος Γ. Σκορδέλης, *Τό χωρίον τῆς Ροδόπης*, ἐν Ἀθήναις 1875, 48.

106. [Ἀνώνυμος], *Ἐν Ζακύνθῳ ἀπόκρυφον*, ἐν Ζακύνθῳ 1875, 151.

107. [Ἀνώνυμος], *Χασάν Ἀγάς*, ἐν Καλάμαις 1876, 100 (*Βιβλιοκατάλογος Κορομηλά 1876*).

108. Θ. Βαφειάδης, *Ἡ φιλάρεσκος*, ἐν Κωνσταντινουπόλει 1877, 184.

* 109. Jean Ververis, *Il n'y a pas d'amour*, Athènes, 1877, 80 (Γαλλικός βιβλιοκατάλογος Κορομηλά 1868-1877).

110. Νικόλαος Β. Βωτυράς, *Ἡ μάγκα τοῦ ὄρολογίου ἦτοι Τά ἀποτελέσματα μιᾶς μαρτυρίας*, ἐν Ἀθήναις 1877, 88.

111. Λάμπρος Ἐνυάλης, *Διηγήματα*, ἐν Ἀθήναις 1877, 330.

* 112. κ.β., *Ὁ ἐφημεριδοπώλης ἢ Παιδικαὶ ἀναμνήσεις*, ἐν Μυτιλήνῃ 1877, 32.

* 113. Γεώργιος Ι. Οἰκονομόπουλος, *Τό ἀγροκῆπιον τῆς Λαρίσσης*, ἐν Σπάρτῃ 1877, 28.

114. Γεώργιος Παπανδρέου, *Ἐρως, θρησκεία καί εἰλικρινὴς φιλία*, ἐν Ζακύνθῳ 1877, 68 (Γαλλικός βιβλιοκατάλογος Κορομηλά 1868-1877).

* 115. Ἐπαμ. Σταματιάδης, *Ἡ δόξα καί οἱ τρεῖς πύργοι*, ἐν Σάμῳ 1877.

* 116. Πάνος Τύπκας, *Ἡ ἰδιότροφος γυνή*, ἐν Ἐρμουπόλει 1877, 22.

* 117. [Ἀνώνυμος], *Δώδεκα ἠθικά διηγήματα*, ἐν Μυτιλήνῃ 1877, 65.

* 118. Γεώργιος Α. Βαλασσόπουλος, *Ἱστορία μιᾶς ἐπὶ δολοφονία ἀποφάσεως*, ἐν Ἀθήναις 1878, 46.

* 119. Δημήτριος Ἰω. Βελιανίτης, *Ἡ ἀνοπώλης τῶν Παρισίων ἢ Ἰουλίᾳ Φάβρου μου*, ἐν Πάτρας 1878.

* 120. Κωνσταντῖνος Δ. Κατσαβῆς, *Ὁ παλληκαρισμὸς ἐν Ὑδρα*, ἐν Ἐρμουπόλει 1878, 93.

121. Ε. Μακρῆς, *Ἡ Βασιλικὴ σουλτάνα Ἀθηναία*, ἐν Ἀθήναις 1878, 296.

122. Δημήτριος Βικέλας, *Λουκῆς Λάρας*, ἐν Ἀθήναις 1879, 191. [Παράρτημα τῆς *Ἐστίας*, β' ἐκδ. 1881].

123. Κωνσταντῖνος Ράμφος, *Ἡ κό-*

μησσα Ποτόσκη, εν 'Αθήναις 1879, 94.
124. Αιμυλία Θ. Βελιανίτου, Φιλοπα-
τρία και μητρική αγάπη, εν Κερκύρα
1880, 77.

125. Δημήτριος Θ. Γαβαλάς, Οι δύο
ζωγράφοι, εν 'Αθήναις 1880, 247.

* 126. Α. Γεωργιάδης, 'Η Έπαυλις του
αγίου 'Ιωάννου, εν Σμύρνη 1880.

127. 'Ελλάς Ρεγγίνη-Βαλασαμάκη, 'Η
όρφανή ή 'Ο αγαθός Νεβάλ, εν Κεφα-
ληνία 1880, 64.

'Αχρονολόγητα

* 128. Γ. 'Ασπρίδης, 'Αθηνών απόκρυ-
φα, 16. | 'Εραριστής, 1, 1963, σ. 243
«μόνο τό κεφ. 1ο· πάντως μετά τό
1844»|.

* 129. 'Επαμεινώνδας Φραγκούδης,
'Ο 'Ονήσανδρος, εν Κωνσταντινουπό-
λει, 123. | 'Αναφέρεται στον Κατάλογο
του βιβλιοπωλείου των αδελφών Δε-
πάστα 1873 ως παράρτημα της
Θελξινόης· ή Θελξινόη κυκλοφόρησε
1856-1858|.

'Αγγελίες

130. Α. Καλογηρόπουλος, 'Ερημίτης
Παύλος (έφ. 'Αθηνά, 20 'Ιανουαρίου
1840: «έως 300 σελίδας»).

131. Δημήτριος Ροδοκανάκης, Σύρου
'Απόκρυφα (στό οπισθόφυλλο του Λέ-
οντος της θαλάσσης, 1857: «50 περί-
που τυπογραφικά φύλλα»).

132. Χ.Α. Παρμενίδης, Εύγενία, «μυ-
θιστορικών διήγημα έπεισόδιον του
πρώτου έτους της επαναστάσεως»,
Μάντσεστερ, 1863 (Φίλιππος 'Ηλιού,
Νέες προσθήκες στην ελληνική βι-
βλιογραφία 1800-1863, 'Αθήνα, 1988).

133. Μαρία Μηχανίδου, 'Απόκρυφα
Καίρου (στην εισαγωγή των Φασμά-
των της Αιγύπτου, 1875: «80 περίπου
τυπογραφικά φύλλα»).

134. 'Οδυσσεύς 'Ιάλεμος, 'Ο νέος 'Ελ-
λην (στό τέλος της Μητρικής στορ-
γης, 1876).

Μιχάλης Σπουρδαλάκης,

Γιά τή θεωρία και τή μελέτη των πολιτικῶν κομμάτων,
'Αθήνα 'Εξάντας, 1990

«Σέ πείσμα των Σειρήνων πού από
καιρό τώρα και από διάφορες αφετη-
ρίες έξαγγέλλουν τήν παρακμή τους,
τά πολιτικά κόμματα, επιδεικνύοντας
μιά θαυμαστή αδράνεια αλλά και ταυ-
τόχρονα μιά θαυμαστή εδελιξία, έξα-
κολουθούν νά παίζουν καθοριστικό
ρόλο στή συγκρότηση του πολιτικού
συστήματος των σύγχρονων κοινω-
νιών... 'Η μελέτη των κομμάτων δέν
μπορεί νά στηρίζεται σέ άκαμπτους
μεθοδολογικούς κανόνες, οι όποιοι
συχνά στηρίζονται σέ ταξινομήσεις
πού δημιουργήθηκαν σέ κάποιο παρω-
χημένο στάδιο της ανάπτυξης και έξέ-
λιξης τους...».

Μέ αυτά τά λόγια επιλογίζει ο Μιχά-
λης Σπουρδαλάκης τό ενδιαφέρον του
βιβλίο για τή μελέτη των πολιτικῶν
κομμάτων. Θέτοντας σέ εφαρμογή
μιά «δογματικά αντιδογματική» μεθο-
δολογία, έπιχειρεί νά έρευνησει τό
κομματικό φαινόμενο σέ όλη του τή
συνθετότητα, νά μετρήσει τήν αξιοπε-
ρίεργη άντοχή του και συνάμα νά τά-
μει τά στοιχεία πού τό συγκροτούν.
'Εχοντας θέσει αυτούς τους στόχους,
ο συγγραφέας παρακολουθεί τήν έξέ-
λιξη των πολιτικῶν κομμάτων σέ όλες
τους τίς έκφράσεις, έπιχειρεί νά τά
συγκρίνει στή σχέση πού αναπτύσ-
σουν μέ τήν κρατική έξουσία, νά έρ-
μηνεύσει τή «συμπεριφορά» τους, ώς
έντελώς καθεστωτικῶν παράγοντων,
στό πλαίσιο της δημοκρατίας, νά πα-
ραβάλει τή σύγχρονη δυναμική της
«κοινωνίας των πολιτών» και τή λαν-
θάνουσα αντιπαλότητα των «αυτόνο-

μων» κινήματων της μέ τήν «παραδο-
σιακή» πολιτική των πάγιων αντιπρο-
σώπων της.

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει
έκείνο τό τμήμα του βιβλίου πού
άσχολείται μέ τό «αίνιγμα», όπως ο
συγγραφέας τό άποκαλεί, συγκρότη-
σης της κομματικής κουλτούρας, ά-
ναγορευοντας τό ζήτημα της πολιτι-
κής κουλτούρας σέ προσδιοριστικό
παράγοντα για τή δόμηση της κομμα-
τικής πολιτικής, για τήν έκπομπή
έκείνων των σημάτων μορφωτικής έν
γένει ταυτότητας, πού (άπο-)κωδικο-
ποιούν τά μηνύματα έπικοινωνίας
ανάμεσα στό «όποκειμενο» και τήν
(κοινωνική) «βάση».

Πρόκειται άσφαλώς για ένα σημα-
ντικό βιβλίο, πού σίγουρα αξίζει, όχι ά-
πλά νά διαβαστεί, αλλά νά μελετηθεί,
παρ' όλες τίς ένστάσεις πού ίσως κά-
ποιος έχει νά υποβάλει, κυρίως ώς
πρός τόν μεθοδολογικό «έκλεκτικι-
σμό» του, πού ο συγγραφέας δέν τόν
άρνείται, αντίθετα ίόν θεωρεί ώς προ-
νομιακό μέσο για μιά έπαρκή μελέτη
του κομματικού φαινομένου. 'Αξίζει
δμως νά μελετηθεί αυτό τό βιβλίο και
για έναν επιπλέον λόγο. Διαθέτει τό
άναμφισβήτητο, και άντικειμενικό,
προτέρημα, νά είναι ένα άπό τά έλάχι-
στα στην ελληνική βιβλιογραφία, τή
σχετική μέ τή μελέτη των πολιτικῶν
κομμάτων, και μάλιστα άπέχει παρα-
σάγγας άπό ίρρασιοναλιστικές προ-
σεγγίσεις του συρμού, πού ένδύονται
τόν μανδύα της έπιστημονικότητας.

'Ανδρέας Πανταζόπουλος

'Ελλη Παππᾶ,

Μύθος και ιδεολογία στή Ρωσική 'Επανάσταση. 'Οδοιπο-
ρικό άπό τό ρωσικό άγροτικό λαϊκισμό στό λαϊκισμό του
Στάλιν, έκδ. ΕΣΤΙΑ, 'Αθήνα 1990.

Μέ μιά σειρά πολύ σημαντικῶν προ-
βλημάτων καταπιάνεται ή 'Ελλη Παπ-
πᾶ μέ τό βιβλίο της Μύθος και ιδεολο-
γία στή Ρωσική 'Επανάσταση· προ-
βλήματα πού σαφώς μέχρι σήμερα δέν
έχουν φωτισθεί και αναλυθεί έπαρ-
κώς. Και αυτό, γιατί στίς περισσότε-
ρες περιπτώσεις, όπου διάφοροι σύγ-
χρονοι ή και παλιότεροι διανοητές έ-
πιχειρήσαν νά τάμουν τή συγκεκριμέ-

νη ιστορική έμπειρία και τίς πολιτικο-
ιδεολογικές της κρυσταλλώσεις, προ-
σέκρυσαν όχι μόνο στή συνθετότητα
και πολυπλοκότητα του έγχειρήμα-
τος, τίς προκαταλήψεις και τήν άντι-
κειμενική ιστορική άγνοια, αλλά και
στήν άνυπαρξία θεωρητικῶν εργα-
λείων και έννοιῶν. 'Αλλά ακόμα και
σήμερα, πού άρκετές πλευρές «φωτί-
ζονται», λόγω περεστρόικα, τά ίδια

Διαλεκτική
και
νεώτερη
φυσική
Ευτύχη
Μπιτσάκη

ΕΣΤΙΑ ΠΑΡΟΝΤΑΣ
Ευχρηστο φιλόσοφο βιβλιοθήκη

σχεδόν εμπόδια εξακολουθούν να ύφιστανται, και πιστοποιούν για άλλη μιά φορά τη ριζική ανάγκη δσων θέλουν σοβαρά να ασχοληθούν με αυτά τά προβλήματα, να τά αντιμετωπίσουν στο έδαφος τής έννοιολογικής ανασύνθεσης και τής πιστής Ιστορικής ανασυγκρότησης.

Ό κεντρικός θεωρητικός άξονας πάνω στον όποιο άρθρώνονται όλα τά επιμέρους στοιχεία για τήν έρμηνεία και τήν κατανόηση μιās Ιστορικής διαδρομής έκαστο και πλέον έτων (1870 έως σήμερα) τών χωρών τής Σοβιετικής Ένωσης, μπορεί να συνοψισθεί ως εξής: Ό άγροτικός λαϊκισμός τών ναρόντικων τοῦ 19ου αιώνα συνιστά τήν άλλη όψη του σταλινικού «προλεταριακού» λαϊκισμού. Ή πολιτισμική και ευρύτερα κοινωνική και οικονομική καθυστέρηση τής ρωσικής κοινωνίας του προηγούμενου αιώνα, από κοινού με τή λαϊκιστική έπαρση για τήν «κομμουνιστική φύση» του νέου καθεστώτος, που στηρίζεται και τροφοδοτείται από τήν άγροτική κοινότητα, βρίσκει τό γενικό της Ισοδύναμο στην αναγκαστική κολλεκτιβοποίηση και στον ζντανοφικό «ρεαλισμό». Οι κοινωνικές αντιθέσεις του προηγούμενου αιώνα μεταλαμπαδεύονται στις συνθήκες τής τρίτης δεκαετίας του είκοστού αιώνα και διαμορφώνουν ένα μοναδικό σύστημα πολιτισμικών σημάτων και έπικοινωνιακών πρακτικών που σαφέστατα αναγνωρίζονται στον ανατολικό δεσποτισμό. Έτσι, ό βολονταρισμός τών ναρόντικων δέν μπορεί παρά να αναγνωρίσει τόν έαυτό του, πέρα και έξω από κάθε διαμεσολάβηση, στη μηχανιστική και άπλουστευτική σκέψη του Στάλιν, τούτη ή τελευταία δέν μπορεί παρά άποκλειστικά και μονοσήμαντα να παραλέμπει στον μανιχαϊσμό τών πρώτων.

Τό Ιδεολογικό σχήμα, που ή συγγραφέας με πολλή επιμέλεια και καθ' όλη τή διάρκεια του βιβλίου προσπαθεί να συγκροτήσει, δέν είναι βέβαια καινούργιο, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι στερείται μιās αντικειμενικής ύπόστασης. Είναι σαφές όμως ότι μιιά σειρά από τομές, τόσο στο θεωρητικό επίπεδο, όσο και στην πραγματικότητα, λαμβάνουν χώρα από τό 1860 ως τά μέσα, τουλάχιστον, του αιώνα μας, που ή συγγραφέας δέν τίς ύπολογίζει τόσο, ώστε να θεωρεί, έμμέσως πλόν σαφώς, ότι τό κυρίαρχο στοιχείο είναι ή Ιστορική συνέχεια, τό άπαράλλαχτο συνθηκών και νοοτροπιών, που πάντα διαθέτουν τήν άπαραίτητη ευελιξία, για να ύποβαστάζουν έξουσίες σκοτεινές, δεσποτικές, «ανατολικού» τύπου. Δέν πρόκειται βέβαια για μιιά αντίστροφη τών λαϊκιστικών δοξασιών

του προηγούμενου αιώνα, εκ μέρος τής συγγραφέας, αλλά για μιιά ούμανιστικού τύπου ανάγνωση τής διαχρονικότητας τών έκαστοτε κοινωνικών συνθηκών και τών Ιδεολογικών ρευμάτων που έκτρέφουν.

Νομίζω όμως ότι μιιά σειρά από παρανοήσεις, ή σε κάθε περίπτωση διαφορετικές έρμηνείες θά μπορούσαν να άποφευχθούν ή να θεμελιωθούν έπαρκώς, αν καταβάλλονταν ή προσπάθεια να δειχθεί ή συνθετότητα του ποπυλιστικού φαινομένου στη Ρωσία του προηγούμενου αιώνα, τουλάχιστον στο βαθμό και στην ποσότητα που καταλαμβάνει ή παράθεση τών πολιτικών και Ιδεολογικών λόγων για τήν άνάδυση του σταλινικού φαινομένου στο βιβλίο. Γιατί βέβαια ό ρώσικος ποπυλισμός του 19ου αιώνα δέν έξαντλείται στα πλαίσια του άποκρυσμισμού και τής συνωμοσίας, στο άίσθημα κατωτερότητας που έχει άπέναντι στη Δυτική Ευρώπη, ούτε στην τυφλή προσήλωση στην *ofscina* και τό *mir* (άγροτική κοινότητα). Δίπλα σε αυτά τά κεντρικά δντως χαρακτηριστικά του, άναμειγνύονται ό ώφελιμιστικός φιλελευθερισμός του Τζών Στιούαρτ Μίλλ (ό Τσερνιζέφσκι για παράδειγμα ενώ άποτελεί τόν πατέρα του ρώσικου ποπυλισμού, διαβάζει και μεταφράζει Μίλλ και προσπαθεί να συνδέσει τόν άγγλικό ώφελιμισμό με μιιά οικονομία θεμελιωμένη στην άξία - εργασία, και σε αυτή τή βάση έπιθυμεί να χρησιμοποιήσει τίς Ιδέες του Σαίν Σιμόν, του Όουεν και του Φουρριέ), στοιχεία άναρχικά και προυτονικά (π.χ. Μπακούνιν), άριστο - έγγελιανά, φουερμαχιανά και φεντεραλιστικά, και βέβαια ή θρησκευτική συνιστώσα είναι πανταχού παρούσα. Έξάλλου ή τάση προς τήν

ουτοπία, ή ήθική συνιστώσα, προβλήματα έθνικιστικά και μειονοτικά, στοιχεία νιχιλισμού, και βέβαια πάνω από όλα τό στοιχείο τής αυτο - εκπαίδευσης, τό σύνθημα να «πάμε στο λαό», και ή ύστερη τρομοκρατική πρακτική, πιστοποιούν τήν πολυπλοκότητα του φαινομένου, τήν αντικειμενική άδυναμία αναγωγής του σε ύστερα πρότυπα, άναδεικνύουν τήν ούσιαστική μοναδικότητα του φαινομένου.

Βέβαια τό βιβλίο τής Έλλης Παππά, έστω και αν δέν άκολουθεί μιιά άυστηρά έπιστημονική προσέγγιση του φαινομένου, και μάλιστα τή στιγμή τής παραβολής του με ένα άλλο μοντέλο, τό σταλινικό, δέν σημαίνει, ότι ή προσφορά του έξαντλείται στο συγκεκριμένο έρμηνευτικό σχήμα που μάς προτείνει. Ή ούσιαστική άρετή του βιβλίου έγκειται κατά τή γνώμη μου στην πληθώρα τών αυθεντικών κειμένων τών Μάρξ, Ένγκελς, Πλεχάνωφ, Λένιν, Στάλιν και Ζντάνοφ που παραθέτει, και που στο ευρύτερο άναγνωστικό κοινό παραμένουν άγνωστα. Μέσα από αυτές τίς παραθέσεις τών κειμένων, αν δέν καλύπτονται κάποια ούσιαστικά κενά τής έλληνικής βιβλιογραφίας ως προς τό θέμα, σίγουρα φωτίζονται άρκετές πλευρές θεωρητικών προβλημάτων, που άκόμα και σήμερα άποτελούν για πολλούς άπροσπέλαστα μονοπάτια. Ή άπλή, λιτή και συνοπτική γραφή του βιβλίου κρατά τόν άναγνώστη σε άμεση σχέση με τό κείμενο, του δίνει τά πρώτα άπαραίτητα έρεθίσματα για μιιά βαθύτερη μελέτη τών φαινομένων που ή εργασία τής Έλλης Παππά πραγματεύεται.

Α. Πανταζόπουλος

Ό Σαϊτ Φαϊκ

Διηγήματα. Ή έλληνική κοινότητα τής Κωνσταντινούπολης, έκδ. Ροδαμός, Άθήνα 1990.

Πριν από λίγους μόλις μήνες έκδόθηκε στα έλληνικά μιιά σειρά διηγημάτων του μεγάλου Τούρκου συγγραφέα Σαϊτ Φαϊκ, άγνωστου μέχρι σήμερα στην Έλλάδα. Ό Σαϊτ Φαϊκ, που γεννήθηκε στο Άντάπαζαρι τό 1906 και πέθανε τό 1954, είναι ό κύριος έκπρόσωπος του διηγήματος στην τουρκική λογοτεχνία. Τό βραβείο «Σαϊτ Φαϊκ» που άπονέμεται κάθε χρόνο στο καλύτερο διήγημα, είναι ή απόδειξη τής θέσης που κατέχει ό συγγραφέας στα τουρκικά γράμματα.

Αυτό που έντυπωσιάζει κυρίως στα διηγήματά του είναι ή γλώσσα του. Ή άμεσότητα και ή ζωντάνια του λόγου του είναι βασικό χαρακτηριστικό του. Ή άφηγηματική γραφή του συγγραφέα άναδεικνύει τή μουσικότητα και τήν αυθεντικότητα μιās γλώσσας έλάχιστα καλλιεργημένης σ' αυτό τό έπίπεδο, μέχρι τότε. Με τήν «καθημερινή» αυτή γλώσσα, διανθισμένη με λαϊκές έκφράσεις, ό Σαϊτ Φαϊκ γίνεται ό δημιουργός ενός καινούργιου έκφραστικού μέσου. Παρ' όλα αυτά ό

συγγραφέας δέν μένει μόνο στή χρήση τής «καθημερινής» γλώσσας· και οι τύποι, οι άνθρωποι, των διηγημάτων του είναι καθημερινοί. Δέν είναι ήρωες οδτε άνθρωποι εξέχοντες, είναι άπλοι βιοπαλαιστές.

Τήν εποχή πού ο συγγραφέας εμφανίζεται στα τουρκικά γράμματα, ή λογοτεχνία έμπνευσμένη από τον άγώνα τής ανεξαρτησίας (1919-1922) προσπαθεί νά «περάσει» τό μήνυμα τής «τουρκικότητας» των Τούρκων. Έτσι δημιουργείται μια λογοτεχνία ή όποια πραγματεύεται σχεδόν πάντα τό θέμα του Τούρκου χωρικού τής Ανατολίας και, θέλοντας νά είναι ρεαλιστική, φτάνει στα όρια τής «συμβατικότητας». Οι λογοτέχνες στήν προσπάθειά τους ν' απαλλαγούν άπ' ότιδήποτε «όθωμανικό», καθώς και ή άποκάλυψη τής πραγματικότητας τής Ανατολίας μέσα από τον πόλεμο 1919-1922, όδηγούνταν σέ μια λογοτεχνία μέ έντονες κοινωνικές και πολιτικές αναφορές. Είναι εύκολο νά φανταστεί κανείς ότι οι άλλες μειονότητες δέν έχουν θέση στή λογοτεχνία αυτή πού διαπνέεται από τήν ανάδειξη τής τουρκικής ταυτότητας. Σέ μια τέτοια εποχή εμφανίζεται ο «αίρετικός» Σαϊτ Φαϊκ, πού θά στηρίξει όλο του τό έργο στήν Κωνσταντινούπολη και τους ανθρώπους της. Ο κοσμοπολιτισμός της θ' αναδειχτεί μέ τον καλύτερο τρόπο. Μόνο πού ο κοσμοπολιτισμός τής Κωνσταντινούπολης του Σαϊτ Φαϊκ συνδέεται άμεσα μέ τους καθημερινούς ανθρώπους, των διαφορετικών θρησκειών και έθνοτήτων.

Η μειονότητα πού γίνεται κατ' έξοχήν θέμα των διηγημάτων του Σαϊτ Φαϊκ είναι ή ελληνική. Και τουτο γιατί ο συγγραφέας πέρασε ένα μεγάλο μέρος τής ζωής του στα Πριγκηποννήσια, στήν Αντιγόνη — όπου σχεδόν άποκλειστικά κατοικούσαν Έλληνες. Οι άνθρωποι αυτού του νησιού άποτελούν τό επίκεντρο των περισσότερων διηγημάτων του Σαϊτ Φαϊκ. Ο Σαϊτ Φαϊκ δέν περιορίζει τίς διαστάσεις τής πλούσιας κοινότητας και δέν τήν βλέπει φολκλωρικά. Τόν άπασχολούν οι άνθρωποι στή καθημερινότητά τους — Έλληνες, Τούρκοι, Αρμένιοι ή Έβραίοι. Για τουτο οι ήρωές τους δέν είναι οι πλούσιοι Έλληνες του Γαλατά, του Βοσπόρου ή του Πέραν, είναι οι ψαράδες, οι φτωχοί τεχνίτες, οι μαθητευόμενοι. Ίσως ποτέ Έλληνας ή Τούρκος συγγραφέας δέν άκούμπησε μέ τόση εδαισθησία τους Έλληνες τής Πόλης.

Παράλληλα ο συγγραφέας δέν ξεγυμνώνει τους ανθρώπους από τίς θρησκευτικές ή έθνικές τους ιδιαιτερότητες στήν προσπάθειά του νά τους όμογενοποιήσει σέ μια ύποτιθέμενη «ειρηνική συνύπαρξη». Οι Έλληνες τής Αντιγόνης τον άπασχολούν κυρίως ως άνθρωποι. Τό γράμμα πού έστειλε στο περιοδικό *Barlık* μετά τήν άρνηση του περιοδικού

Γιουτζέλ νά δημοσιεύσει τό διήγημά του *Τό καράβι «Στελιανός Χρυσόπουλος»*, είναι χαρακτηριστικό. «Μόλις έμαθα ότι ή έπιτροπή σύνταξης του περιοδικού Γιουτζέλ βρήκε τό διήγημά μου πολύ κοσμοπολιτικό. Άλλά αυτό τό κείμενο, όπως διαπιστώνετε μόνοι σας, είναι άκρωσ «άνθρώπινο». Έάν οι άνθρωποι έχουν ελληνικά όνόματα, όπως Χρυσόπουλος, και εάν άνήκουν σέ μια μειονότητα, δέν σημαίνει ότι δέν είναι και άνθρωπινα πλάσματα. Όταν τό περιοδικό άρνήθηκε τή δημοσίευση του διηγήματός μου, έστειλα μια έπιστολή στήν έπιτροπή ζητώντας ν' άφήσουν ήσυχους τους ψαράδες του μικρού νησιού κι έμένα τον ίδιο».¹

Αν όμως ο Σαϊτ Φαϊκ άποφεύγει στο έργο του τή μυθοποίηση και τά στερεότυπα, όταν σκιαγραφεί τους Έλληνες τής Αντιγόνης, δέν κάνει τό ίδιο για τίς γυναίκες. Είναι Ίσως ο πρώτος Τούρκος συγγραφέας πού εκφράζει τό μύθο τής «Έλληνίδας γυναίκας». Η Έλληνίδα γυναίκα είναι ή προσωποποίηση του αντικειμένου του έρωτικού πόθου. Τά χαρακτηριστικά της: όμορφη και άπιστη, χωρίς όμως ήθική άξιολόγηση, διαπερνούν τά έργα του. Φράσεις όπως «Η Έλένη είχε ένα πρόσωπο μακρύ και άσπρο. Οι αναλογίες των γοφών της πού έναρμονίζονταν μέ τά χαρακτηριστικά του προσώπου της, μου ξεσήκωναν τήν τρελή έπιθυμία νά τήν κατακτήσω» ή «Αχ, αυτές οι μικρές Έλληνίδες! Τό νησί σας είναι ένας παράδεισος» ή ακόμη ο στερεότυπος χαρακτηρισμός για τό δέρμα τής Έλληνίδας: «σφιχτό και μελαχρινό»,² συμπυκνώνουν τήν εικόνα της και έπηρεάζουν όλη τή μεταγενέστερη του Φαϊκ λογοτεχνία. Η άγάπη του, βεβαίως, για μια Έλληνίδα, τήν Αλεξάνδρα, δέν τον άφησε άνεπηρέαστο. Άλλωστε ένα από τά ώραιότερα έρωτικά ποιήματα του συγγραφέα αναφέρεται σ' αυτή:

*«Γιαννάκη μου
κράτησε ένα τραπέζι
ένα τραπέζι χωρίς λουλούδια
χωρίς τραπέζομάντηλο
χωρίς κρασί
ένα τραπέζι τής άγάπης και του όνείρου.
Γιά τήν Αλεξάνδρα μου κι έμένα.
Νά πάρει ή Αλεξάνδρα τήν φουσαρμό-
νικά σου!»*

Ο Σαϊτ Φαϊκ άγάπησε κι έκανε και τους άναγνώστες του ν' αγαπήσουν μια Κωνσταντινούπολη πολύχρωμη και ζωντανή. Η πόλη όμως πεθαίνει σιγά σιγά, δ,τι τήν κρατούσε ζωντανή φεύγει. Ο Σαϊτ Φαϊκ πληγώνεται από τον άργό θάνατο τής Πόλης του. Όλες αυτές οι μειονότητες, πού, όσο έτερόκλητες κι αν ήταν, είχαν κοινό σημείο αναφοράς τήν Πόλη, εξαφανίζονται. Ο τίτλος του τελευταίου διηγήματός του — «Καληνύχτα» (στα ελληνικά στο πρωτότυπο) —

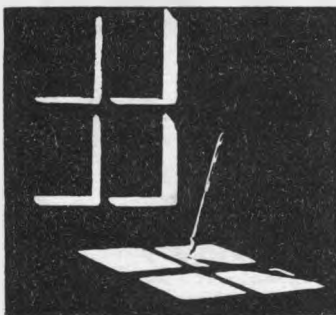
μέ τον όποιο ο συγγραφέας διάλεξε νά άποχαιρετήσει τή λογοτεχνία και τή ζωή, είναι ένδεικτικός:

*«Ψυχή μου έσύ, ψυχή μου
Γιάννη, βρέ Γιάννη! Καραγιάννη! Φίλε μου Γιάννη μέ τά μαύρα μάτια, έγγόνι του Παναγιώτη του λατερνατζή από τό Μπέιογλου. Τραγουόησε ρωμαίικα τό Καραμπιπερίμ. Ν' άκούσει ή Ασπασία! Ο Ίμπραήμ του τραγουδιού έμ' έγώ!... Έ, Γιαννάκη, φίλε μου καρδιακέ! Άνάμεσα σ' όλους τους άλλους έσύ, ο πιό στερνός φίλος μου πριν τό θάνατο. Σάν σεργιανός στους δρόμους τής Αθήνας, τ' αστέρια κοίταζει!... Σκέψου έμένα, Γιαννάκη μου! Καβάλησε ένα αστέρι! Είναι ένα ανάμεσα σ' όλα τά νησιά πού τό λένε Άντιγόνη. Κι έχει μια βάρκα στο σουμάδι, άπ' όπου βλέπεις τον Καλόγερο και τον πύργο του Λεάντρου. Έγώ μαι τό σουμάδι αυτό! Μία βάρκα μέσ' στις βάρκες, μια θάλασσα στις θάλασσες, ένας άνθρωπος στους τό-*

Μέ τον Σαϊτ Φαϊκ και 16 από τά διηγήματά του άποφάσισε ο καινούργιος εκδοτικός όικος «Ροδαμός» νά κάνει τήν εμφάνισή του στο χώρο των εκδόσεων. Η έπιλογή του «Ροδαμού» δέν είναι τυχαία, άφου πρόθεσή του είναι νά κάνει γνωστή στους Έλληνες άναγνώστες τήν τουρκική λογοτεχνία, μεταφρασμένη άπ' ευθείας από τά τουρκικά· επίσης νά κάνει γνωστή μια ευρύτερη βιβλιογραφία, τουρκική και άλλη, πού αναφέρεται στήν Τουρκία. Τά ιστορικά συγγράμματα Τούρκων και άλλων έπιστημόνων, οι ταξιδιωτικές περιηγήσεις σύγχρονες και παλιές, όπως και ή επανέκδοση «ξεχασμένων» Έλλήνων συγγραφέων πού άσχολήθηκαν μέ τήν Τουρκία άποτελούν κάποιους από τους στόχους του «Ροδαμού».

Η μετάφραση των διηγημάτων του Σαϊτ Φαϊκ από τά τουρκικά έγινε από τήν Ανθή Καρρά. Μόνο όποιος έχει διαβάσει τά διηγήματα στο πρωτότυπο μπορεί νά κατανοήσει τήν προσπάθεια τής μεταφράστριας. Η σχεδόν άμετάφραστη γλώσσα του (άλλωστε αυτός είναι ο λόγος πού δέν μεταφράστηκε πολύ σέ ξένες γλώσσες) άποδόθηκε στα ελληνικά μέ τον πλέον έντιμο τρόπο. Η έπιλογή τής Ανθής Καρρά ν' άφήσει κάποιες λέξεις — όρολογίες στή γλώσσα των Έλλήνων ψαράδων τής Πόλης — άμετάφραστες (δίνει βεβαίως γλωσσάρι στο τέλος του βιβλίου) είναι συνειδητή και άποβλέπει στο νά ζωντανάψει τή γλώσσα των Έλλήνων τής Πόλης και νά μή τήν άποδυναμώσει.

Σία Αναγνωστοπούλου

Ἡ «ἐπιστροφή τοῦ Λουλούδη»

Ἀπό τόν ἀναγνώστη καί συνδρομητή τοῦ περιοδικοῦ Νίκο Τσιγγᾶ λάβαμε τήν παρακάτω ἐπιστολή:

Πέρασαν τρία χρόνια ὅταν μερικοί σύντροφοι, πού γιά χρόνια ἔγραφαν στόν *Πολίτη*, ἀποχώρησαν διαφωνώντας μέ τήν «πλειοψηφία» καί ἀνοιξαν φτερά γιά τό μεγάλο ἄλμα τῆς ΕΑΡ στό πουθενά.

Πολύ νερό κύλησε ἀπό τότε στό ἀλλάκι, πολλά ἔγιναν καί πολλά ἄλλαξαν, ὅσοι ἔμειναν, καί δέν ἔννοῶ μόνον στόν *Πολίτη* μά καί στόν χώρο τῆς Ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, γεύτηκαν ἄκρες πολλές. Μεταξύ τῶν ὄσων μᾶς ἄφησαν καί ὁ σύντροφος Λεωνίδας Λουλούδης.

Ἡγετικό στέλεχος τῆς ΕΑΡ, κατόπιν, μή ἀντέχοντας τούς γλυκανάλατους ἐναγκαλισμούς, τά παιχνίδια τῆς ἡγετικῆς ομάδας, τά καπελώματα καί τή σχιζοφρένεια τῆς διάστασης μεταξύ διακηρύξεων καί πράξης, ἐγκατέλειψε τήν αὐλή τῶν θαυμάτων τῆς νέας του ἐπιλογῆς. Καί νά πού στόν τελευταῖο *Πολίτη* μᾶς ξαναθυμήθηκε μετά τόσον καιρό. Θά μοῦ πείτε πού τό κακό καί τό μεμπτό. Πουθενά. Ἀλλά νά βρέ ἀδελφέ, ὅπως ὅταν φεύγεις ἀπό κάπου ἀνακοινῶνεις τούς λόγους, νομίζω ὅτι αἰτιολογεῖς καί τήν ἐπιστροφή ἐπίσης. Μιά πού οἱ κάθε εἶδους ἀποχωρήσεις δημιουργοῦν πληγές, συχνά σοβαρές, πού καμιά φορά παίρνουν διαστάσεις διάλυσης.

Ἐ, τότε ὑπάρχει μιά εὐθύνη. Γιατί ὅσοι φυσικά ἀποχώρησαν τότε ἀπό τόν *Πολίτη*, δέν ἔγραφαν τό κείμενο τῆς διαφωνίας τους μόνο γιά τόν Ἐλεφάντη, τόν Καρρά, τόν Παπαδημητρόπουλο καί τούς λοιπούς «Πολίτες», μά καί γιά μᾶς τούς ἀναγνώστες πού στηρίζαμε τό βῆμα τοῦ λόγου τους.

Τόν Λεωνίδα Λουλούδη τόν ἐκτιμῶ ἀπεριόριστα καί δέν θέλω τό σημείωμα αὐτό νά ἐκληφθεῖ σάν νά ζητῶ δήλωση μετανόιας γιά τή νέα (;) του στάση, ἀλλά νομίζω «κάτι» μᾶς ὀφείλει.

Νίκος Τσιγγᾶς
Θεσσαλονίκη

Ἡ ἀπάντηση τοῦ Λεωνίδα Λουλούδη

Τό γράμμα τοῦ κ. Ν. Τσιγγᾶ, εὐγενικό ἀλλά καί συνάμα δηκτικό, μέ ἀναγκάζει σέ μιά ἀπάντηση, παρότι γενικά δέν πιστεύω ὅτι καλά καί σώνεια πρέπει νά ἀπαντᾶμε σέ ὅ,τι, ἔστω καί προσωπικά, μᾶς ἀφορᾶ. Μερικές φορές, ἐδῶ πού φτάσαμε μέ τούς πάσης φύσεως καί προελεύσεως «ἐπώνυμους» τενόρους, ἡ σωπῆ ἀποτελεῖ, κατά τή γνώμη μου, μείζονα συμβολή στό δημόσιο διάλογο. Εἶχα τήν ἐλπίδα ὅτι στόν *Πολίτη* ἡ ἐν λόγω διακριτικότητα θά γίνονταν κατανοητή καί ἔτσι χωρίς ἄλλες δηλώσεις ἢ μᾶλλον στή θέση αὐτῶν, ὑπέβαλα ἕνα ἄρθρο πού θεωροῦσα ὅτι ἀνταποκρίνεται στήν ποιότητα καί τίς γενικές κατευθύνσεις τῆς ἐκδοτικῆς του πολιτικῆς, πρὸς δημοσίευση. Ἄν ἤθελα μάλιστα νά μείνω στήν τυπική πλευρά τοῦ θέματος, θά πρόσθετα ὅτι, καθώς ἡ παραίτησή μου ἀπό τήν — μικρή ἔστω — εὐθύνη πού εἶχα τότε γιά τήν ἐκδοτική του πολιτική, σάν μέλος τῆς ἄτυπης συντακτικῆς του ομάδας, δέν συνοδεύονταν καί ἀπό τή δήλωση τῆς διακοπῆς κάθε μορφῆς ὑποστήριξης στό δύσκολο ἐγχείρημά του, καθόλου δέν εἶχα τήν ὑποχρέωση μᾶς «ἐπαρκῶς αἰτιολογημένης» ἐπιστροφῆς. Ἡμουν, εἶμαι καί θά εἶμαι συνδρομητής καί ἀναγνώστης τοῦ περιοδικοῦ, ἐνῶ ὅποτε μοῦ ζητήθηκε κάποια συνεργασία (συνέντευξη τ. 101 / 1989 ἀλλά καί δύο φορές στή συγγενή Ἐποχή), ἀνταποκρίθηκα, ὅπως ἄλλωστε καί στίς λοιπές ἐκδηλώσεις ὑποστήριξης (πάρτυ, ὀμιλίες κ.λπ.).

Ἀλλά ὑπάρχει ὅμως καί ἡ μή τυπική πλευρά τοῦ θέματος γιά τήν ὁποία, ὅμως, θά μοῦ συγχωρήσετε ἕναν μᾶλλον ὑπαινικτικό καί πάντως ὄχι ἐξαντλητικό λόγο. Καί τοῦτο ὄχι γιατί ὑποτιμῶ τή σημασία ἐνός ἀπολογισμοῦ ἢ καί ἀπολογίας γιά ὅ,τι ἀπέφερε σέ ὄλους μᾶς, ἐπαναλαμβάνω σέ ὄλους μᾶς, τό «πολύ νερό πού κύλησε ἀπό τότε στό ἀλλάκι», ἀλλά γιατί προσωπικά δέν κρίνω ὅτι εἶμαι τόσο ἐτοιμος γι' αὐτό τό θέμα, ὥστε νά τόν ὑποστηρίζω καί δημόσια. Ἡ ἀνάγκη τῆς σωπῆς πού λέγαμε καί παραπάνω, ἔχει καί αὐτές τίς διαστάσεις.

Ἐτσι λοιπόν, ἀγαπητέ κ. Τσιγγᾶ, μιά καί μέ τιμᾶτε μέ τή φράση «τόν Λεωνίδα Λουλούδη τόν ἐκτιμῶ ἀπεριόριστα», πιστεύω ὅτι δέν θά ἀμφισβῆστε πῶς ἄν εἶχα τή βεβαιότητα γιά τίς αἰτίες τῆς διάλυσης τοῦ χώρου τῆς Ἀνανεωτικῆς Ἀριστερᾶς, δέν θά εἶχα διστάσει νά τίς ἐκθέσω δημόσια, ζητώντας καί τίς ἀνάλογες εὐθύνες ἀπό τούς πρωταίτιους, τῆς ἀφεντιάς μου συμπεριλαμβανομένης. Δέν ἔχω αὐτή τή βεβαιότητα καί προτιμῶ νά

μήν δαιμονολογῶ. Αὐτό δέν σημαίνει ὅτι δέν ἀνέλαβα «τρέχουσες» εὐθύνες. Παραιτήθηκα ἀπό τήν ἡγεσία τῆς ΕΑΡ καί ἔτσι δέν εἶχα τουλάχιστον τήν «εὐτυχία» νά συνεργασθῶ μέ μιά σειρά ἡγετικῶν στελεχῶν τοῦ ΚΚΕ Ἐσωτ. — Ἄν. Ἄρ. πού θεωροῦσαν τότε, ὅπως καί σεις ἀκόμα «τό μεγάλο ἄλμα τῆς ΕΑΡ στό πουθενά», ἀλλά φεῦ ἐπανεκκίτησαν στόν πολύ χειρότερο Συνασπισμό. Ἦταν τόσο βέβαιοι τότε γιά τό λάθος ὅπως καί τώρα γιά τό σωστό τους. Αὐτή ἡ στρατευμένη βεβαιότητα μέ ἀπῶθει, δέν ἀποτελεῖ πιά καν γιά μένα ἐνδειξη πολιτικοποίησης ἢ αἰτία συμμετοχῆς στά κοινά. Γι' αὐτό καί δέν σπεύδω νά ἐπιχειρηματολογήσω γιά τίς δικές μου «βεβαιότητες», ὅπως γιά παράδειγμα ὅτι ἡ ὑπόθεση τῆς «μετεξέλιξης» ἢ τῆς ἀποκομμουνιστοποίησης τοῦ ἐνιαίου ΚΚΕ Ἐσωτ. ἦταν ἕνα σωστό καί τολμηρό βῆμα γιά τήν ἐποχή του, ὅτι γιά τή διάσπαση πού ἀκολούθησε τίς εὐθύνες δέν φέρει, τουλάχιστον ἀποκλειστικά, ἡ σημερινή σουρεαλιστική ἡγεσία τῆς ΕΑΡ, ὅτι τέλος στήν ἀποχώρησή μας ἀπό τόν *Πολίτη*, ἡ «πλειοψηφία», — ὅπως τήν ἀποκαλεῖτε — εἶχε τό δίκιο μέ τό μέρος της.

Στόν *Πολίτη* δέν ἐπέστρεψα. Διαφωνῶ μέ τήν πλειοψηφία τῶν κειμένων πολιτικῆς συγκυρίας. Ἐκτιμῶ, ὅμως, ὅπως πάντα, τήν ποιότητα τῶν θεωρητικῶν ἢ ἔμμεσα πολιτικῶν τοῦ ἄρθρου, τήν ἀνησυχία πού διακρίνω «μέσα ἀπό τίς γραμμές» του γιά τήν τύχη τῶν παλαιῶν καί νέων δογμάτων τῆς Ἀριστερᾶς, τή συνέπεια καί τή συνέχεια τῆς συνολικῆς ἐκδοτικῆς του ἱστορίας. Ὑπολογίζω σάν ἀνεκτίμητο τό δημιουργικό πνευματικό κλίμα τῆς συντροφιάς πού τόσα χρόνια, χρόνια δύσκολα καί ἀντίξοα γιά τή σκέψη αὐτοῦ τοῦ τόπου, τόν φροντίζει. Αὐτά εἶναι χαρίσματα πού δέν ἐγκαταλείπει κανείς εδκόλα καί ἐξ αἰτίας τῶν ὁποίων δέν ἀποτελεῖ ρητορικό σχῆμα νά ὑποστηρίξω ὅτι ἀπό τόν *Πολίτη* ποτέ δέν ἔφυγα, ἄν καί παραιτήθηκα ἀπό τή συντακτική του εὐθύνη.

Δέν ξέρω ἄν τά παραπάνω ἀποτελοῦν, κ. Τσιγγᾶ, μιά ἀπάντηση. Φαντάζομαι ὅμως ὅτι συμμερίζεσθε πῶς ζοῦμε σέ μιά ἐποχή δύσκολων ἐρωτήσεων καί δυσκολότερων ἀπαντήσεων. Μιά ἐποχή πού οἱ δοκιμασμένες ἀνθρώπινες σχέσεις, πέρα ἀπό τούς ψυχαναγκασμούς καί τίς δουλειές τῶν πολιτικῶν συναλλαγῶν κορυφῆς καί τίς τηλε-μαζικές ἐπικοινωνίες, ἀποτελοῦν μιά σανίδα ἐπιβίωσης. Ἄν σᾶς γνώριζα προσωπικά αὐτή ἡ «πολιτική» ἀπάντηση θά μοῦ πρωτοέρχονταν στό μυαλό ἔναντι τῶν ὀφειλῶν πού θεωρεῖτε ὅτι ὑπέχω ἀπέναντί σας ἢ ὀποιον ἄλλον φίλον τοῦ *Πολίτη* ξάφνιασα μέ τήν ἀνατιολόγητη «ἐπιστροφή» μου.

Λεωνίδας Λουλούδης